

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2022 | 4]

munkástörténet: történészviták, gender, politikai magatartás, művelődés •
Tanácsköztársaság • Mussolini • PusztaVám

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Saji Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standský Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor,
Fiziker Róbert, Ignácz Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSÁK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.

www.multunk.hu

Tel.: 381-8141 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Megjelenik évente négyszer.

ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

Keletnémet munkások az überseeahafeni kikötőben, 1969.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Bojár Sándor

E szám megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

Politikatörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXVII. évfolyam 4. szám]

→
Hegesztő-lángvágó szakmunkásnő az Erzsébet-hídon, 1949.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Kovács Márton Ernő

Munkástörténet

BARTHA ESZTER

Az NDK mint elbukott „munkásállam”?

A német múltfeldolgozás néhány tanulsága

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.1>

Bevezetés

1990-ben Stefan Heym, ismert keletnémet író és a kommunista rezsim elkötelezett kritikusa, szarkasztikusan úgy minősítette az NDK történetét, mint amely nem lesz több, mint egy lábjegyzet a világtörténelemben.¹ Ha csak a publikált művek mennyiségét nézzük, emiatt nem kell aggódnunk. Thomas Lindenberger, a diszciplína egyik kiemelkedő kutatója 2014-ben több mint 60 000-re tette az NDK történetével foglalkozó, az újraegyesítés óta eltelt időszakban megjelent munkák számát.² Ebbe persze beleszámolt minden műfajt a népszerűsítő irodalomtól a nosztalgikus célokat is (ki)szolgáló visszaemlékezésekig. De a tudomány művelőinek sem volt okuk panaszra: csak 1994-ben nyolcszáz (!) kutatási projektet indítottak az NDK történetének újraírására,³ illetve több kutatóintézet is kifejezetten ez-

* A tanulmány megírását az NKFIH-OTKA K_120010 sz. projektje támogatta.

¹ Idézi Thomas LINDENBERGER: From Cold War battleground to a footnote to history? Labour history in divided and unified Germany. *European Review of History*, 2018/1. 61. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2017.1376618>

² Thomas LINDENBERGER: Experts with a cause: A future for GDR history beyond memory governance and Ostalgie in unified Germany. In: Maria TODOROVA–Augusta DIMOU–Stefan TROEBST (eds.): *Remembering Communism: Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Central European University Press, Budapest, 2014. 29. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633860328-004>

³ Catherine EPSTEIN: East Germany and its history since 1989. *The Journal of Modern History*, 2003/3. 647. DOI: <https://doi.org/10.1086/380240>

zel a profillal működött. Példaként említem a sokáig a hidegháborús ideológiát preferáló drezdai Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschungot (Hannah Arendt Totalitarizmus Kutató Intézet), a müncheni Institut für Zeitgeschichte (Jelenkortörténeti Intézet) Potsdamban alapított, meglehetősen konzervatív társintézetét, a hasonló szellemi horizontú, a kifejezetten a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP; német rövidítése: SED) államának elkeresztelt, az NDK kutatására létrejött központot a berlini Freie Universität égisze alatt, vagy a liberális-szociáldemokrata irányultságúnak tekintett potsdami Zentrum für zeithistorische Forschung (Kortárs Történeti Kutatóközpont) intézetét.⁴

Ez a buzgalom persze nem véletlen. A jelenkori német történelemben megkerülhetetlen a *Vergangenheitsbewältigung* fogalma, amely leginkább műtfeldolgozásként fordítható magyarrá. Ez eredetileg a náci múlt feldolgozását jelentette, amelyben fontos fordulópontot jelentett egyrészt az 1960-as évek és a nyugat-európai újbaloldal megszületése, másrészt az, hogy a hidegháború végével még kiélezettebben fogalmazódtak meg a „kisemberek” felelősségével foglalkozó, a nemzeti önismeretet (is) igencsak fájó szembenézésre kényszerítő kérdések. Csak két eseményt emelek itt ki, amelyek a német társadalom tömegeit szembesítették a hétköznapi diktatúrával, illetve azzal a nehéz kérdéssel, hogyan válhattak a hétköznapi emberek a gyilkolás engedelmes vagy sokszor nagyon is buzgó eszközeivé. Az egyik Daniel Goldhagen *Hitler buzgó hóhérai* című könyvének 1996-os német kiadása.⁵ Nem a könyv kritikájára térek itt ki, hanem annak hivatalos német fogadtatására. Csak az első hónapban nyolcvanezer példány fogyott el a kötetből, és amikor 1997-ben Goldhagen megkapta a *Blätter für deutsche und internationale Politik* folyóirat Demokrácia-díját, Jürgen Habermas mondott köszöntőt, akit a nyugatnémet társadalom élő lelkiismeretének tekintettek az

⁴ Lásd ehhez Stefan BERGER: Former GDR historians in the reunified Germany: An alternative historical culture and its attempts to come to terms with the GDR past. *Journal of Contemporary History*, 2003/1. 63–83. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022009403038001964>

⁵ Az eredeti címe: *Hitler's willing executioners*. Alfred Knopf, New York, 1996.

1980-as évek közepén a náci múlt értelmezéséről lezajlott történelmszövítán (*Historikerstreit*) képviselt álláspontja miatt.⁶

A másik esemény az úgynevezett Wehrmacht-kiállítás megnyitása volt Hamburgban 1995 márciusában, amelyet harmincnégy német és osztrák városban több mint egymillióan láttak. A kiállítás már a címével is provokált (*Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944, 'A megsemmisítő háború és a Wehrmacht bűntettei 1941–1944'*), hiszen, szemben azzal a mítosszal, hogy „csak” az SS-katonák voltak felelősek a keleti területeken véghez vitt népirtásért, itt középpontba került az egyszerű katonák felelőssége (amelyet persze a rasszista ideológiát a zászlajára tűző rendszer szörnyű gépezete mozgatott). Miközben a kiállítás felháborította a nemzeti érzelmű történészeket és politikusokat, és nagy vitákat generált Németországban, a látogatók pusztja száma is mutatja a náci múlttal való leszámolás, vagy legalábbis a szembenézés igényének fokozott jelenlétét a társadalomban.

A náci múlttal való szembenézés paradox módon még nehezebbé teszi az egységes német történelmi tudat kialakítását a rendszerváltás, avagy a német terminológiában használt „fordulat” (*Wende*) nyomán. A szovjet támogatással létrejött NDK keletkezésétől fogva antifasiszta alapon állt, sőt, többek között éppen arra építette legitimitációját, hogy a keletnémet államban sikeresen lezajlott a náciatlanítás, miközben az NSZK-ban az egykori nácik tömegesen beépültek az új, demokratikus rendszerbe, és többségében elkerülték a felelősségre vonást. Itt most nem foglalkozunk az ideológia és a történelmi valóság értékelésével (miközben az természetesen igaz, hogy az antifasiszta múlt hangsúlyoztatása miatt az NDK-ban valóban nem került sor olyan nemzeti önvizsgálatra, mint az NSZK-ban az 1960-as évek után). Annnyit azonban fontos megjegyeznünk, hogy az antifasizmus mint *legimitációs ideológia* még akkor is működött, amikor az Erich

⁶ Ehhez lásd Geoff ELEY: The unease of history: Settling accounts with the East German past. *History Workshop Journal*, 2004/57. 175–201.

DOI: <https://doi.org/10.1093/hwj/57.1.175> – A német történelmszövítáról lásd KARSAI László: A holokauszt és a történészek az 1980-as évektől napjainkig. *Múltunk*, 2021/4. 146–190.

Honecker által büszkén hirdetett jóléti államban már régen nem hittek az emberek. Ennek egy apró példája egy, az újraegyesítést követően lezajlott kutatás kétszázötven ember megkérdezésével a két Németországban. A keletnémetek – főleg az idősebb korosztály – az antifasizmusban látták az NDK legfőbb pozitívumát; sőt, olyan vélemények is akadtak, hogy az NDK-nak köszönhető, hogy ilyen sokáig béke volt Európában.⁷

Miközben a nemzetiszocializmus alaposan megterhelte a nemzeti önismeretet, az NDK bukásával megsokszorozódtak a német *Vergangenheitsbewältigung* feladatai, hiszen most már egy másik diktatúrával is szembesíteni kellett az újraegyesített ország állampolgárait, ami ráadásul éppen a fasizmussal szemben határozta meg önmagát. Az egykori Nyugat-Németország itt kétszeresen is előnyben érezhette magát: egyfelől ők már nyugodt lelkiismerettel állíthatták, hogy szembenéztek a náciizmus tragédiájával (ami az NDK-ban megítélésük szerint elmaradt), másfelől nekik aztán végleg semmi közük nem volt a keletnémet diktatúrához, amellyel az NDK állampolgárainak kellett leszámolniuk.

Az ideológiai leszámolást az újraegyesített országban a nyugatnémetek irányították. A keletnémet intézményi struktúrát és tudományos hálózatot felszámolták; a keletnémet egyetemekről pedig tömegesen távolították el a politikailag megbízhatatlannak ítélt egyetemi oktatókat, kutatókat, tudósokat, akik rossz esetben mind „Stasi-ügynököknek”, jobb esetben szimpla kollaboránsoknak minősültek. A folyamatot számos egyéni tragédia kísérte; itt azonban arra hívnám fel a figyelmet, hogy a keletnémet oktatói és kutatói hálózat lecserélésével egyértelmű állami célkitűzés volt a „kommunizmussal” nemcsak mint politikai gyakorlattal, hanem mint ideológiával való leszámolás is.⁸

A német múltfeldolgozás azonban nemcsak a kommunizmus kriminalizálását vagy démonizálását jelentette (noha a jelenkortörténet-írásban a politikai beállítottságot és célokat sokszor igen nehéz elválasztani a megvalósult szocializmus értelmezésétől –

⁷ Werner WEIDENFELD–Felix Philipp LUTZ: The divided nation: Historical consciousness in post-unification Germany. *German Politics & Society*, 1994/3. 117–145.

⁸ Ehhez lásd Stefan BERGER: I. m.

és ez igaz az angol–amerikai történészekre is).⁹ Számos olyan irányzat, értelmezés is megjelent, amelyek túlmutatnak a sok tekintetben leegyszerűsítő totalitárius felfogáson, amely a sztálinizmus és náciizmus – vagy tágabb értelemben a kommunizmus és a fasizmus – azonosításán alapul, és lényegében ugyanolyan tudományos és erkölcsi megítélés alá helyezi a két rendszert.¹⁰

A totalitarizmus tipikusan hidegháborús ideológia volt, amely abban az időszakban nagylelkű támogatást kapott amerikai kormányzati szervektől, az FBI-tól vagy a CIA-tól – ahogyan azt Abbott Gleason is megmutatta.¹¹ A totalitárius–revizionista vita¹² a sztálinizmus angol–amerikai historiográfiájában még jóval a rendszerváltás előtt, az 1970-es és 1980-as években lezajlott. Ez a vita a revizionisták győzelmével végződött; a totalitáriusok ideiglenesen kiszorultak az akadémiai mainstreamből.¹³ A kelet-európai rendszerváltások után azonban megint nagy keletje lett a világot a „jó” demokráciák és a „gonosz” diktatúrák szembenállásával magyarázó ideológiáknak, hiszen az új rendszerek éppen a harcos antikommunizmusra építették legitimációjukat. Így, miközben a levéltárak megnyílásával korábban elképzelhetetlen tömegű forrás áll a kutatók rendelkezésére, a Sheila Fitzpatrick által elképzelt „poszt-revizionista” (vagyis egy ideológiai vitákkal terhelt korszakot meghaladó) világ¹⁴ helyett megint sok helyen

⁹ Ehhez lásd Konrad H. JARAUSCH: *The German Democratic Republic as history in united Germany: Reflections on public debate and academic controversy.* *German Politics & Society*, 1997/2. 33–48.

¹⁰ A historiográfiához lásd BARTHA Eszter: *A sztálinizmus a régi és új historiográfiában.* In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 15–40.

¹¹ Abbott GLEASON: *Totalitarianism. The inner history of the Cold War.* Oxford University Press, New York, 1995.

¹² A „revizionista” kifejezés ernyőfogalom, a név onnan jön, hogy az idetartozó szerzők revideálni kívánták a totalitárius modellt.

¹³ Ehhez lásd Sheila FITZPATRICK: *Revisionism in Soviet history.* *History and Theory*, 2007/4. 77–91. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2007.00429.x>; Viola LYNN: *The Cold War in American Soviet historiography and the end of the Soviet Union.* *The Russian Review*, 2002/1. 25–34.

DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9434.00203>

¹⁴ Sheila FITZPATRICK: I. m. 91.

visszatértek a hidegháborúból örökölt sztereotípiák, és előtérbe kerültek a totalitárius megközelítések.

Az alábbiakban megkísérlem felvázolni, hogyan zajlott le a német „totalitárius–revizionista” vita az NDK történetírásának vonatkozásában, és milyen alternatív megközelítéseket, szempontokat vetettek fel, illetve dolgoztak ki a kutatók. Mivel az NDK önidentifikációjában igen fontos szerepet kapott – az antifasizmus mellett – a német munkásállam megvalósítása, a tanulmányban külön fejezetben szeretném megmutatni, hogyan termékenyítette meg a mindkét államban igen nagy hagyományokkal rendelkező munkástörténet-írás a revizionista kísérleteket, illetve mennyiben segítette és segíti elő az alternatívakeresést a német munkáskutatás. A tanulmány célja – amellet, hogy be kíván mutatni néhány új megközelítést a keletnémet munkásállam és tágabb értelemben az államszocialista rendszerek meghatározásában, értelmezésében – a munkástörténet-írás új útjainak feltérképezése, illetve annak a kérdésnek a megfogalmazása, hogyan illeszthető bele a munkásállam elbukott kísérlete a globális baloldal történetébe. Az NDK-kutatásban erre vannak tentatív válaszok, vagy legalábbis elindult egy útkeresés egy sajátos „munkásemlekezet” kialakítására. Az már persze más kérdés, hogy a revizionista kutatókon vagy az NDK pozitív oldalait (is) megtapasztaló, lassan eltűnő generációkon kívül lesznek-e ennek az emlékezetnek továbbvivői, örökösei, vagy pedig ezúttal a totalitarizmus kerekedik felül a jelenkori historiográfiában.

Totalitárius diktatúra vagy népállam? Történelem és politika

1989 előtt viszonylag kevesen foglalkoztak NDK-kutatással – ám akik igen, azok semmiképpen nem kerülhették meg a politikát és a két állam legitimációs igényeit.¹⁵ Miközben az államszocializmus története nem értelmezhető a szovjet hatalom és befolyás természetének, mértékének elemzése nélkül, többszörösen igaz ez a német történelemre, ahol a létrejött két állam versengése ön-

¹⁵ Ehhez lásd Catherine EPSTEIN: I. m. 635–636.

magában leképezte a két világrendszer szembenállását. Az NDK nemcsak keményebb diktatúra volt, mint a magyar gulyáskommunizmus, vagy kevésbé elterjedt nevén fridzsiderszocializmus, hanem a propaganda is jóval közvetlenebbül és kendőzetlenebbül működött, hiszen a keletnémet állam egész létét a szocializmus felsőbbrendűségének eszméje igazolta. Tegyük hozzá: a második világháború szörnyűségei után sokan hihettek is abban, hogy a szocializmus elhozza Európa békéjét, mint ahogyan még 1989-ben is sokan az NDK javára írták, hogy 1945 után nem robbant ki újabb nagy háború Németország részvételével vagy akár irányításával.

Az NDK – és persze az államszocializmus – összeomlása egy csapásra véget vetett a keletnémet ideológiai és propagandisztikus erőfeszítéseknek, hogy meggyőzzék a németeket és a világot a szocializmus előnyeiről és magasztosabb céljairól, küldetéséről. A nyugatnémet NDK-szakértők doyenje, a politikatörténész Hermann Weber egyszerűen „szemétnek” titulálta a keletnémet kutatók egész munkásságát, ami nem volt egyéb, mint az NSZEP uralta rendszer történeti legitimációja, az egypárti diktatúra ideológiatörténeti igazolása.¹⁶ Ahogyan fentebb is jeleztem, az áltudományosnak, ideologikusnak tekintett keletnémet tudományos élettel igen hatékonyon leszámolt a győztes nyugatnémet tudományos világ: az intézeti struktúrát eredményesen felszámolták, a keletnémet kutatók tömegeit elbocsátották. Igaz, akadtak kevésbé exponált keletnémet kutatók, akik az NSZEP-rezsim ellenzékéhez sorolták magukat, mégsem kaptak lehetőséget az új rendszerben. Ők megalapították a Független Történészek Egyesületét (Der Unabhängige Historiker-Verband – UHV), amely az NDK történetének egy sajátos keletnémet változatáért szállt síkra. Természetesen az ő megközelítésük sem volt éppen baráti az NSZEP-rezsimhez, sőt az egykori keletnémet ellenzék soraiból sokszor még nyugati társaiknál is harcosabb antikommunisták kerültek ki. Azt azonban hangsúlyozták, hogy az NDK állampolgárai aktívan részt vettek az NSZEP-rezsim lebontásában és a saját történelmük alakításában – szemben a totalitárius mo-

¹⁶ Uo. 635.

dell szélsőséges változatával, amely szerint ezek a rendszerek megszüntetik az ágensséget, vagyis egy totalitárius diktatúrában nincsenek cselekvő emberek, csak tettesek és passzív áldozatok.¹⁷ Sokan közülük azt is hevesen kritizálták, hogy miért a nyugatnémetek írják a keletnémet történelmet – például Ina Merkel, aki keletnémetként is komoly tudományos karriert futtatott be a Humboldt Egyetemen.

Abban azonban mindkét tábor megegyezett, hogy az NSZEP-rezsim megfelelt a totalitárius modell Carl J. Friedrich és Zbigniew Brzezinski által felállított híres kritériumainak, melyek közül a legfontosabbak: a totalitárius ideológiát hirdető egypártrendszer, a lakosság folyamatos megfélemlítését és terrorizálását sikeresen fenntartó, rettegett titkosrendőrség, a tömegkommunikáció és az erőszakszervezetek feletti monopólium és a központosított tervgazdaság.¹⁸ A totalitárius paradigmát valló kutatók szerint az NSZEP csúcsszerve, a Politbüro irányította a keletnémet politikát és társadalmat, a magánszférát mindenestül gyarmatosította, maga alá gyűrte a mindenható állam, ennél fogva „hagyományos” társadalomtörténetről lényegében ebben a rendszerben nem beszélhetünk. Hasonlóan fontos feltételezés volt, hogy nincsenek igazán törések a diktatúra történetében – vagyis az egész „beszuszakolható” a terror, megfélemlítés, feljelentések, besúgások és kollaboráció meglehetősen egyoldalú narratívájába.

A Stasinak a keletnémet társadalomban játszott, valóban igen jelentős szerepe megerősítette ezt a narratívát.¹⁹ Igaz, a győztes nyugatnémetek ezúttal sem késlekedtek a megtorlással: a Stasi ügynökei és informátorai közül 1997-re hatvanezret elbocsátottak a közszolgálatból.²⁰ Az is igen vitatott kérdés volt, mit lehet kezdeni az ügynökaktákkal: a Stasi-akták esetében feloldották a harminc évre szóló titkosítást. A lelepleződött Stasi-ügynökök

¹⁷ Ehhez lásd Stefan BERGER: I. m.

¹⁸ Ehhez lásd BARTHA Eszter: I. m. 30–32.

¹⁹ A magyar szakirodalomból lásd például SLACHTA Krisztina: A Stasi iratok helye a német nemzeti emlékezetben. In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai*. Libri Kiadó, Budapest, 2014. 169–187.

²⁰ Thomas LINDENBERGER: *Experts with a cause*. I. m. 33.

és informátorok igen komoly médiafigyelmet kaptak: érdemes ehhez megnézni *A mások élete* és a *Goodbye, Lenin!* című filmeket, amelyek igen jelentős közönségsikert könyvelhettek el.²¹

Mindez elősegítette a totalitárius paradigma előretörését; ráadásul, ahogyan a bevezetőben is kifejtettem, a náci múlt feldolgozásában a nyugatnémetek méltán érezhették úgy, hogy jelentős eredményeket értek el, és a nemzeti önismeretbe megfelelően beleépítették a „kisemberek” felelősségét a diktatúra kiépüléséért és a népirtások készséges – vagy legalábbis engedelmes – „lebonnyolításáért”. Nem kellett mást tenni, mint egymás mellé rakni a két német diktatúra történetét – ezzel ráadásul beigazolódtott a nyugatnémet kultúrfölény, és a kommunizmus – vagy tágabb értelemben a baloldali gondolat – is súlyos sebet kapott.

Érdemes itt kiemelni Klaus Schroeder nevét, aki igazi kereszt-háborút viselt azok ellen, akik megkérdőjelezték a totalitarizmust. Ő alapította meg az NSZEP-állam kutatásának szentelt központot a Freie Universität égisze alatt, és buzgalmában odáig ment, hogy a „Wende” előtt alkotó nyugatnémet kutatók munkásságát is megkérdőjelezte, azzal vádolva őket, hogy engedtek az 1960-as évek baloldali szellemének, és alábecsülték az NSZEP-rezsim terrorját és totalitárius vonásait. Különösen bírálta Peter C. Ludzot és Hartmut Zimmermann, akik az NDK modernségére helyezték a hangsúlyt a totalitárius terror helyett. Schroeder maga ragaszkodott a totalitárius jelzőhöz; szerinte az NDK nem volt más, mint egy késő totalitárius, paternalista és állandó megfigyelésen, a lakosság totális kontrollján alapuló rendszer.²²

Ahogyan Dolores L. Augustine is megjegyzi, számos német politikatörténészre hatott a modell „top-down” szemlélete, az a feltevés, hogy a párt monolit volt, minden hatalom megkérdőjelezhetetlen birtokosa és letéteményese, és a mindenható

²¹ Lásd Thomas Lindenberger értelmezését: Uo. 37–39.

²² Klaus SCHROEDER–Alisch STEFFEN: *Der SED-Staat? Partei, Staat und Gesellschaft 1949–1990*. Hanser-Verlag, München, 1998. 621–648.; Klaus SCHROEDER: Die DDR – Eine (spät) totalitäre Gesellschaft. In: Manfred WILKE (Hrsg.): *Die Anatomie der Parteizentrale: Die KPD/SED auf dem Weg zur Macht*. Akademie Verlag, Berlin, 1998. 525–562. Hasonló szellemben ír Manfred WILKE: *Der SED-Staat. Geschichte und Nachwirkungen*. Böhlau, Cologne, 2006.

pártvezetők soha nem vették figyelembe a lakosság „inputját” (vagyis lakossági visszacsatolás gyakorlatilag nem is létezett), csak egy elvakult ideológiát követve hajtottak végre a társadalom ellen megbocsáthatatlan bűncselekményeket.²³ A már említett Hermann Weber, noha végül nem volt olyan szélsőséges totalitárius, mint Schroeder, számos munkát szentelt a politikai diktatúrának a fenti „top-down” szemlélet jegyében.²⁴ A szociológus Sigrid Meuschel megpróbált kitörni a „magas politika” fixációjából, és átfogó elemzést írt az NDK társadalmáról, amely gazdasági, társadalmi és kulturális aspektusokat is magába foglalt. Lényegében azonban ő is eljutott a totalitarizmus egy módosított változatáig. Szerinte az NSZEP pártállama egy „leuralt”, alávétett társadalmat hozott létre, miközben felszámolta a társadalom különböző szektorainak autonómiáját, és az élet minden szegletét átítatta a kommunizmus „logikájával”. Ezzel megszüntette a társadalom funkcionális differenciálódását, amelyet Talcott Parsons a modern társadalmak központi jellemzőjének tekintett. Az NDK tehát minden volt, csak nem egy modern társadalom.²⁵ Mások, mint például Eckhard Jesse, annyi engedményt tettek, hogy az NDK hibrid, „autoriter” diktatúra volt, autokrata és totalitárius vonásokkal.²⁶

A diktatúra jellegén azonban ez sem sokat változtatott. A német *Unrechtsstaat* (‘jogok nélküli állam, jogfosztó állam’) kifejezés jól mutatja az NDK mint működő állam *retrospektív* megtagadását, a teljes keletnémet múlt kriminalizálását és totalitarizálását. Ez a totalitárius modell máig tartó öröksége, amelynek politikai tétje a kommunizmus – vagy tágabb értelemben a marxista gyökerű, antikapitalista gondolkör – diszkreditálása, bűnös

²³ Dolores L. AUGUSTINE: The power question in GDR history. *German Studies Review*, 2011/3. 634–635.

²⁴ Ehhez lásd Hermann WEBER: Zum Stand der Forschung über die DDR-Geschichte. *Deutschland Archiv*, 1998/31. 249–257.; Uő: *Die DDR 1945–1990*. Oldenbourg Verlag, Oldenbourg, 2006.

²⁵ Sigrid MEUSCHEL: *Legitimation und Parteiherrschaft: Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR, 1945–1989*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992.

²⁶ Eckhard JESSE: War die DDR totalitär? *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1994/44. 23. Lásd még ehhez a *German Studies Review* különszámát Wolfgang-Uwe Friedrich szerkesztésében, 1994/3: Totalitäre Herrschaft – totalitäres Erbe.

ideológiaként való beállítása, amelyből csak diktatúra, terror és megfélemlítés származik. Ebben az értelemben a kommunista ideológia felelős a sztálini vagy akár a keletnémet diktatúra áldozataiért, a lakosság ellen elkövetett bűncselekményekért vagy akár csak atrocitásokért. Mindez persze azt a célt is szolgálja, hogy igazolni lehessen a marxizmus elleni hadjáratot, sokszor boszorkányüldözést – hiszen az ilyen ideológiát tüzzel-vassal irtani kell, mielőtt politikai gyakorlattá válik.²⁷ A tét itt nemcsak a német esetben érthető, hanem egész Kelet-Európa viszonylatában – ahol bizony, néhány kivételtől eltekintve, az antikapitalista baloldal mindenhol a perifériára szorult.

A német jogállam szilárdságát és persze az erős baloldali hagyományokat is mutatja, hogy a totalitárius ideológia és hidegháborús sztereotípiák sulykolásán túl megjelentek a régi szóhasználattal revizionista – vagyis a totalitárius modell kritikáján alapuló – megközelítések, értelmezések, irányzatok. Fontos itt kiemelni például a keletnémet *modernitás* fogalmát. Miközben a totalitárius elmélet egy, már szerencsére letűnt, szörnyű diktatúrával, a nácizmussal rokonítja vagy azonosítja a keletnémet államot, a konvergenciaelmélet hívei, mint például a már említett Peter C. Ludz, az 1960-as és 1970-es években éppen hogy az NDK fejlett iparára, modernitására helyezték a hangsúlyt. A „tudományos-technológiai forradalom” – a korszak kedvenc szlogenje – éppenséggel azt az igényt fejezte ki, hogy az NDK mint modern ipari társadalom jelenjen meg a fejlett kapitalista országok, elsősorban persze az NSZK esélyes kihívójaként. A konvergenciaelmélet értelmében a modern ipar megléte egy idő után magától is elindítja a politikai liberalizálás folyamatait – vagyis egy idő után a diktatúra *szükségszerűen* átcsap demokráciába. Ludz például igen pozitív fejleménynek látta a fiatal technokraták felemelkedését az ulbrichti gazdasági reformok nyomán – reményei szerint a modern, jól képzett technokrácia felváltja a megrögzött „pártveteránokat”, akiket csak a politikai megbízhatóság emelt vezető pozícióba.²⁸ Éppen ezért a marxista

²⁷ Lásd ehhez Konrad H. JARAUSCH: I. m. 35–37.

²⁸ Peter Christian LUDZ: *Parteiliten im Wandel*. Westdeutscher Verlag, Cologne–Opladen, 1968.

ideológusok hevesen kritizálták a konvergenciaelméleteket. A keletnémet modernitás, mint ahogyan a konvergenciaelmélet is, persze a végén elbukott, de ez nem jelentheti a keletnémet társadalom bizonyos modern vonásainak (például a jóléti állam vagy a nőpolitika) *retrospektív* megtagadását. Itt érdemes megemlíteni két későbbi revizionista szerző, Katherine Pence és Paul Betts nevét, akik éppen hogy a szocialista modernitásra való törekvést látták a keletnémet társadalmi projektben, amelyre nagymértékben hatottak a felvilágosodás sokszor utópisztikus álmái és az ember tökéletesítésének nemes céljai. Pence és Betts szerint mind az NDK-ban, mind az NSZK-ban nagy szerepet kapott a társadalmi mérnökösödés, és csak a megvalósítás fokozatában voltak különbségek, nem pedig magának a törekvésnek a jellegében.²⁹

Miközben az alternatív modernitás tézise a totalitárius modellnek azt a feltevését támadta, hogy az NDK visszasüllyedt volna valami keleti barbárságba a szovjet befolyás alatt, mások azt az állítást vették bíráló alá, hogy a keletnémet társadalomban tulajdonképpen nem is létezett társadalmi élet, mindent maga alá gyűrt és egyedül irányított az NSZEP. Ralph Jessen teljesen elvetette Meuschel kísérletét arra, hogy az NSZK-ban igen nagy hagyományokra visszatekintő társadalomtörténet örve alatt fellevenítse a totalitárius magyarázatokat. Jessen szerint a társadalom élvezett egy bizonyos autonómiát az NSZEP-diktatúra idején, mint ahogyan az NSZEP által diktált politikának is volt lakossági visszacsatolása, sőt az NSZEP igenis figyelembe vette a lakossági visszajelzéseket, igényeket. A totalitárius diktatúra tehát – még ha az NSZEP azt is kívánta megteremteni – soha nem jelentett totális kontrollt, mert beleütközött az állampárt politikájának nem szándékolt – és előre nem látott – következmé-

²⁹ Katherine PENCE–Paul BETTS (eds.): *Socialist modern: East German everyday culture and politics*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2008. DOI: <https://doi.org/10.3998/mpub.217730>; Lásd még Dolores L. AUGUSTINE: *Red Prometheus: Engineering and dictatorship in East Germany, 1945–1989*. M.I.T. Press, Cambridge, Ma., 2007.

DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/7446.001.0001>

nyeibe, és a „tömegek” akaratóba is.³⁰ Richard Bessel és Ralph Jessen így egyenesen a diktatúra hatáiról, korlátairól beszél (*Grenzen der Diktatur*), amelyek akadályozták az állam, a politika és az NSZEP benyomulását az emberek hétköznapi életébe, a mindennapi élet szöveteibe és struktúrájába.³¹

Itt érdemes megemlíteni még egy fontos vitát. Meuschel tézise szerint az NSZEP nivellálta és homogenizálta a keletnémet társadalmat (*Entdifferenzierung*), ami a szovjet blokk egészében is jellemző tendencia volt. Az NSZEP-diktatúra így elérte, hogy a keletnémet társadalom „elhalt”, és nem volt képes olyan kezdeményezésekre, amelyek függetlenek lettek volna a politikai rezsimtől. Meuschel kritikussai szerint ez természetesen az NDK társadalmának súlyosan eltorzított képe, amely lebecsüli a kollektív vagy egyéni tiltakozásokat, ellenállást. A szintén szociológus Detlef Pollack szerint Meuschel „elfeledkezik arról, hogy a hatalom korántsem oszlott el ilyen egyenletesen a társadalomban, és alábecsüli a társadalmi konfliktusok, az ellenállás, az immunitás kultúrája és lehetőségei, a kommunikációs rések, a rezsím elutasításának vagy látszólagos elfogadásának megnyilvánulásait”.³² Pollack szerint Meuschel elemzéséből minden olyan terület kimaradt, ahol az NDK állampolgárai kinyilvánították autonómiájukat.

A társadalmi és az egyéni autonómia kérdése igen fontos szerepet kapott a későbbi revizionista törekvésekben. Az egyik legnagyobb hatású NDK-kutató – jellemzően egy angol történész, Mary Fulbrook – egészen odáig vitte a revizionizmust, hogy egyes kritikussai szerint azt is megkérdőjelezte, hogy egyáltalán diktatúra volt-e az NDK.³³ Ő maga ugyan részvételi diktatúráról beszél, de a hangsúly inkább a részvételen van, és nem a diktatúrán. Fulbrook úgy gondolja, hogy az állampolgárok tömeges részvétele nélkül a diktatúra nem tudta volna olyan sokáig

³⁰ Ralph JESSEN: DDR Geschichte und Totalitarismustheorie. *Berliner Debatte Initial*, 1995/4–5. 17–24.

³¹ Richard BESSEL–Ralph JESSEN (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur: Staat und Gesellschaft in der DDR*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1996.

³² Detlef POLLACK: Die konstitutive Widersprüchlichkeit der DDR; Oder war die DDR-Gesellschaft homogen? *Geschichte und Gesellschaft*, 1998/24. 111.

³³ Lásd például Dolores L. AUGUSTINE: I. m. 636–637.

tartani magát – vagyis az állampolgárok igenis cselekedtek, de sokáig éppen hogy nem a rendszer ellen, hanem a rendszer fenntartásáért. Fulbrook szerint a diktatúra – szemben a totalitárius feltevésekkel – igen sok politikai folyamatba és döntéshozatalba bevonta a hétköznapi embereket, akik nem is láttak akkora különbséget a saját valóságuk és a vezetőik világa között. Fulbrook „népállamról” beszél, azzal a megokolással, hogy az NDK-ban a lakosokat határozottan bátorították arra, hogy kifejezzék a véleményüket, levelezzenek a hatalommal, felszólaljanak a különböző fórumokon. Ennek megfelelően Fulbrook nem is lát akkora különbséget a nyugati típusú demokráciák és a keletnémet munkásállam között, hiszen az előbbiek is szigorúan kontrollálják, ki és mikor szólalhat meg, valamint milyen problémákat, ügyeket lehet tematizálni a szélesebb nyilvánosság előtt. Az NSZEP-nek szüksége volt a lakosság támogatására, és ezért állandóan „monitorozta” a közvéleményt, és mindenkori politikáját is megpróbálta az emberek igényeihez és szükségleteihez igazítani. Az NDK nem azért bukott meg, mert a lakosság megelégedte a diktatúrárt, hanem azért, mert a keletnémet állam a megnövekedett fogyasztói igényeket sehogyan sem tudta a nyugatival azonos szinten kielégíteni.³⁴

Ehhez kapcsolódik Konrad H. Jarausch koncepciója a gondoskodó vagy jóléti diktatúráról (*Fürsorgediktatur*). Jarausch úgy gondolta, értelmezése hidat képezhet a hegemon, totalitárius megközelítések és a keletnémet *Ostalgie* között, amelyet elsősorban az táplált, hogy sok keletnémet számára nem a remélt fogyasztói paradicsom jött el, hanem megtapasztalták a kapitalizmusnak a kommunista propagandában hirdetett negatív oldalait: munkanélküliség, nagyobb anyagi és társadalmi egyenlőtlenségek, a középosztálybeli státusz elvesztése, az egykori szocialista kollektívák, közösségek szétesése, megszűnése, a keletnémet ipar leépülése, a fiatalok elvándorlása. Jarausch bírálta a totalitárius modellt a „top-down” szemlélet miatt, valamint azért is, hogy nem vette figyelembe a kommunista és náci ideológia eltérő

³⁴ Mary FULBROOK: *The people's state: East German society from Hitler to Honecker*. Yale University Press, New Haven, 2005.

szociális és kulturális tartalmát, az NDK erőfeszítéseit a fasiszta múlttól való gyökeres elszakadásra, annak teljes megtagadására. Emellett nem tudta konceptualizálni a mikro-társadalomtörténetet, a kisemberek hétköznapi választásait, a kollaborálás és ellenállás mindennapi megnyilvánulásait. Ugyanakkor Jarausch azokkal sem értett egyet, akiket a rendszer apológétáinak nevezett; akik túlhangsúlyozták a szocialista humanizmust, és elfeledkeztek a diktatúráról. Jarausch számára a *Fürsorgediktatur* megragadja a rendszer ellentmondásos természetét: biztonságot adott, de elvette a politikai választás szabadságát.³⁵

Mindenképpen meg kell még említenünk Thomas Lindenberger kutatásait, akire igen nagy hatással volt Alf Lüdtke munkássága. Lüdtkét az *Alltagsgeschichte* – azaz a mindennapok története – úttörőjének tartják Németországban, amiért éppen elég bírálatot kapott a strukturalista társadalomtörténészeketől, például Jürgen Kockától pályája elején. Lüdtke alkotta meg az *Eigen-Sinn* („énfejűség”) fogalmát a császári Németország munkásainak hétköznapijairól írott nagy művében.³⁶ Lindenberger ezt a magyarra igen nehezen lefordítható fogalmat alkalmazza az NDK társadalmára, amely leegyszerűsítve annyit jelent, hogy a hétköznapi emberek a saját belátásuk, önértelmezésük és önidentifikációjuk szerint törekedtek arra, hogy „értelmes” vagy legalábbis normális életet éljenek egy politikai diktatúrában.³⁷ Szerinte az emberek megtalálták azokat a réseket, hasadékokat, amelyekben békésen létezhetek az NSZEP árnyékában is. Ez a megközelítés a mikrovilágban folyó interakciókra, a társadalmi-közösségi kapcsolatokra fókuszál, és arra a következtetésre jut, hogy a keletnémet államban is létezett egy civil társadalom, noha igen lokalizált „résekben” vagy nem autonóm kollektívákban, mint például a szocialista brigádok, a lakóhelyi közösségek vagy a nagycsalád. Ennél nagyobb, önálló

³⁵ Konrad H. JARAUSCH: Care and coercion: The GDR as welfare dictatorship. In: Uó (ed.): *Dictatorship as experience: Towards a socio-cultural history of the GDR*. Berghahn Books, New York, Oxford, 1999. 47–69.
DOI: <https://doi.org/10.1515/9781782384793-006>

³⁶ Alf LÜDTKE: *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Ergebnisse Verlag, Hamburg, 1993.

³⁷ Ehhez lásd Haraszi Miklós klasszikusában, a *Darabbérben leírt apró trükköket, stratégiákat* (fusizás, család a normáknál stb.).

szerveződések azonban nem jöhettek létre, hiszen az NSZEP könyörtelenül elfojtott minden komolyabb, a civil közösségek megszervezésére irányuló társadalmi kísérletet. Lindenberger ezért helyesebbnek tartja a korlátok/határok diktatúrája fogalmának használatát (*Diktatur der Grenzen*).³⁸

Miközben nagyon sok kérdés megfogalmazódik, a totalitárius-revizionista vita „újrajátszásának” alapjai igen egyszerűek, és végső soron arra futnak ki, hogy ki hogyan ítéli meg az első német kísérletet egy munkásállam létrehozására. Miközben a totalitáriusok teljesen elvetik, sőt, embertelennek bélyegezve elátkozzák ezt a kísérletet, a mérsékeltbb tudósok kompromisszumot keresnek a diktatúra apológiája és az egyoldalú kiátkozás, démonizálás között.³⁹ Fulbrook népállam-konceptióját is bírálhatjuk persze, amiért túlhangsúlyozza a tömegek részvételének szerepét a diktatúrában. Augustine joggal állapítja meg, hogy Fulbrook két ízben is igen következetlen a könyvében. Egyfelől abból indul ki, hogy az NDK megpróbálta kinevelni a szocialista embert, a szocialista személyiséget, az egyenlőség, szolidaritás és közösségi érzés túlhangsúlyozásával. A szocializmus építése és a szocialista személyiség kinevelése a rendszer szempontjából teljesen összeolvadt, ami elmosta a határvonalat a pragmatikus és gazdasági megfontolással indított projektek és az ideológiai mozgósítás között. Az NSZEP, miközben utópisztikus célokat követett, Fulbrook szerint nagyon is valóságos eredményeket ért el a „társadalmi mérnökösködés” mint a jóléti állam kiépítése, a társadalmi mobilitás elősegítése, az egészségügy vagy az oktatás területén. Ugyanakkor Fulbrookra erőteljesen hatott a modernitástézis, hiszen sokban nem is lát olyan nagy különbséget a nyugati demokráciák és a munkásállam között. Hasonlóan, egyfelől kiemeli a közösségi értékeket és a közösségi orientációt, másfelől megállapítja, hogy a fogyasztói szocializmus a kapitalizmushoz hasonlóan növelte az individualizációt, és gyengítette a közösségi összetartást. De ellentmondásos a köz- és a magánszféra meg-

³⁸ Thomas LINDENBERGER: *Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Uó (Hrsg.): Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.* Böhlau Verlag, Cologne, 1999. 13–44.

³⁹ Ehhez lásd Konrad H. JARAUSCH: I. m. 1997. 38–40.

ítélése is a könyvben: egyrészt azt állítja, hogy a kettő mintegy összefolyt, nem volt elkülönült magánszféra, másrészt viszont kijelenti, hogy a hétköznapi élet és szabadidő normalitását nem tudta megzavarni a kommunista állam.⁴⁰

Érdemes azonban a fentiek mellett kiemelni a revizionista megközelítések egyik nagy előnyét. Miközben a totalitáriusok elkülönült entitásként tekintenek a modern diktatúrákra, sőt, módszertanilag sem tartják helyesnek, ha a társadalom- és kultúrtörténet hagyományos eszközeivel közelítünk ezekhez a rendszerekhez, a revizionisták éppen azzal érvelnek, hogy elsősorban a diktatúrák társadalomtörténeti, mikrotörténeti vizsgálatán keresztül érthetjük meg azok működési mechanizmusait, a sokszor nagyon törékeny határvonalat az ideológiai mozgósítás, a forradalmi küldetéstudat és a nagyon is pragmatikus hatalmi megfontolások, gazdasági kényszerek között. Augustine példaként említi a népszerű keletnémet vicclap, a *Mosaik* által közvetített állami propagandát. Miközben a lap reklámozta és népszerűsítette a modernitást, a „tudományos-technológiai forradalmat”, valójában nagyon is létező pártcélokat teljesített, a lakosság ideológiai mobilizálásával, akik sokszor nem is voltak tudatában a politikai indoktrinációnak.⁴¹

Miközben természetesen hiba volna elmosni a két rendszer, a szocialista és kapitalista lényegi különbségeit, érdemes felhívni a figyelmet azokra a könyvekre, tanulmányokra, amelyek egyszerre vizsgálják az NDK és az NSZK társadalmát, vagy egy-egy adott jelenséget a két országban. Ilyen munka például Uta Poiger *Jazz, Rock and Rebels* című könyve, amely azt mutatja meg, hogy a német autokratikus hagyományban nevelkedett politikai elitek mindkét országban kezdetben szigorúan elutasították az ifjúsági kultúra amerikanizálódását, majd pedig megkísérelték – igaz, eltérő utakon – domesztikálni ezeket az új trendeket.⁴² Miközben természetesen voltak különbségek a kapitalista és a szocialis-

⁴⁰ Dolores L. AUGUSTINE: I. m. 637.

⁴¹ Uo. 638.

⁴² Uta G. POIGER: *Jazz, rock and rebels: Cold War politics and American culture in a divided Germany*. University of California Press, Berkeley, Ca., 2000. DOI: <https://doi.org/10.1525/california/9780520211384.001.0001>

ta „projekt” megvalósításában, nem tehetünk ilyen különbséget magában a társadalomtörténeti módszerben – akár népállamként, akár diktatúraként is látjuk az elbukott munkásállamot.

Munkástörténet-írás mint revizionizmus

A következő rész célja kiemelni a német munkástörténet-írás néhány fontos állomását, és választ keresni arra a kérdésre, hogy mennyiben termékenyítheti meg ez a gazdag historiográfiai hagyomány az NDK-kutatást. Előzetesen egy provokatív megjegyzéssel kezdeném, miszerint a munkástörténet-írás par excellence revizionista történetírás. A fejezet célja ennek a tézisnek a bizonyítása.

A hidegháború a munkástörténet-írást is megosztotta a két Németországban. Mindkét oldal igen erőteljes kísérletet tett arra, hogy a saját ideológiai és legitimációs szükségleteinek megfelelően alakítsa a munkásmozgalom és a munkásságtörténet nagy narratíváját. Az NDK ebből a szempontból határozottan jobban állt, hiszen központi kérdésnek tekintették a megfelelő „munkástudat” kiformálását. Ezért a munkás- és gyárkutatás nemcsak hathatós állami támogatásban részesült, hanem olyan előkelő diszciplínának számított, amely rangra az NSZK-ban ez a tudomány soha nem emelkedett. Igaz, ennek a megkülönböztetett szerepnek és figyelemnek komoly ára volt, hiszen az egységesnek, homogénnek és forradalmi tudatúnak tekintett munkásosztály kanonizált képét sehogy sem lehetett felülírni – legalábbis, ha a kutató keletnémet karrierben reménykedett.

A német munkástörténetet ráadásul a hidegháború mellett a baloldal hagyományos megosztottsága is megterhelte ideológiailag. A nyugatnémet szociáldemokrata párt (az SPD) és a hozzá kapcsolódó, igen komoly szakszervezeti mozgalom jelentős szerepet vállalt a német szociális piacgazdaság kialakításában, így nagy népszerűsége tette szert a nyugatnémet munkások körében. Ezzel szemben a kommunista NSZEP saját magát tekintette a német munkásérdekek legfőbb képviselőjének. A baloldal mély megosztottsága a weimari köztársaság idején is megmutatkozott:

a kommunisták egyenesen „szociálfasisztának” minősítették a szociáldemokratákat, és a szocdem miniszterek valóban nem haboztak rendőrterrorist is bevetni az utcai harcokban a kommunistákkal szemben. Mindezek a történelmi sérelmek tovább növelték a politikai-ideológiai távolságot az NSZEP és az SPD között.

A nyugatnémet munkáskutatásra megtermékenyítően hatott az *Arbeitskreis für moderne Sozialgeschichte* (Modern Társadalomtörténeti Munkakör) megalakulása, Werner Conze és Theoder Schieder professzorok vezetésével. A kör az 1960-as évektől jelentősebb befolyásra tett szert. Elsősorban a kapitalista iparosítás történetét kutatták, olyan társadalomtörténészek kiemelésével, mint Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Wolfgang Schieder és a Mommsen testvérek. A munka és a munkásmozgalmak története prominens helyen állt a kör programjában.⁴³

Az NDK-ban nehezebb volt elméleti vagy módszertani innovációról beszélni a legitimációs kényszerek és ideológiai megfontolások szorításában. A NDK Tudományos Akadémiája Gazdaságtörténeti Osztályának vezetője, Jürgen Kuczynski ugyan rengeteg munkát fektetett egy empirikusan megalapozott munkástörténetbe, és igen impresszív mennyiségű forrásanyagot gyűjtött össze és dolgozott fel, de az értelmezésében mégsem térhetett el a kapitalista iparosítás „megszentelt”, marxista narratívájától. Javára írható azonban, hogy olyan témákat is beemelt a sokkötetes, monumentális munkába, amelyeket később a globális munkástörténet-írás is felfedezett: a gyerekek és a nők fizetetlen munkája az iparosítás korai időszakában, vagy a gyarmatokon zajló kizsákmányolás.

Kuczynski egyik doktori hallgatója, Hans Radandt lett a gyártörténet (*Betriebsgeschichte*) megalapítója és fő patrónusa. Ez a kutatási terület 1977-re úgy felvirágozott, hogy húszezer tagot számlált több mint ezernyelcszáz történészbizottságban.⁴⁴ Tegyük hozzá: tekintve a folyamatos ideológiai harcot és a pártfegyelmi követelményeket, itt is inkább az összegyűjtött anyag

⁴³ Ehhez lásd Jürgen KOCKA: New trends in labour movement historiography: A German perspective. *International Review of Social History*, 1997/1. 67–78. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020859000114592>

⁴⁴ Thomas LINDENBERGER: From Cold War battleground... I. m. 2018. 64.

mennyiségére, semmint a kutatási innovációra került a hangsúly. Az NSZEP 1950 és 1971 közötti első titkára, Walter Ulbricht akkora jelentőséget tulajdonított a gyártörténetnek, hogy ő maga fektette le az elméleti-módszertani vezérelveket és követelményeket, amelyeket minden gyártörténésznek figyelembe kellett vennie. Ulbricht más téren is fenntartotta a harci szellemet: ő maga vállalta a kilenckötetes *A német munkásmozgalom története* című opus főszerkesztői feladatát, amelyet az NSZEP Marxizmus-Leninizmus Intézetében állítottak össze. A monumentális munka legfőbb célja annak igazolása volt, hogy az évszázados német munkásmozgalomnak az NSZEP az egyetlen igazi örököse, emellett mindenhol meg kellett találni a „progresszív” vagy legalábbis „protoforradalmi” szellemet, amely megerősítette, hogy az NSZEP a német proletariátus élcsapata, és továbbra is vezető szerepet visz az imperialista Nyugattal vívott osztályháborúban.

Alf Lüdtke már egy 1998-as tanulmányban megmutatta, hogy az ideológiai követelményekhez való igazodás nemcsak a politikai üzenetet torzította el, hanem módszertanilag is visszavetette a keletnémet munkáskutatást. A „vörös vezérfonál” mindenáron való keresése egyet jelentett a munkásság társadalmi homogenizálásával, és lényegében figyelmen kívül hagyta a munkást mint ágenst, mint sorsa cselekvő alakítóját.⁴⁵ Semmi más nem számított, csak a fejlődés „objektív” menete, amelyet a mindenható pártnak kellett beteljesítenie. Amikor Wolfgang Jonas 1957-ben publikált egy, a mansfeldi bányászok mindennapi életével foglalkozó munkát, a helyi pártszervezet komolyan megfeddte, amiért engedett a „revizionista és opportunista propagandának” (írt az alkoholizmusról, a munkabeszüntetésről és a feljebbvalókkal kötött informális alkukról).⁴⁶ Természetesen szigorú tabu övezte azt a kérdést, hogy miért él olyan sok munkás a tőke uralma alatt (vagy miért törődik bele ebbe a sorsba), és legfőképpen, hogyan

⁴⁵ Alf LÜDTKE: Wer handelt? Die Akteure der Geschichte. Zur DDR-Geschichtsschreibung über Arbeiterklasse und Faschismus. In: Georg IGGERS-Konrad JARAUSCH-Matthias MIDDELL-Martin SABROW (Hrsg.): *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. Oldenbourg Verlag, München, 1998. 369–410.

⁴⁶ Thomas Lindenberger: *From Cold War battleground... I. m.* 65.

engedhettek a náci propaganda csábításának. Ez utóbbi tabut egészen az NDK bukásáig fenntartotta a rendszer.

Az NSZK-ban a társadalomtörténet (*Sozialgeschichte*) lassan meghódított nagyobb egyetemeket (Bielefeld, Bochum, Konstanz). Az *Alltagsgeschichte* megjelenésével pluralizálódott a diszciplína; az olyan nagy struktúrák, mint az osztályformálódás, munkásmozgalom stb. helyett a mindennapi életre, a munkásmielőre és munkásközösségekre, vagy csak a népi tapasztalatra (*Volkserfahrung*) irányult a tudományos vizsgálódás. Idetartozik az *Élettörténetek és társadalmi kultúra a Ruhr-vidéken 1930–1960* című nagyszabású oral history projekt Lutz Niethammer vezetésével,⁴⁷ vagy Alf Lüdtkének a munkások mindennapjait feltáró, a munkahelyre, a gyári környezetre fókuszáló, úttörő munkái.⁴⁸

Az NDK-ban is megtörtént egy elmozdulás a párt- és munkásmozgalom-történet irányából a társadalmi-kulturális élet jóval sokrétűbb aspektusai felé. Említést érdemel Hartmut Zwahr munkássága, aki a lipcsei munkásosztály társadalmi hátterét, rekrutációját vizsgálta, és akinek munkáját a nyugatnémet társadalomtörténészek (többek között a bielefeldi iskola) is elismerték.⁴⁹

A keletnémet állam bukása és az újraegyesítés, ahogyan az előző részben jeleztem, valóságos historiográfiai boomot indított el az NDK-kutatásban. A nyugatnémetek különösen úgy éreztették, hogy éppen eleget tettek a múlt feldolgozásáért (*Aufarbeitung der Vergangenheit*), és most elsősorban ők hivatottak arra, hogy leszámoljanak az NSZEP-diktatúra örökségével. Tömegesen váltak kutathatóvá a források (beleértve a Stasi-aktákat), és az NDK-kutatás – ahogy már említettük – igen nagylelkű kormányzati és tartományi támogatásban részesült mint a múlt feldol-

⁴⁷ LUTZ NIETHAMMER: *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960*. Dietz, Berlin, 1983.

⁴⁸ ALF LÜDTKE (ed.): *The history of everyday life: Reconstructing historical experiences and ways of life*. Princeton University Press, Princeton, 1995. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400821648>

⁴⁹ HARTMUT ZWAHR: *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse: Strukturuntersuchung über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution*. Akademie Verlag, Berlin, 1981.

gozásának és a politikai nevelésnek kettős feladatát is ellátó, kiemelt területe.

Hogyan kapcsolódik ehhez a munkástörténet-írás? Miközben Kelet-Európában előtérbe kerültek a korábban kiátkozott liberális elméletek, amelyeket sokszor explicite is összekapcsoltak a harcosan antikommunista, totalitárius magyarázatokkal, a nyugatnémeteknél az erősen baloldali befolyás alatt álló társadalomtörténeti iskola, amelynek kutatói fontos, ha nem is mindenben követendő hagyománynak tekintették a marxizmust, már igen korán felvetették, hogy a munkástörténet-írás nem kerülheti meg a munkásállamok történetének revízióját. Ez kettős értelemben is újragondolást jelentett. Egyfelől, miközben a keletnémet kutatók a *Wende* előtt lelkiismeretesen teljesítették a „penzumot”, és pusztán a mennyiséget tekintve ontották a munkás- és gyártörténeti tanulmányokat, azok – legalábbis az értelmezési keretet tekintve – nem léphettek túl az NSZEP által lefektetett szigorú ideológiai premisszákon, amelyek egytől egyig az állampárt vezető szerepét voltak hivatottak alátámasztani a német munkásmozgalomban.⁵⁰ Másfelől a totalitárius modell explicit módon is kizárta annak lehetőségét, hogy 1. a keletnémet társadalom nem volt nivellált és homogén – bár kétségtelenül komoly kísérletek történtek a munkások beemelésére a középosztályba és egy emancipációs szociális projekt megvalósítására, 2. az *Eigen-Sinn*-koncepció értelmében voltak olyan területek, ahol a munkások maguk alakíthatták a sorsukat, olyan társadalmi-közösségi „rések”, ahol még a civil társadalom is megjelenhetett, 3. a diktatúra történetén belül voltak fontos fordulatok, állomások, törésvonalak, tehát nemcsak lehetséges, hanem kötelező a korszakolás, szemben a totalitárius modell statikus szemléletével, amely csak a mindenkor létező diktatúrára fókuszált. Ehhez tegyük hozzá: az is nagy előrelépés volt – és nemcsak a nagylelkű pénzügyi és intézményi támogatásnak köszönhető! –, hogy az NDK-kutatásban nemcsak megjelentek, hanem egyre inkább

⁵⁰ Lásd ehhez Thomas WELKSKOPP: Von der verhinderten Heldengeschichte des Proletariats zur vergleichenden Sozialgeschichte der Arbeiterschaft – Perspektiven der Arbeitergeschichtsschreibung in der 1990er Jahren. 1999 *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1993/3. 34–53.

előtérbe is kerültek a munkások, miközben Kelet-Európában sokáig tapintatosan megfedkeztek a szocializmus emblemikus osztályának kikiáltott munkásságról, mintha a munkástörténet-írást csak a marxizmus–leninizmus szellemében lehetett volna művelni, amelytől az értelmiségi elit örült, hogy megszabadulhatott.

A *Wende* utáni munkástörténet-írás így tehát Németországban a születésétől kezdve a revizionista irányzatokhoz kapcsolódott, sőt sok történész éppen a munkástörténetben látta a keletnémet múlttal való szembenézés egyik ígéretes területét. A szociológus Martin Kohli egyenesen a munka társadalmának (*Arbeitsgesellschaft*) nevezte az NDK-t, mivel a gyár és az üzem központi szerepet foglalt el a munkások életében: köré szerveződött a kelet-európai viszonylatban igen nagylelkű szociálpolitika, a jóléti vagy gondoskodó állam vívmányai, a nőpolitika és a munkások társadalmi-közösségi élete.⁵¹ Dorothee Wierling szerint a munkástudat, munkásidentitás is elsősorban a gyárban, a munkahelyen formálódott (ő a munkahelyek társadalmáról beszélt). A munkahely ezért a társadalmi szocializáció elsődleges színtereként is szolgált (*Vergessenschaftungskerne*).⁵² Jörg Roesler a szocialista brigádokban nem elsősorban termelőegységeket, a hatékonyabb vagy produktívabb termelés érdekében létrehozott *teameket* látott, hanem a társadalom alapsejtjeit, a munkások közösségi életének színtereit.⁵³

Peter Hübner egy fontos könyvben két tézist bontott ki: egyfelől igen komoly levéltári forrásbázis segítségével igazolta, hogy az Erich Honecker alatt tömegesen létrejött óriásvállalatok (kombinátok) valóban központi szerepet játszottak az állami szociálpolitikában és a munkások hétköznapi életében; másfelől megmutat-

⁵¹ Martin KOHLI: Die DDR als Arbeitsgesellschaft? Arbeit, Lebenslauf und soziale Differenzierung. In: Hartmut KAELBLE–Jürgen KOCKA–Hartmut ZWAHR (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1994. 31–61.

⁵² Dorothee WIERLING: Work, workers and politics in the German Democratic Republic. *International Labor and Working-Class History*, 1996/3. 44–63. DOI: <https://doi.org/10.1017/S014754790001320X>

⁵³ Jörg ROESLER: Die Produktionsbrigaden in der DDR. Zentrum der Arbeitswelt? In: Hartmut KAELBLE–Jürgen KOCKA–Hartmut ZWAHR (Hrsg.): I. m. 144–170.

ta, hogy a munkásállam annyiban komolyan vette az ideológiát, hogy jelentős teret adott az informális alkuknak a technokrácia és a munkásság között, és gazdasági kérdésekben is állandó alkudozásra kényszerült a magasabb életszínvonalat és több jóléti szolgáltatást követelő munkásokkal szemben a társadalmi béke fenntartása érdekében.⁵⁴

Az államszocializmus korszakolásához nyújtanak fontos adalékokat Jeffrey Kopstein tanulmányai. Kopstein az 1953. június 17-i munkásfelkelést osztálycselekvésként írja le. Edward P. Thompson morálisgazdaság-fogalmából indul ki, vagyis azt feltételezi, hogy a rendszer a sztálini megszorítások és terror idején durván megsértette a munkások közösen osztott felfogását arról, hogy mi az a szociális-gazdasági minimum, amelyet a munkásállamnak minden körülmények között biztosítania kell a munkások számára. Ezt a morális gazdaságot a Honecker alatt kibontakozó fogyasztói szocializmus az individualizáció révén felbomlasztotta, és a munkások a *Wende* idején már nem osztályként viselkedtek, hanem a Nyugaton látott – vagy a nyugati csatornák, nyugati fogyasztási cikkek által közvetített – magasabb életszínvonalat, árukkal tele polcokat követelték.⁵⁵

A fogyasztói szocializmus gondolata számos kutatót megragadott.⁵⁶ A sztálini inséges évek után Ulbricht – természetesen nem

⁵⁴ Peter HÜBNER: *Konsens, Konflikt und Kompromiß: Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970*. Akademie Verlag, Berlin, 1995. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783050070711>

⁵⁵ Jeffrey KOPSTEIN: Chipping Away at the State: Workers' Resistance and the Demise of East Germany. *World Politics*, 1996/3. 391–423. DOI: <https://doi.org/10.1353/wp.1996.0011>

⁵⁶ Hogy csak néhányat említsünk: Mary FULBROOK: I. m.; Annette KAMINSKY: *Wohlstand, Schönheit, Glück: Kleine Konsumgeschichte der DDR*. C. H. Beck, München, 2001; Ina MERKEL: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur der DDR*. Böhlau, Cologne, 1999.

DOI: <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412316297>; Uó: Working people and consumption under really-existing socialism: Perspectives from the German Democratic Republic. *International Labor and Working-Class History*, 1999/1. 92–111. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0147547999003208>; Jeannette Z. MADARÁSZ: *Conflict and compromise in East Germany, 1971–1989. A precarious stability*. Palgrave MacMillan, London, 2003.

DOI: <https://doi.org/10.1057/9781403938367>; Donna HARSCH: Dictatorship and demand. The politics of consumerism in East Germany. *Central European*

függetlenül a hruscsovi olvadástól – egy sajátosan keletnémet úttal kísérletezett, amelynek végső célja az volt, hogy az NDK-t világvezető exportórrá tegye olyan iparágakban, amelyek magas termelékenységet és komoly technológiai szakértelmet igényeltek (például elektronika). Kezdetben a reformnak („új gazdasági rendszer”, NES) voltak eredményei. Phil Scranton általában is úgy vélekedett, hogy a gazdasági reformokat bevezető kelet-európai országokban megnőtt a modern technokrácia szerepe és jelentősége, és egészen más típusú – a nyugatihoz hasonló – menedzseri gondolkodás terjedt el a körükben.⁵⁷ Ez azonban hátrányosan érintette a fizetések nivellálásához szokott munkásokat. Kopstein úgy gondolja, hogy a szovjet befolyás – noha kétségtelesen nem lehet alábecsülni – önmagában nem elégséges magyarázata a keletnémet fejleményeknek, vagyis a keletnémet vezetőknek volt bizonyos mozgásteret. Noha a prágai tavasz eltiprása szerepet játszott Ulbricht bukásában, a keményvonalas és reformer keletnémet vezetők szembenállása is jelentősen alakította a keletnémet politikát. Az előbbieket éppen a munkások elégedetlenségére hivatkoztak, és óva intettek egy újabb munkásfelkeléstől. Ez döntötte el a keletnémet reformok sorsát; Honecker alatt egy olyan munkásállam valósult meg, amely több vonatkozásban is kiteljesítette a jóléti diktatúrát.

Bármit is gondolunk a munkásállamról, több német kutató is átvette azt a gondolatot, hogy a háború előtti közös német múlt és az állam kitüntetett szerepe a német társadalmi-politikai gondolkodásban fontos szerepet játszott a két Németország munkáspolitikájának alakításában és a jóléti állam kiépülésében. Egy példa erre Christoph Klessmann terjedelmes és ambiciózus munkája, amely előtérbe helyezi a kapitalista modernizáció korábbi modelljeitől való „választott” függést mindkét Németország törté-

---

History, 2006/39. 491–544. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008938906360177>; Jonathan ZATLIN: *The Currency of socialism. Money and political culture in East Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007; Eszter BARTHA: *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Berghahn Books, Oxford–New York, 2013.

⁵⁷ Phil SCRANTON: *Managing Communist Enterprises: Poland, Hungary and Czechoslovakia, 1945–1970*. *Enterprise and Society*, 2018/3. 492–537. DOI: <https://doi.org/10.1017/eso.2018.13>

netében. Mivel azonban a keletnémet állam egyre kevésbé tudta kielégíteni a jóléti diktatúrához kapcsolódó növekvő lakossági igényeket, végül egyre aszimmetrikusabb viszonyba, függésbe került a kapitalista centrumtól.⁵⁸

Thomas Lindenberger, felhasználva Böröcz Józsefnek a ket-tős függésről alkotott modelljét (amely szerint a kelet-európai félperiféria politikailag függött a Szovjetuniótól, de gazdaságilag egyre erőteljesebb függésbe került a nyugati kapitalista centrum-tól a kölcsönök, technológiai transzferek, a Nyugattal folytatott gazdasági verseny és egyenlőtlen kereskedelem révén),⁵⁹ az elbukott vagy elvetélt fordizmus koncepciójával kívánja ötvözni a szocialista modernitás, a jóléti diktatúra és a Nyugattól való gazdasági függés téziseit.⁶⁰ Én ehhez Kopstein nyomán azt tennem hozzá, hogy a szocialista fordizmus bukásában jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a munkásállamnak figyelembe kellett vennie a munkások tiltakozását a menedzserek, technokraták magasabb fizetése és a produktivitás növelésére tett erőfeszíté-seik ellen. A munkásság nem volt ugyan uralkodó osztály, de mégiscsak azt a társadalmi csoportot alkotta, amelyre a rendszer a leginkább támaszkodott, és amelyre építette legitimációs igényeit. Érdemes itt utalni Michael Seidman *Munkások a munka ellen* című könyvére, amelyben azt a tabut döntögeti, miszerint a munkások számára a gyári munka az önmegvalósítás fő for-rása.⁶¹ Tézise, hogy az olyan vállalati hívószavak, mint a haté-konyosság, a versenyképesség, a magasabb teljesítmény hajszolá-sa valójában szöges ellentétben állnak a munkások érdekeivel, *függetlenül attól, hogy ki a gyár tulajdonosa*. Kopstein nyomán tegyük hozzá: ez a munkások közösen osztott morális gazdasá-gába sem fért bele. A szocialista modernitás tehát elsősorban

⁵⁸ Christoph KLESSMANN: *Arbeiter im „Arbeiterstaat” DDR. Deutsche Traditionen, sowjetisches Modell, westdeutsches Magnetfeld 1945–1971*. Dietz Verlag, Bonn, 2007.

⁵⁹ József BÖRÖCZ: Dual dependency and property vacuum: Social change on the state socialist semiperiphery. *Theory and Society*, 1992/21. 77–104. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00993463>

⁶⁰ Thomas LINDENBERGER: From Cold War battleground... I. m. 69–72.

⁶¹ Michael SEIDMAN: *Workers against Work: Labor in Paris and Barcelona during the Popular Fronts*. University of California Press, Berkeley, 1991.

nem azért bukott el, mert a technokrácia nem tudta véghez vinni a tudományos-technológiai forradalmat, hanem azért, mert a posztfordista forradalom valójában a munkások elemi érdekeibe ütközött, amelyet az állampárt nem hagyhatott figyelmen kívül.

Tekintve az NDK-kutatás boomját, külön kis kötetet érdemelne csak a bibliográfia hiánytalan összeállítása. Céлом nem az volt, hogy leltárszerűen felsoroljam a könyvtárnyi anyagot magába foglaló szakirodalmat, hanem inkább az, hogy képet adjak a jelentősebb irányzatokról és koncepciókról. Ahogy láttuk, a német történetírás számos hagyományt, kísérletezést foglal magába, és szerencsére sok szerző foglalkozott az NDK-kutatás és a munkástörténet-írás párosításával, hogy közelebb kerüljön ahhoz a kérdéshez, mennyiben tudta beteljesíteni az NDK a német munkásmozgalom nagy álmait, mennyire volt erre lehetősége, minek a hatására változott a társadalmi és munkáspolitikai, és végül mennyiben merültek ki a rendszer belső tartalékai – túl a Szovjetunió összeomlásán.

Subjektíven válogatva, emlitenék még néhány irányzatot és az azokat illusztráló műveket. Hasznos kutatási irány lehet az eltérő munkásmiliók, munkáskerületek, gyárvárosok kutatása. Lutz Niethammer vezetésével indult egy nagy, mindkét Németországra kiterjedő oral history projekt, amely elsősorban a múlttudatot, történeti tudatot és az egyéni élettapasztalatot kívánta feltérképezni a különböző iparvidékeken. A nyugatnémet Ruhr-vidék után a szocialista iparvidéken is elkezdődhetett a kutatás – egyébként még az NDK fennállása idején, de már a puhuló diktatúrában.⁶² Mások a háború után vizsgálták a munkásmiliók, munkásnegyedek társadalmi-politikai átalakulását.⁶³

⁶² Lutz NIETHAMMER–Alexander VON PLATO–Dorothee WIERLING (Hrsg.): *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Rowohlt, Berlin, 1991.

⁶³ Peter ALHEIT–Hanna HAACK–Heinz-Gerd HÖFSCHEN–Renate MEYER-BRAUN (Hrsg.): *Gebrochene Modernisierung – Der langsame Wandel proletarischer Milieus. Eine empirische Vergleichsstudie ost- und westdeutscher Arbeitermilieus in den 1950er Jahren*. Donat, Bremen, 1999; Bernd FAULENBACH–Annette LEO–Klaus WEBERSKIRCH: *Zweierlei Geschichte. Lebensgeschichte und Geschichtsbewusstsein von Arbeiternehmern in West- und Ostdeutschland*. Klaus, Essen, 2000; Dagmar SEMMELMANN: *Schauplatz Stalinstadt/EKO. Erinnerungen an den 17 Juni 1953. I–II*. Brandenburger Verein für politische Bildung, Potsdam, 1993.

Az egykori keletnémet ellenzék néhány tagja azt hangsúlyozta, hogy a munkások „csendes” tiltakozása, hétköznapi ellenállása is szerepet játszott az állami struktúrák informális, lassú eróziójában, amely végül elvezetett a tömeges demonstrációkig és aktív tiltakozásig a *Wende* idején. Ezek a szerzők a munkások szerepvállalását is hangsúlyozzák az NDK összeomlásának folyamatában.⁶⁴ A munkásmilió változásait más szerzők is összekapcsolják az NDK-ban zajló társadalmi folyamatokkal, a törések és kontinuitás kérdésének vizsgálatával.⁶⁵ Az ideológiailag erőltetett osztálycselekvéssel többen már korán szembeállították a munkások tényleges viselkedését, a gazdasági kényszerek és az osztálytársadalmi politikai mobilizálás ellentmondásait.⁶⁶

Külön irányzat a rendszerváltást követően leépülő keletnémet ipar hatásának vizsgálata a munkásmilióre; hiszen egész egykori gyárvárosok vesztették el iparukat és lakosságuk jelentős részét is. Igaz, a rendszerváltás utáni német jóléti állam meggátolta a munkásvárosok teljes lesüllyedését, az egykori gyárvárosok vizsgálata nem is lehet más, mint rendszerkritikai történetírás/antropológia, hiszen a tömeges munkanélküliség, leépülés és relatív elszegényedés nem segítette az új, kapitalista rendszer elfogadását – akkor sem, ha a Honecker-diktatúrát sem kívánták vissza a németek.⁶⁷ Itt teszem hozzá, hogy sok keletnémet

⁶⁴ Lásd például Renate HÜRTGEN–Thomas REICHEL (Hrsg.): *Der Schein der Stabilität. DDR-Betriebsalltag in der Ära Honecker*. Metropol, Berlin, 2001.

⁶⁵ Christoph KLESSMANN: Die Beharrungskraft traditioneller Milieus in der DDR. In: Manfred HETTLING et al. (Hrsg.): *Was ist Gesellschaftsgeschichte?* Beck, Munich, 1991. 146–154.; Horst GROSCHOPP: Überlegungen zur Kontinuität der deutschen Arbeiterbewegungskultur in der DDR. In: Wolfgang KASCHUBA et al. (Hrsg.): *Arbeiterkultur seit 1945. Ende oder Veränderung*. Tübinger Verlag, Tübingen, 1991. 123–140. A folytonosság és változás trendjeit vizsgálja: Peter HÜBNER–Klaus TENFELDE (Hrsg.): *Arbeiter in der SBZ/DDR*. Klartext Verlag, Essen, 1999.

⁶⁶ Peter HÜBNER–Christoph KLESSMANN–Klaus TENFELDE (Hrsg.): *Arbeiter im Staatssozialismus: ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Böhlau, Cologne, 2005.

⁶⁷ Michael VESTER–Michael HOFMAN–Irene ZIERKE (Hrsg.): *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung*. Bund, Köln, 1995; Regina BITTNER: *Kolonien des Eigensinns. Ethnographie einer ostdeutschen Industrieregion*. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1998; Uó: *Rund um die Uhr – ostdeutscher Arbeiteralltag im Kraftwerk Elbe. Zeitschrift*

valóban egy szociálisabb, ha úgy tetszik, munkásközpontúbb rendszerben reménykedett, és voltak is önálló szakszervezeti és egyéb mozgalmi kezdeményezések, szervezkedések – akkor is, ha a Honecker-féle diktatúrát elvetették.⁶⁸

Mások az osztályfogalom túldimenzionálásának a kritikáján keresztül jutottak el a mikropolitikai megközelítésekhez, hangsúlyozva, hogy a kutatás tárgya elsősorban a munkások önálló cselekvési tere/lehetősége a munkahely formalizált rendje mellett a termelésben és a szociális környezetben is.⁶⁹ Az osztálymodell helyett itt komoly szerepet kap a gender, a generáció és az etnikum.⁷⁰

Itt persze óhatatlanul felmerül az a kérdés, hogy mennyiben lehet kritikátlanul átvenni a nyugatnémet, kapitalista fejlődésre kidolgozott modelleket, és „ráhúzni” azokat a szocialista világra, ahol a politikai diktatúra jelenlétét soha nem lehetett elfelejteni. Mások szerint vannak olyan kategóriák, mint a társadalmi tiltakozás, ami éppen hogy rámutat arra, hogy a szocialista és kapitalista világ valójában nem volt két olyan radikális ellenpólus, ahogyan az a totalitárius modellből következik. Kopstein fenti elemzése egy példa az ilyen típusú, revizionista megközelítésre,⁷¹ de a Lindenberger által javasolt, elbukott fordizmus-modell is azt a tézist tartalmazza, hogy az üzemszervezés, az üzemi- és munkairányítás, a fegyelmezés területén nem is voltak akkora különbségek a szocialista és a kapitalista gyár között.⁷²

---

für Volkskunde, 2000/96. 203–217.; Uó: Der kleine Mann – Paradoxien und Ambivalenzen einer ostdeutschen Arbeiterfigur vor und nach der Wende. In: Renate HÜRTGE–Thomas REICHEL (Hrsg.): *Der Schein der Stabilität*. I. m. 217–228.; Jenny RICHTER–Heike FÖRSTER–Ulrich LAKEMANN (Hrsg.): *Stalinstadt-Eisenhüttenstadt: von der Utopie zur Gegenwart: Wandel industrieller, regionaler und sozialer Strukturen in Eisenhüttenstadt*. Schüren, Marburg, 1997.

⁶⁸ Mathieu DENIS: *Labor in the Collapse of the GDR and Reunification: A Crucial, Yet Overlooked Actor*. Dissertation. Humboldt Universität zu Berlin, 2007.

⁶⁹ Thomas WELSKOPP: I. m.

⁷⁰ Karl LAUSCHKE–Thomas WELSKOPP (Hrsg.): *Mikropolitik im Unternehmen. Arbeitsbeziehungen und Machtstrukturen in industriellen Grossbetrieben des 20. Jahrhunderts*. Klartext, Essen, 1994.

⁷¹ Jeffrey KOPSTEIN: I. m.

⁷² Lásd ehhez Michael BURAWOY úttörő munkáját: *The politics of production. Factory regimes under capitalism and socialism*. Verso, London, 1985.

A gendermegközelítések is nagy szerepet kaptak a rendszer-váltás utáni történetírásban.⁷³ A gender azért is játszik fontos szerepet az NDK-kutatásban, hiszen a nőpolitika, a nők egyenjogúsítása kiemelt ideológiai-társadalompolitikai területe volt a keletnémet munkásállamnak. Külön nőbizottságok működtek az üzemeknél, gyáraknál, nagylelkűen támogatták a nők továbbtanulását, a női káderek kiképzését. Persze az ideológiában propagált, megvalósult egyenlőség a hétköznapiakban nem mindig ezt jelentette. Dolores Augustine írja le egy esettanulmányban egy, a Honecker-rendszerben felnőtt és egyetemi diplomátát szerző, informatikai mérnök történetét, aki nő léte vezető szerepet kapott egy vállalatnál. Férje támogatta szakmai törekvéseit, segített két-éves gyermekük nevelésében, és az állami bölcsődét is igénybe vették. A női beosztottak azonban nehezen fogadták el a fiatal, női főnököt, aki ráadásul a Stasival is összeütközésbe került, mert nem volt hajlandó megszakítani a barátságot egy Nyugatra emigrált kollégájával. Az interjúalany végül szintén Nyugatra menekült, de ott sokáig nem tudott a képzettségének megfelelően elhelyezkedni, és a gyerek felügyelete is gondot okozott. Végül mégis sikeres szakmai karriert futott be, de utólag úgy ítélte meg – a női beosztottakkal és a Stasival szerzett negatív tapasztalatai ellenére –, hogy az NDK-ban több támogatást kaptak a szakmai karrierre, előmenetelre (is) áhító nő.⁷⁴

A munkásnők két generációját vizsgáló Francesca Weil arra a következtetésre jutott, hogy az idősebbek körében magasabb volt a rendszer elfogadottsága, ők úgy érezték, nekik még valóban adott valamit a munkásállam. A fiatalabb nők azonban nem lát-

⁷³ Hogy csak néhányat említsek: Leonore ANSORG: Ich hab immer von unten Druck gekriegt und von oben: Weibliche Leitungskader und Arbeiterinnen in einem DDR-Textilbetrieb. Eine Studie zum Innenleben der DDR-Industrie. *Archiv für Sozialgeschichte*, 1999/39. 123–165.; Ina MERKEL: ...und Du, Frau an der Werkbank: die DDR in der 50er Jahren. Elefanten Press, Berlin, 1990; Annette SCHÜLER: Die Spinne': die Erfahrungsgeschichte weiblicher Industriearbeit im VEB Leipziger Baumwollspinnerei. Leipziger-Univ.-Verlag, Leipzig, 2001; Sabine GENSOR: Die Bedeutung von Gruppenstrukturen und sozialer Bildung. Frauenerwerbstätigkeit in ostdeutschen Betrieben. In: Martin HEIDENREICH (Hrsg.): *Krisen, Kader, Kombinate. Kontinuität und Wandel in ostdeutschen Betrieben*. Sigma, Berlin, 1992.

⁷⁴ Dolores L. AUGUSTINE: I. m. 642–643.

tak akkora perspektívát a Honecker-rendszerben, mint a háború utáni ínséges időket megtapasztaló, sokszor a mindennapi életben maradásért is küzdelemre kényszerülő, tömegesen munkába álló – vagy munkába állított – dolgozó nők.⁷⁵

Az NDK ellenzékének számos tagja bírálta a nőpolitikát, felhívták a figyelmet az üvegplafonra vagy a „két műszakra” (vagyis a háztartásban és a munkahelyen rájuk háruló kettős teherre). Mások azonban mégis az NDK sikerei közé sorolják a nőpolitikát: Dagmar Herzog például amellet érvel, hogy az NDK állampolgárai nagyobb szexuális szabadságot és megelégedettséget élveztek, mint a nyugatiak, mert az NSZEP bizonyos szabadságot is biztosított: például a vallástól, a pornográfiától való függetlenséget, az abortuszhoz való hozzáférést és a gyermekfelügyeletet biztosító, jól szervezett infrastruktúrát. Herzog szerint a szerelem és a szexualitás igen fontos eszközök voltak a lakosság megnyeréséért vívott küzdelemben.⁷⁶

Saját interjús kutatásom 2002 és 2004 között azt mutatta, hogy a munkásnők elégedettek voltak a keletnémet nőpolitikával, fontos vívmánynak tekintették az általános foglalkoztatottságot, a gyermekfelügyeleti infrastruktúrát, az iskolarendszert. Többen az úgynevezett külön női osztályokban (*Frauensonderklasse*) szereztek szakképzettséget, érettségit, és arról számoltak be, hogy a gyár többféle módon is támogatta, segítette a továbbtanulást. A rendszerváltás utáni munkanélküliség őket is sújtotta, de sokan nem elégedtek meg a háztartással (akkor sem, ha a férjük el tudta őket tartani), hanem tudatosan kerestek alternatív lehetőségeket a kimozdulásra, vagy akár apróbb munkák vállalására. Az egyedülálló vagy gyermeküket egyedül nevelő nők rá is voltak szorulva a munkára. Az egyik interjúalanyom mérnöki diplomát szerzett, de a rendszerváltás után szülővárosában csak bolti eladóként tudott elhelyezkedni. Férje vállalkozást alapított

⁷⁵ Francesca WEIL: *Herrschaftsanspruch und soziale Wirklichkeit: zwei sächsische Betriebe in der DDR während der Honecker Ära*. Böhlau, Cologne, 2000.

⁷⁶ Dagmar HERZOG: *Sex after fascism: Memory and morality in twentieth-century Germany*. Princeton University Press, Princeton, 2005; DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400843329>; Uő: East Germany's sexual evolution. In: Katherine PENCE–Paul BETTS (eds.): *Socialist modern*. I. m. 92.

Hamburgban, de a cég tönkrement, és a férfi öngyilkos lett. Így költözött vissza interjúalanyom Jénába, ahol az egész életét újra kellett szerveznie. A férfiak körében több tragédiát is hallottam: a munkanélküliséget gyakran követte a függőségek, pszichikai betegségek kialakulása vagy az öngyilkosság. A nők többféle hálózatról számoltak be, amelyek segítették a „túlélést”, és annak is lehetett hatása, hogy tőlük a német társadalomban hagyományosan nem várták el a munkába állást. Interjúalanyaim azonban egyértelműen felszabadítónak tekintették a munkát, és mindenképpen törekedtek a munka világába való visszailleszkedésre. Ennyiben tehát az NDK jelentősen átalakíthatta a nők és a férfiak gondolkodását a nemi szerepekről, vagy akár a családban betöltött pozíciókról. A férfiak is kivétel nélkül azt állították, hogy őket önállóságra nevelték, nem várták el a hagyományos család-szerepek érvényesülését, örültek, ha a feleségük is dolgozott.⁷⁷

Érdemes még megemlíteni azokat a tanulmányokat, amelyek hosszú távon vizsgálták a munkások mentális struktúrájának, társas viselkedésének, attitűdjeinek, értékrendszerének változásait, de idetartoznak az önidentifikációnak a generációs-történeti változásai. Heike Solga például azt találta, hogy miközben az 1960-as évekig igen magas volt a társadalmi mobilitás és a munkások beáramlása a technokráciába és a pártelitbe, a Honecker-rendszerben – ahogy a folyamat a szovjet blokk más társadalmában is végbement – már a kialakult nómenklatúra adta az új értelmiség jelentős részét, vagyis nőtt az elit önrekrutációja.⁷⁸

Más munkák arra világítottak rá, hogy az NSZEP soha nem tudta úgy rákényszeríteni az akarátát a gyári munkásokra, ahogyan azt az állami hatalom mindenhatóságát előtérbe helyező, totalitárius elmélet állítja. Így állandó feszültség keletkezett a tervgazdaság és a munkások termelőkulturája, életvilága között. Ahogyan Peter Hübner is bebizonyította, a technokrácia korántsem volt mindenható; ellenkezőleg, állandó alkudozásokra kény-

⁷⁷ BARTHA Eszter: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.

⁷⁸ Heike SOLGA: *Auf dem Weg in die klassenlose Gesellschaft? Klassenlagen und Mobilität zwischen Generationen in der DDR*. Akademie Verlag, Berlin, 1995. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783050071534>

szerült a munkásokkal, hogy azok teljesítsék a tervet. Ezért viszont jóval magasabb béreket (túlóra stb.) vártak el és harcoltak ki a munkások.⁷⁹

Természetesen nem maradhatnak el azok a hangok, amelyek egy szélesebb összehasonlító perspektívában látták a munkástörténet-írás és az NDK-kutatás új útját.⁸⁰ A javasolt horizontok között szerepel annak vizsgálata, hogyan hatottak a különböző munkásmiliók az államszocializmus helyi változataira, meghonosítására, illetve mennyiben alakultak eltérően a gazdasági reformok és az államszocializmus fejlődése a hosszabb távú társadalmi folyamatok tükrében, amelyek persze a munkásságot és az életvilágot is radikálisan átalakították.⁸¹

Következtetések

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a rendszerváltás utáni Kelet-Európa olyan nagy lelkesedéssel importálta a totalitárius elméletet, hiszen az új, győztes rendszerek éppen a „kommunizmus” megbuktatására építették legitimációjukat. Az értelmiségi eliték is igen gyakran rokonították a marxista gyökerű – vagy akár csak baloldali – elméleteket a marxista–leninista legitimációs ideológiával, amely olyan kényszereket idézett fel a diktatúra keményebb éveiből, amelyeket a legtöbben el akartak felejtetni (például a szinte kötelező Marx- és Lenin-idézetek, a marxista filozófia dogmatikus értelmezése stb.). A harcok antikommunizmus azonban hamarosan szembekerült az „átmenet” igencsak negatív következményeivel: az óriási áldozatok árán megteremtett ipar leépülésével, az új szegénység, létbizonytalanság vagy

⁷⁹ Peter HÜBNER: Durch Planung zur Improvisation. Zur Geschichte des Leitungspersonals in der staatlichen Industrie der DDR. *Archiv für Sozialgeschichte*, 1999/39. 197–233.

⁸⁰ Christoph BOYER: Arbeiter im Staatssozialismus: Ein Leifaden in theoretischer Absicht. *Bohemia*, 2001/42. 209–219.

⁸¹ Christoph BOYER: Sozialgeschichte der Arbeiterschaft und staatssozialistische Entwicklungspfade: konzeptionelle Überlegungen und eine Erklärungsskizze. In: Peter HÜBNER–Christoph KLESSMANN–Klaus TENFELDE (Hrsg.): *Arbeiter im Staatssozialismus*. I. m. 71–86.

akár nyomor megtapasztalásával – az egész régióban, leszámítva éppen az egykori NDK-t, ahol az óriási nyugati transferek és a német jóléti államba való betagozódás megakadályozta a lakosság nagy tömegeinek elszegényedését és teljes anyagi lecsúszását. Még ebben a védettebb milióban is megjelentek azonban a negatív tapasztalatok: a „másodrendű állampolgár” érzésének elterjedése, a munkahelyek tömeges megszűnése – külön téma lehet a munka tiszteletéhez és a dolgozó ember tiszteletreméltóságához, érdemességéhez szokott német társadalomban! –, a fiatalok elvándorlása a nyugati területekre, az iparvárosok lakosságának csökkenése és leépülése, illetve a nagyobb anyagi és társadalmi különbségek megjelenése, ami különösen keserű tapasztalatot jelentett az egyenlőséget hirdető és részben meg is valósító egykori keletnémet államban.

Míg azonban Németországban – ahogyan láttuk – maradt intézményi háttere a társadalomkritika vagy akár rendszerkritika megjelenésének, és a szélesebb nyilvánosságba is bekerülhetett a totalitarizmus revíziója, a kelet-európai régióban más irányba fejlődött az emlékezetpolitika. Az 1990-es évek, a „sokkterápia” keserves tapasztalata két narratívát hozott létre: miközben a hivatalos ideológiában ünnepelték a kommunizmus, sőt akár általában a baloldali gondolat bukását, a lakosság nagy része meggyűlölte a neoliberais rendet, és megjelent az előző rendszer iránti nosztalgia, így Magyarországon a Kádár-nosztalgia. A Lengyelországban és Magyarországon berendezkedő jobboldali, autokráciába hajló rendszerek ezt a neoliberalizmussal szembeni gyűlöletet használták fel aztán saját uralmuk legitimizálására, az egykori baloldali szavazók tömegeinek sikeres megszólításával.⁸² Ma a legtöbb kelet-európai országban, a hivatalos ideológiában szinte megkérdőjelezhetetlen a totalitarizmus – vagy legalábbis annak kritikusait könnyen éri a kommunizmus bü-

⁸² Ehhez lásd például SCHEIRING Gábor: Left behind in the Hungarian rustbelt: The cultural political economy of working-class neo-nationalism. *Sociology*, 2020/6. 1159–1177. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038520929540>; BARTHA Eszter–TÓTH András: The emasculation of trade unions and workers’ drift to neonationalism. *Europe-Asia Studies*, 2021/9. 1726–1747. DOI: <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1998379>

nei mentetegetésének a vádja. Ahogyan Dominic Boyer egy helyen megjegyezte: ha egy keletnémet újságíró előhozta a magas munkánélküliséget vagy a privatizáció visszásságait, azonnal megkapta, hogy a Stasit és a diktatúrát védelmezi.⁸³

A német esetben azonban, ahogyan a tanulmányban igyekeztem megmutatni, az NDK-kutatásban a széles nyilvánosság és tudományosság előtt is megjelentek a revizionista hangok és irányzatok. Külön fontos szerepet játszott itt a náci múlt feldolgozása, amely alaposan próbára tette a nemzeti önismeretet. Miközben az NSZK közönsége úgy vélte, az ország „lekörözte” az NDK-t a múlttal való szembenézésben, a keletnémet állam a legitimációját éppen az antifasizmusra vezette vissza. Benita Blessing szerint például az antifasizta ideológia felszabadító eleme (is) volt a keletnémet politikai kultúrának, amely segítette a lakosság mobilizációját egy valóban nemesebb cél érdekében. Az antifasizta pedagógia véleménye szerint az antifasizta demokráciában és a szocialista humanizmusban gyökerezett, amely egy új, konstruktív politikai kultúrát is megalapozhatott a náci múlt szörnyűségei után.⁸⁴

Érthető, hogy sokan nem akarták elfogadni, hogy az NDK éppolyan szörnyű diktatúra lett volna, mint a hitleri állam. Ezt a keletnémet tiltakozás mellett az is elősegítette, hogy az NSZK-ban volt egy virulens baloldali nyilvánosság, és a kritikai gondolkodás a tudományban is megjelent. Ennek egyik ága éppen a munkástörténet-írás, amelynek a baloldali körökben igen nagy volt a hagyománya. Ahogyan jeleztem, a munkástörténet-írás par excellence revizionista, legalábbis az NDK-kutatásban; hiszen éppen azt keresi, hol voltak a diktatúra határai, hogyan érvényesült az a bizonyos *Eigen-Sinn*, amelynek segítségével a keletnémet emberek is élhettek valamennyire normális életet egy politikai diktatúrában – és persze az államszocializmus körülményei között.

⁸³ Dominic BOYER: From algos to autonomos: Nostalgic Eastern Europe as postimperial mania. In: Maria TODOROVA–Zsuzsa GILLE (eds.): *Postcommunist nostalgia*. Berghahn Book, Oxford–New York, 2010. 18.

⁸⁴ Bernita BLESSING: *The anti-fascist classroom: Denazification in Soviet-occupied Germany, 1945–1949*. Palgrave Macmillan, New York, 2006. 23., 26.

Nagyon fontosnak tartom egy olyan munkásemlekezés kialakítását, amely nemcsak az 1989 előtt megkövetelt dogmákkal és a kommunizmussal mint politikai ideológiával számol le, hanem objektívebben keresi az államszocializmus helyét a baloldali gondolkodásban. Hiszen a rendszer a hivatalos legitimációs ideológia és a társadalmpolitika tekintetében is elsősorban a városokban élő, gyári munkásságra támaszkodott, és a racionális gazdasági érvekkel szemben is megpróbálta fenntartani a munkásállamot. Honecker például többször emlegette: azért nem emelhetik az élelmiszerárakat, mert akkor munkásfelkelések törhetnének ki lengyel mintára az NDK-ban is.⁸⁵ Az 1953. júniusi munkásfelkelés nemcsak azért nehéz téma az NDK-kutatásban, mert megmutatja a társadalmi cselekvés esélyét és lehetőségeit, hanem azért is, mert, ahogyan Kopstein fogalmaz, rávilágít arra, hogy a munkásság a diktatúra éveit is tudott osztályként cselekedni.⁸⁶

Az már persze más kérdés, hogy hol találunk politikai otthonra a munkások jó harminc évvel a rendszerváltás után. Klaus Dörre egyenesen odáig megy, hogy munkáspártnak nevezi – igaz, kérdőjellel – a szélsőjobboldali AfD-t.⁸⁷ Miért ábrándult ki sok munkás a kelet-európai baloldalból, és miért veszik szélsőjobbra a politikai irányt? Ezek a kérdések messze meghaladják a jelen tanulmány lehetőségeit. Ahogyan Kopstein és Ziblatt megjegyzi, az NDK mindig más lesz politikailag, mint az NSZK, de ennek oka nemcsak az államszocialista múlt, hanem a *Wende* utáni,

⁸⁵ André STEINER: *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2004. 172.

⁸⁶ Az igen terjedelmes szakirodalomból csak példaként említem: Christian OSTERMANN (szerk.): *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German question and the first major upheaval behind the iron curtain*. CEU Press, Budapest, 2001.

⁸⁷ Klaus DÖRRE: A right-wing workers' movement? Impressions from Germany. *Global Labour Journal*, 2018/3. 339–347.

DOI: <https://doi.org/10.15173/glj.v9i3.3717>. Lásd még Uó: *In der Warteschlange: Arbeiter*innen und die radikale Rechte*. Westfälisches Dampfboot Verlag, Münster, 2020, illetve BARTHA Eszter és Thomas LINDENBERGER szerkesztésében az *Arbeiter und Rechtspopulismus* című különszámot. (*Totalitarismus und Demokratie*, megjelenés előtt).

sokszor keserű keletnémet kapitalizmustapasztalat is.⁸⁸ Ismerős ez a mintázat? Mindenesetre érdemes elgondolkozni az NDK-kutatás és a munkástörténet-írás további revízióján – mielőtt a szélsőjobbaldali pártok írják újra ezt a történetet.

⁸⁸ Jeffrey KOPSTEIN–Daniel ZIBLATT: Honecker’s revenge: The enduring legacy of German unification in the 2005 election. *German Politics & Society*, 2006/1. 147. DOI: <https://doi.org/10.3167/104503006780935261>

ELOISA BETTI–LEDA PAPASTEFANAKI–
MARICA TOLOMELLI–SUSAN ZIMMERMANN

A női aktivizmus története mint a globális munkástörténet része*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.2>

E tanulmány a munkásosztályok történetének egyik fontos, bár továbbra is keveset kutatott témáját tárgyalja: a nők aktivizmusát a munka világában. Történelmileg ez az aktivizmus a munka világának számos – mind férfiak, mind nők által uralt – szférájában megjelent: a munkásmozgalmon belül, illetve számos más, férfiak dominálta szervezetben és intézményben, valamint a nők által uralt aktivista hálózatokban és nőszervezetekben is. A dolgozó nők aktivizmusának és önszerveződésének legfőbb céljai között szerepelt a fizetett és fizetetlen tevékenységek feltételeinek javítása, illetve a munkásosztálybeli nők, családjaik és közösségeik életkörülményeinek jobbá tétele. A munkára összpontosító női aktivizmus sokrétű történelemmel rendelkezik.

Ez az írás a nőtörténetírás, illetve gendertörténet-írás és a globális munkástörténet-írás kölcsönhatásait tekinti át. A nőtörténelemszerek, valamint a társadalmi nemek kutatói három fontos téren vezették be a társadalmi nemek szempontrendszerét a globális

* Jelen írás az alábbi, a szerzők által szerkesztett kötet bevezető tanulmányának átdolgozott magyar fordítása: Eloisa BETTI–Leda PAPASTEFANAKI–Marica TOLOMELLI–Susan ZIMMERMANN (eds.): *Women, Work, and Activism: Chapters of an Inclusive History of Labor in the Long Twentieth Century (Work and Labor – Transdisciplinary Studies for the 21st Century)*. CEU Press, Budapest, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864425>. Az eredeti szövegnek a nyílt hozzáféréssű kiadása a következő intézmények támogatásával valósult meg: az European Research Council (ERC) által támogatott 833691 számú (ZARAH) projekt (Európai Unió Horizont 2020 kutatási és innovációs programja); a Mediterrán Tanulmányok Intézete/Foundation for Research and Technology-Hellas; valamint a Bolognai Egyetem Történelem és Kultúrák Tanszéke.

munkástörténetbe. Ezek: a munkásosztályhoz tartozó nők története; a munkásnők szerveződése és kollektív tiltakozása, amely az egyes országokban rendkívül eltérő társadalmi-politikai körülmények és munkaügyi feltételek közepette fejlődött; valamint az állam és más intézmények szerepe a munka és a munkaügyi aktivizmus nemek szerinti történetének alakításában. A témával kapcsolatos megközelítésünk sokat köszönhet az Európai Munkástörténeti Hálózat (ELHN) Feminista Munkástörténeti Munkacsoportjában – különböző minőségekben – végzett tevékenységünknek.¹ Ez tükröződik az ELHN-együttműködésből megszülető *Nők, munka és aktivizmus* című kötet közös szerkesztésében is.² Végül – magától értetődően – általánosabban együttes szakértelműnkre is épít. Az alábbiakban először bemutatjuk, mivel járul(t) hozzá a feminista munkástörténet-írás³ az új globális munkástörténet-íráshoz, és rámutatunk a kettő közötti összetett történelmi kapcsolatra.

Másodszor, bemutatjuk a genderszemponitú munkástörténet-írás rövid historiográfiáját, arra összpontosítva, hogy mivel járultak hozzá világszerte a feminista munkástörténettel foglalkozók és a munkahelyi női aktivizmust kutató történészek a munkástörténet-írás fejlődéséhez. Végül ráközelítünk három nagy témára, amelyeknek, úgy véljük, fontos helyet kellene elfog-

¹ A munkacsoport tevékenységéről lásd

<https://www.socialhistoryportal.org/elhn/wg-feminist>. (Letöltve: 2023. 01. 04.)

² Lásd a fenti megjegyzést.

³ Teljes mértékben tisztában vagyunk a „feminista” kifejezés vitás természetével ebben az összefüggésben. Sok munkásosztálybeli, azzal azonosuló, vagy olyan mozgalmakhoz kötődő női aktivista, amelyekben a „feminizmust” a fehér, középosztály által dominált, kizárólag női, és a nemi elnyomás elleni küzdelmet minden más elnyomás elleni küzdelem elé soroló jelleggel azonosítják, elutasítja ezt a fogalmat, és nem volt hajlandó magát „feministának” tekinteni. A „feminista” kifejezést egyszerűen azért használjuk, mert az Európai Munkástörténeti Hálózat Feminista Munkástörténeti Munkacsoportja, amellyel az elmúlt néhány évben különböző minőségben együttműködtünk, ezt választotta. Tanulmányunkban a „feminista munkástörténet-írás” (meglehetősen szerencsétlen) terminusát rövidítésként használjuk az olyan kutatói és/vagy politikai érdeklődés leírására, amelynek tárgya a nőknek (és néha a férfiaknak) a nők nevében és érdekében történő fellépése; az ilyen elkötelezettség történelmileg sokféle formát öltött, sokféle kontextus alakította, és számos különböző ügyet tekintett prioritásnak vagy kombinált.

lalniuk a munka globális történetének kialakításában, s kiemeljük azt, hogy ezen témák kutatása hogyan járult vagy járulhat hozzá a genderszemponitű munkástörténet-írás fejlődéséhez. E három nagy témával kapcsolatban jelen írásunkban az alábbi kérdéseket vetjük fel: Hogyan lehet a nők munkával kapcsolatos aktivizmusát – amely hol férfiak-dominálta, hol inkább nők által létrehozott és fenntartott mozgalmakon belül fejlődött ki – közös értelmezési kereten belül kutatni, és miért elengedhetetlen egy ilyen befogadó perspektíva kialakítása ahhoz, hogy elméleti előrelépést tegyünk a nők munkahelyi, szakszervezeti aktivizmusának történetét írva? Hogyan hathat a női aktivizmus történetének tanulmányozása a társadalmi mozgalmárok cselekvési lehetőségeinek, illetve cselekvőképességének az értelmezésére, illetve hogyan járulhat hozzá a női aktivizmus történetének tanulmányozása ez utóbbiak konceptualizációjához? És végül: segít-e a női aktivisták életrajzainak tanulmányozása abban, hogy a nők munkával kapcsolatos aktivizmusát befogadó és cselekvésközpontú módon közelítsük meg?

Miért és hogyan érdemes kutatni a (globális) munkástörténetet a társadalmi nemek történetének szemszögéből?

A nők munkahelyi, munkajogi aktivizmusának történetírása sok kérdést lefedett már. Rávilágított arra, hogy konkrét történelmi helyzetekben hogyan helyezte a nők munkával kapcsolatos aktivizmusát sajátos, nemi szerepek szerint definiált keretekbe a mindenkori politika, az érdek-képviselési mozgalmak sokféle szereplője és a fennálló intézményrendszer. A kutatások számos nyelven folytak, és a női aktivizmus különféle formáinak széles skáláját tanulmányozták hosszú időn keresztül, és ebből eredően a vonatkozó tudományos ismereteink jelentős mértékben bővültek az elmúlt évtizedekben. Itt az ideje, hogy átgondoljuk és összegezzük e korábbi eredményeket, azzal a céllal, hogy először is befogadó módon próbáljuk meg megérteni a nők munkához, munkavállaláshoz kapcsolódó aktivizmusának történelmi és történelmileg változó kontúrjait, másodsor pedig, hogy

ezt a gazdag tudományos ismeretanyagot rendszerezettebben hangoljuk össze az új globális munkástörténet-írással. Miután évtizedeken át egyre csökkenő érdeklődést lehetett tapasztalni a munkástörténet iránt, a globális munkástörténet-írás megjelenése a 2000-es években új lendületet hozott. Ezzel párhuzamosan nagyobb teret nyertek a nők munkahelyi aktivizmusát feltáró új kutatások, építve részben a feminista munkástörténet-írás gazdag hagyományára – egyben ki is bővítve azt –, részben pedig azokra a tudományos vitákra, amelyek ezt a hagyományt formálták és előrevitték.

A nők munkahelyi aktivizmusának történetével foglalkozó új kutatás többféleképpen járul hozzá a feminista munkástörténet-hez. Először is segít abban, hogy „együttesen gondoljuk át” a munkahelyi aktivizmusban érdekelt női aktivisták lehetőségeit: volt-e módjuk arra, illetve döntöttek-e úgy, hogy a férfiak által dominált intézményeken belül szerveződjenek (függetlenül attól, hogy hiányoztak, vagy rendelkezésre álltak ezekben az intézményekben a sajátos női szervezeti „infrastruktúrák”); szervezkedtek-e a nők társadalmi osztályokon átívelő aktivista hálózatain belül; vagy létrehoztak-e saját szervezeteket, azaz megteremtették-e a munkahelyi aktivizmusban érdekelt női aktivisták a maguk önálló szervezeteiket. Fogalmilag túl kell lépünk azon, hogy ezen lehetőségek bármelyikét fontosabbnak tekintsük a többinél, vagy egymást kölcsönösen kizáróként állítsuk ezeket egymás mellé. Sokkal inkább úgy kell felfognunk őket, mint a munkásosztálybeli nők és szövetségeseik rendelkezésére álló politikai eszköztár három alapvető lehetőségét a férfiak uralta osztálytársadalmakban, és gondosan mérlegelnünk kell, hogy az egyes szervezkedési döntések miképp korlátozták, illetve szélesítették a női aktivisták cselekvési lehetőségét a különböző történelmi kontextusokban. Az újabb kutatásokban alkalmazott másik sajátos megközelítés annak gondos és pontos elemzése, hogy a történelmi cselekvők, azaz maguk a női aktivisták hogyan értelmezték és keretezték érveiket és cselekedeteiket. Egy ilyen megközelítés segít jobban feltárni azokat a tevékenységeket és döntéseket, amelyekkel a női aktivisták az általuk ismert összetett történelmi valóságra és keretekre reagáltak. E keretekről,

viszonyokról az aktivista nők alapos ismeretekkel rendelkeztek és ezekkel kapcsolatosan sűrű interakcióban álltak. Az aktivizmusukban rejlő részleteknek és azok komplexitásának elmélyedt elemzése hozzájárulhat a korábbi érvelésben jelen lévő klisék elhagyásához, amelyeket gyakran a férfiközpontú, sőt néha a feminista megközelítésből származó torzítások vagy leegyszerűsítések is jellemeztek.

Végül a feminista munkástörténet-írók körében megkezdődött a munkásmozgalommal, annak alanyaival és azok cselekedeteivel kapcsolatos uralkodó nézetek, kategóriák és narratívák, s egyúttal az ezekhez köthető némely historiográfiai „bölcse ségnek” az újragondolása. Azáltal, hogy a női aktivisták és a női aktivizmus kérdését helyezük a figyelem középpontjába, egy olyan perspektívát érvényesíthetünk a munkástörténetben, amely által ez a feminista kutatásban kifejlesztett szempontokat is képes lesz befogadni és integrálni. Így jöhet létre egy kibővített és kiegyensúlyozottabb globális munkástörténet. Az elmúlt fél évszázadban a munkástörténet-írást a munkástörténettel és feminizmussal foglalkozó történészek komplex egymásra gyakorolt hatása vagy éppenséggel annak hiánya jellemezte; hasonló viszonyoknak voltunk földrajzilag tanúi a világ különböző részein dolgozó (illetve kutató) munkástörténet-írók között. A klaszszikus európai (és nyugati) munkástörténet-írás nagyrészt elutasította vagy figyelmen kívül hagyta azt a fogalmi megújulást, amely mind a feminista munkástörténet-írást, mind a nem nyugati munkástörténet-írást jellemezte (így például nem vett tudomást a szubaltern tanulmányok⁴ különböző irányzatai által formált gazdag tudományos ismeretanyagról). Az új globális munkástörténet-írás – bár ma még meghatározó szerepet játszanak fejlődésében a nyugati országokban dolgozó történészek – a gyakorlat szintjén jelentős mértékben támaszkodott azokra az eredményekre, amelyeket a nem nyugati, illetve a feminista munkástörténet-írás az 1970-es évektől kezdve ért el. Ennek ellenére a feminista munkástörténet-írás kétféle módon is mar-

⁴ A szubaltern tanulmányok fókuszában a posztkoloniális társadalmak, ezen belül is elsősorban az alsóbb társadalmi osztályok története állnak.

ginalizálódott ebben az új időszakban. Először is amikor a munkástörténet-írás globális fordulatot vett, a fogalmi megújulást és a továbbfejlődés lehetőségét elsősorban a nem-nyugati világban kereste és találta meg, miközben továbbra is figyelmen kívül hagyta a feminista hagyományt és annak eredményeit, annak ellenére, hogy utóbbinak egy jelentős része fogalmilag meghökkentő mértékben egy irányba mutatott például a szubaltern tanulmányok vitáival és a munkástörténet, a munka történetének ezen irányzat által képviselt újragondolásával. Más szóval az új globális munkástörténet-írás hajlik arra, hogy a fogalmi megújulásokat, amelyekkel dolgozik, inkább a Globális Dél⁵ történetével és történeti irodalmával kösse össze, mint azokkal az eredményekkel, amelyeket ezzel párhuzamosan a nyugati feminista munkástörténet-írók értek el. Másodszor, a nem nyugati munkástörténészek ritkán érdeklődtek mélyebben s tartósan a feminista hagyomány iránt, mivel azt – túlságosan általánosító módon – a folyamatos eurocentrizmussal azonosították. Úgy tartjuk, hogy e kettős patthelyzet leküzdése a munkástörténet-írók és más történészek közös érdeke. Számtalan közös dolgot találunk a feminista és a nem nyugati munkástörténet-írás által az elmúlt fél évszázadban elért konceptuális fejlődés eredményei között. A feminista munkástörténet-írás hozzájárulhat a globális munkástörténet-írás egészének előrehaladásához, miképpen a nem nyugati munkástörténet-írás is megteheti ezt – abban a közös érdekekben, hogy egy befogadóbb szemléletű globális munkástörténet-írás felé mozduljunk el.

Ez azt is feltételezi, hogy ismerjük fel azt, hogy az Európával és a Nyugattal foglalkozó feminista munkástörténet-írás nem jelent egyúttal szükségszerűen konceptuális eurocentrizmust. Éppen ellenkezőleg: mivel már régebb óta hozzájárul egy befogadóbb, fogalmilag újragondolt és kibővített munkástörténet-írás kialakításához Európán belül, az eurocentrikus munkástörténet-írás

⁵ A Globális Dél kifejezést a korábban gyarmatosítást vagy a gazdasági imperializmust elszennvedő, majd az iparosodott, piacvezérelt társadalmak szempontjából fejletlennek tekinthető országokra alkalmazzuk. A Globális Észak kifejezés a nyugati piaci alapú vagy kapitalista gazdaságokat és a máshol fekvő, hasonló gazdaságokat jelöli.

kritikáit visszavezeti Európába, miközben hozzájárul a nők munkával kapcsolatos aktivizmusának befogadó történetéhez, földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül. Mindemellett úgy véljük, hogy a feminista munkástörténészek által világszerte végzett kutatás, illetve felépített együttműködés mára olyan szintet ért el, amely lehetővé teszi, hogy ez a tudományos közösség gyümölcsöző módon illessze össze sokrétű kutatási eredményeit, és hozzákezdjen ahhoz, hogy felvázolja a nagyobb léptékű globális trendeket és ciklusokat, eltéréseket, hasonlóságokat és kölcsönhatásokat.⁶

A genderszemponitú munkástörténet-írás rövid genealógiája és az új globális történetíráshoz való viszonya

Onnantól fogva, hogy a nők, illetve a társadalmi nemek története az 1970-es évektől történelmi (al)diszciplínává fejlődött a nyugati világban, a munkásmozgalmak és a munkás-önszerveződés történetének genderszemponitú újragondolása a kutatás egyik állandó tematikus fókuszpontját képezte. A különböző országokra jellemző történetírások természetesen hajlamosak a

⁶ A fontos szerepet játszó, globális érintkezésekre összpontosító munkák közül említhetünk tanulmányköteteket – lásd Kaye BROADBENT–Michele FORD (eds.): *Women and Labour Organizing in Asia: Diversity, Autonomy and Activism*. Routledge, London, 2008 –, monográfiákat – Malek ABISAAB: *Militant Women of a Fragile Nation*. Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2010 –, kutatási projekteket – Women’s Labour Activism in Eastern Europe and Transnationally, From the Age of Empires to the Late 20th Century (ZARAH) Forrás: <https://zarah-ceu.org/> (Letöltve: 2021. 04. 17.). A vonatkozó új kutatások közül: Suzanne FRANZWAY–Mary Margaret FONOW: *Making Feminist Politics: Transnational Alliances between Women and Labor*. University of Illinois Press, Urbana, 2011; Eileen BORIS: *Making the Woman Worker: Precarious Labor and the Fight for Global Standards, 1919–2019*. Oxford University Press, Oxford, 2019.

DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190874629.001.0001>; Dorothy Sue COBBLE: *For the Many: American Feminists and the Global Fight for Democratic Equality*. Princeton University Press, Princeton, 2021.

DOI: <https://doi.org/10.1515/9780691220598> – A világ minden szegletéből származó tudósok és eredmények összegyűjtése olyan nagy témák kutatása céljából, mint például a nők és a nemek közötti egyenlőség politikája a szakszervezetekben, valamint a közös kérdések vizsgálata gerincét képezheti együttes törekvésünknek, hogy felrajzoljuk a női munkás-önszerveződés és aktivizmus történetének globális térképét.

saját útjukat követni, és legalább részben beágyazódtak ma-radnak egy adott ország vagy régió sajátos kulturális, politikai és tudományos hagyományába és fejlődésébe. Jelen írásban nem célunk, hogy részletesen bemutassuk a társadalmi nemek szempontjait érvényesítő munkástörténet-írás különböző historiográfiai megközelítéseit.⁷ Inkább egy olyan közös vonásra szeretnénk rámutatni, amely világszerte jellemezte egyrésről a nők és a társadalmi nemek történet-írása, másrésről a munkástörténet-írás közötti kapcsolatot.

A nőtörténet iránt érdeklődő történészek a világ számos részén alapvető szerepet játszottak abban, hogy a nők és a társadalmi nemek problematikája megjelenjen a munkástörténet-írásban. Jó példa erre India; ez az ország vezető szerepet játszott a munkástörténet-írás fejlődésében és „globalizálásában”, és nevezetesen a „szubaltern tanulmányok” figyelemre méltó szerepet játszottak a munkástörténet-írás megfiatalításában. Az 1980-as évekig az indiai munkástörténet-írásban, összhangban a más országokban tapasztalható tudományos fejlődéssel, lényegében a „munkások története azonos volt a szervezett munkások történetével” és a „munkásmozgalmi modernizációs narratívával”.⁸ Mivel a munkástörténet az 1940-es évektől kezdve mindenekelőtt a „sztrájkokra és szakszervezetek szerveződésére” koncentrált, az érdeklődés, amelyet korábbi kutatások „a női munkásoknak mint különleges kategóriának” szenteltek, elhalványult.⁹ Úgy mint a

⁷ Európára vonatkozó irodalom kapcsán lásd még Efi AVDELA: *Le genre entre classe et nation: Essai d'historiographie grecque* [A gender az osztály és a nemzet között: esszé a görög történetírásról]. Syllepse, Paris, 2006; Françoise THÉBAUD: *Écrire l'histoire des femmes et du genre* [A nők és a társadalmi nemek történet-írása]. ENS éditions, Paris, 2007.
DOI: <https://doi.org/10.4000/books.enseditions.6516>;

Leda PAPAȘTEFANAKI: Labor in Economic and Social History: The Viewpoint of Gender in Greek Historiography. *Genesis. Rivista della Società Italiana delle Storie*, 2016/2. 59–83.

⁸ Ravi AHUJA: Preface. In: Uó (ed.): *Working Lives and Worker Militancy. The Politics of Labor in Colonial India*. Tulika Books, New Delhi, 2013. x–xii.

⁹ Samita SEN: Gender and Class: Women in Indian Industry, 1890–1990. *Modern Asian Studies*, 2008/1. különösen 83. Samita SEN – 1992-ben megvédett PhD-értekezésén alapuló – úttörő munkája: *Women and Labor in Late Colonial India: The Bengal Jute Industry*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. Egy friss, az indiai munkástörténet-írásról szóló tanulmány szerint „a legutóbbi

legtöbb történész, aki a munkástörténet-írásra specializálódott, a korai szubaltern tanulmányok képviselői is „nagyreszt figyelmen kívül hagyták a genderideológiákat éppúgy, mint a nőket mint a történelem alanyait”.¹⁰ Az 1980-as évektől kezdve azonban a nőtörténet kérdései iránt érdeklődő – részben indiai vagy onnan elszármazott – tudósok is kezdtek a nők munkavégzésének kérdései felé fordulni, és az érdeklődés középpontjába emelték a gender, az osztály és más témák közötti kapcsolatot.¹¹ Két, 1989-ben megjelent, a gyarmati Indiában élő nőkről szóló kötet több fejezetben is foglalkozott munkahelyi és munkásmozgalmi aktivizmusukkal, a mezőgazdasági munkások különböző csoportjait, a textilipart és más ágazatokat vizsgálva. A Kumkum Sangari és Sudesh Vaid által szerkesztett *Recasting Women: Essays in Indian Colonial History* (Nők új szerepekben. Esszék az indiai gyarmati történelemből) című munkában – amelyet egy 2013-ban megjelent recenzió az indiai nőtörténetben, illetve a társadalmi nemek indiai történetében „vízválasztóként” jellemzett¹² – helyet kapott a szerkesztők fogalmi vitája a gender, az osztály és a kolonializmus kapcsolatáról. A szerkesztők maguk a kötet értékét inkább abban látták, hogy „kísérletet tesz arra, hogy rákérdezzen a feminista problémakeresés tényleges természetére”, és kevésbé az erre adott „átmeneti válaszok”-ban.¹³ Samarita Sen 1999-ben

---

időkip a női munka kérdéseivel az indiai munkástörténet-írás nem foglalkozott komolyabb mértékben”. Rana P. BEHAL: South Asia. In: Karin HOFMEESTER–Marcel VAN DER LINDEN (eds.): *Handbook Global History of Work*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin, 2018. 43.

¹⁰ Mytheli SREENIVAS: Women’s and Gender History in Modern India: Researching the Past, Reflecting on the Present. In: Pamela S. NADELL–Kate HAULMAN (eds.): *Making Women’s Histories. Beyond National Perspectives*. New York University Press, New York–London, 2013. 172.

¹¹ Lásd például Milton CANTOR–Bruce LAURIE (eds.): *Class, Sex and the Woman Worker*. Greenwood Press, Westport, 1977; Louise TILLY: Paths of Proletarianization: Organization of Production, Sexual Division of Labor and Women’s Collective Action. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 1981/2. 400–417. DOI: <https://doi.org/10.1086/493888>; Alice KESSLER-HARRIS: *Out of Work: A History of Wage-Earning Women in the Unites States*. Oxford University Press, New York, 1982.

¹² Mytheli SREENIVAS: I. m. 170.

¹³ Kumkum SANGARI–Sudesh VAID: Recasting Women. An Introduction. In: Kumkum SANGARI–Sudesh VAID (eds.): *Recasting Women: Essays in Indian*

publikált alapvető jelentőségű *Women and Labor in Late Colonial India: The Bengal Jute Industry* (Nők és munka a késő gyarmati Indiában. A bengáli jutaipar) című tanulmánya aláhúzta az ipari munka és a falvakban végzett mezőgazdasági munka közötti anyagi és társadalmi nemek által meghatározott kapcsolat fontosságát, valamint a genderideológia szerepét a nők által végzett ipari munka leértékelésében és marginalizálásában.¹⁴

Kelet-Európa államszocialista világában és részben a marxista vagy marxianus világnézetek által uralt más politikai környezetben az államszocializmus 1989–1990-es bukása előtti évtizedekben hasonló folyamat zajlott le; azaz itt is egy hosszabb ideig tartó, időnként fokozódó érdeklődés mutatkozott a nők munkásmozgalmi aktivizmusának története iránt. A nyugati világban tapasztalható fejlődéssel szemben az e keretek között megszülető munkák és kibontakozó tudományos tevékenységek nem járultak hozzá ahhoz, hogy a nő-, illetve gendertörténet a történettudomány önálló (al)tudományágává fejlődhessen. Viszont a nőtörténet kérdéseit kitartóan kutató szerzők itt is megkérdőjelezték a munka és a munkásmozgalom történetének domináns marxianus és marxista kereteinek férfiközpontúságát. Megvizsgálták a nők társadalmi nem által meghatározott helyzetét a munka világában, és bemutatták a nők hozzájárulását a munkavállalók küzdelmeihez, utalva arra, hogy a nők helyzete a szakszervezetekben és a munkásmozgalomban gyakran vitatott és marginális maradt; mindeközben azonban alig kérdőjelezték meg az osztály mint elemzési kategória általános elsőbbségét. Mégis, azáltal, hogy a nőkre és bizonyos esetekben Kelet-Európa társadalmainak „fejletlen” voltára összpontosítottak, ezek a tanulmányok kiszélesítették a munkának és a munkásosztály küzdelmeinek értelmezési horizontját – így például felhívták a figyelmet a reprodukív munka vagy az alkalmi munka körüli

---

Colonial History. Rutgers University Press, New Brunswick, 1999. 5.; valamint: Jayasankar KRISHNAMURTY: *Women in Colonial India: Essays on Survival, Work and the State*. Oxford University Press, New Delhi, 1983.

¹⁴ Samita SEN: *Women and Labor...* I. m. Korábbi *Gender and Class* című, fentebb idézett írásában Sen a szakszervezetek aktív szerepére utal a női munka marginalizálásában, lásd a munkásosztály-politika és a genderideológiák tandeme.

küzdelmekre –, és nyíltan bírálták a férfiközpontúságot, és az ennek eredményeként tapasztalható torzulásokat a munkásosztály szerveződésének történetében és historiográfiájában.¹⁵

A nyugati világban a nőtörténet és a társadalmi nemek történetének új (al)diszciplínái egyebek mellett a társadalomtörténet azon irányzatainak kritikájaként alakultak ki, amelyek változatlanul az osztályt tekintették a társadalmi rétegződés és a munkásmozgalmi aktivizmus meghatározó jellemzőjének.¹⁶ Az új feminista munkástörténet fogalmi és történeti-empirikus megújulást hirdetett, de nem abban a tekintetben, hogy az osztályt mint a munkás-, illetve munkásmozgalm-történet tanulmányozásának kulcsfontosságú kategóriáját valami mással helyettesítette. Inkább arra törekedett, hogy az osztály, mint az elemzést vezérlő kategória mellé bevezesse a társadalmi nemet mint az elemzést úgyszintén vezérlő kategóriát, vagyis hogy az utóbbi mint egy második, az osztállyal egyenértékű, ahhoz fogható magyarázó erővel bíró kategória jelenjen meg. 1989-ben Gisela Bock német történész írta le ezt a folyamatot, és a következőképpen foglalta össze a nők (munkás)történet(-)írásának aktuális helyzetét:

¹⁵ Eloisa BETTI: Generations of Italian Communist Women and the Making of a Women's Rights Agenda in the Cold War (1945–68): Historiography, Memory, and New Archival Evidence. In: Anna ARTWIŃSKA–Agnieszka MROZIK (eds.): *Gender, Generations, and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*. Routledge, London, 2020. 82–101.

DOI: <https://doi.org/10.4324/9780367823528-8>; Alexandra GHIT: Professionals' and Amateurs' Pasts: A Decolonizing Reading of Post-War Romanian Histories of Gendered Interwar Activism. *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*, 2018/1. 21–44.

DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2017.1376619>; Susan ZIMMERMANN: In and Out of the Cage: Women's and Gender History Written in Hungary in the State-Socialist Period. *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern and Southeastern European Women's and Gender History*, 2014/1. 125–149.

DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2017.1376619>

¹⁶ A kritikájához lásd Sheila BLACKBURN: Gender, Work and Labor History: A Response to Carol Morgan. *Women's History Review*, 2001/1. 121–135. DOI: <https://doi.org/10.1080/09612020100200272>; Efi AVDELA: Work, Gender & History in the 1990s and Beyond. In: Leonore DAVIDOFF–Keith McCLELLAND–Eleni VARIKAS (eds.): *Gender and History: Retrospect and Prospect*. Blackwell, Oxford, 2000. 110–123.

A „társadalmi” fogalmának gyakori azonosítása az „osztály alapú” vagy „osztályspecifikus” fogalmakkal [...] hozzájárult ahhoz a nézethez, hogy más társadalmi kapcsolatokat – például a fajok és a nemek közöttieket – tulajdonképpen nem társadalmi jellegű kapcsolatoknak, hanem preszociális jellegű, sőt akár „biológiaiainak” fogtak fel. [...]

Valójában sem az osztály, sem a társadalmi nem nem jelöl homogén csoportokat, és még kevésbé jelenti a szolidaritás szükséges kötelékeinek meglétét, ugyanakkor mind az osztály, mind a társadalmi nem fontos kontextusspecifikus és kontextusfüggő kategóriáit és valóságait jelentik a társadalmi csoportok közötti és azokon belüli társadalmi kapcsolatoknak. Így a nők története az osztályokkal is foglalkozik, és fontos tanulmányok születtek a munkásnőkről, a munkások házastársairól, a középosztálybeli és nemesi származású nőkről. Ezek közül számos tanulmány jár körül és próbál megoldani három alapvető problémát: egyrészt az osztály eltérő konceptualizálásának kérdését férfiak és nők esetében, ahol előbbiek esetében a fő kritérium a tőkéhez, termeléshez, piachoz és foglalkoztatáshoz való viszony, míg utóbbiak esetében a fő szempont a család férfitajaihoz, mindenekelőtt a férjhez és apához való viszony; másrészt az osztály eltérő és társadalmi nemektől függő tapasztalatát, amely a nők esetében magába foglalja a családtagok számára végzett munkát is; harmadszor a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó nők közötti kapcsolatokat, amelyek eltérőek lehetnek a férfiak hasonló jellegű kapcsolataitól.¹⁷

Az 1970-es és 1980-as években az effajta kutatások felvirágoztak, és a munkásosztály történetének területét olyan tanulmányokkal gazdagították, amelyek a munkásnőket és az ő mozgalmi aktivizmusukat helyezték a középpontba.¹⁸

A munka új nő- és gendertörténete, amely a hagyományos munkásosztály- és társadalomtörténet kritikájaként született, kezdettől élénk vitákba bocsátkozott saját megközelítéseiről és

¹⁷ Gisela BOCK: Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate. *Gender & History*, 1989/1. 18–19.

DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0424.1989.tb00232.x>

¹⁸ Franciaország példájához lásd többek között Michelle PERROT: *Les ouvriers en grève. France 1871–1890* [Munkássztrájkok. Franciaország 1871–1890]. Mouton, Paris, 1974; Marie-Hélène ZYLBERGER-HOCQUARD: *Femmes et féminisme dans le mouvement ouvrier français* [Nők és feminizmus a francia munkásmozgalomban]. Les éditions ouvrières, Paris, 1981.

eredményeiről, ami további konceptuális áttörésekhez vezetett. Egy 1985-ben megjelent úttörő kötet 2013-as újrakiadásának bevezetőjében Ruth Milkman szerkesztő találóan ragadta meg a korai kutatások egy részét jellemző korlátokat.¹⁹ Miután egymás után fedezték fel a nők munkásmozgalmi aktivizmusának újabb példáit, sok ilyen tanulmány „lényegét tekintve leíró jellegű” maradt, míg mások „azokat a régi mítoszokat, miszerint a nők érdektelenek maradtak vagy nem vonódtak be a munkásság küzdelmeibe, új mítoszokkal” helyettesítették, amelyek szerint „a női aktivizmusnak gyakorlatilag korlátlan lehetőségei adódnak a munkásmozgalmában; ezt a potenciált mindenekelőtt a férfiak által uralt szakszervezetek ellenségessége fojtotta el”. Ennélfogva a korai munkák egy része „a nők munkástörténetének egy erőteljesen romantizált felfogását” hozta létre.

Milkman 2013-ban úgy látta, hogy az 1985-ös kötetben megjelent tanulmányok három szempontból is túlléptek az általa leírt „korai, lényegében kompenzáló irodalmon”. Az egyes fejezetek arra törekedtek, hogy „meghatározzák azokat a történelmi körülményeket, amelyek ösztönözték a nők militáns fellépését, és azokat, amelyek gátolták azt” – azaz Milkman a kötetet fontos kezdeti hozzájárulásnak tekintette ahhoz, hogy a női munkásmozgalmi aktivizmus történeti kutatások tárgyává váljon. Úgy látta, hogy az a folyamat, amelyhez egykor a *Women, Work, and Protest* kötet is hozzá kívánt járulni, a 2010-es évekig töretlen maradt. Az 1985-ös kötet azt is kiemelte, hogy „a nők mozgósítása különösen akkor volt hatékony, amikor olyan szervezeti formákat és technikákat követett, amelyek nagyon különböztek a tipikusan férfiakra jellemzőktől”, és feltárta, hogy ezek a formák miképp „gyökereztek a nők saját jellegzetes kultúrájában és élettapasztalatában”. Figyelembe véve az erőteljesen férfiak által dominált kontextusokban és intézményekben működő női aktivistákra és funkcionáriusokra vonatkozó új kutatásokat, különösen az 1945 utáni időszakra vonatkozóan, ez a korai megállapítás, amely nagyrészt a korábbi időszakokra vonatkozó ku-

¹⁹ Ruth MILKMAN: Editor's Preface. In: *Women, Work and Protest: A Century of US Women's Labor History*. Routledge, Milton Park, NY, 2013 [1985]. xi-xiv. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203104026>

tatásokon alapult, Milkman szerint bizonyos árnyalásra szorul és továbbgondolásra késztet. Végül az 1985-ös kötet „ahelyett, hogy egyszerűen csak leírta volna annak hosszú történetét, hogy miképp bántak mostoha módon a férfiak a szakszervezeti mozgalomban a nőkkel, elkezdte értelmezni azt”. A könyv a tekintetben is innovatívnak számított, hogy a két világháború közötti időszakról szóló tanulmányokat tartalmazott, ami akkoriban e szempontból alig kutatott területnek számított.

Egy évtizeddel később, egy másik úttörő kötetben Laura L. Frader és Sonya O. Rose történészek a „munkásosztály története és munkástörténet-írás” fejlődésének kilátásait az akkoriban a világ számos részén a történetírásban meghatározó nyelvi, illetve kulturális fordulat tükrében tekintették át. Miközben a kötet Nyugat-Európára összpontosított, két olyan fejezetet is tartalmazott, amely a korai szovjetunióbeli és európai kommunizmusról szól, és az 1918 előtti és utáni időszakot vizsgálta. A kötet túlment a munkáspolitikának és a munkások aktivizmusának problematikáján, és számos fejezete kérdezett rá a változó, illetve összefonódó munkaviszonyokra és állami politikákra, valamint a gender és az osztály jogi keretezésére. Bevezetőjükben Frader és Rose kifejtették, mit tekintenek „a munkásosztály és a munkások története új programjának”:

Azáltal, hogy a társadalmi nemet (és a fajt/etnikumot) az elemzés középpontjába helyezik, a történészek elkezdhetik vallatóra fogni a munka és a munkások fogalmi kategóriáit. Amikor ezek a kategóriák olyan tudományos problémává válnak, amelyet tanulmányoznak, s nem előzetesen kialakult és egységes identitásként tekintenek rájuk, a kutatók képesek lesznek egy kevésbé egyöntetű és sokrétűbb képet alkotni a dolgozó emberek életéről. Azáltal, hogy arra összpontosítunk, hogy a „munka” és a „munkások” kategóriáit hogyan alakították maguk a történelmi személyek, a tudósok bepillantást nyerhetnek abba, hogy ezek a történelmi személyek hogyan próbáltak befolyást gyakorolni arra a társadalomra, amelyben éltek, és milyen hatalmi technikákat használtak fel ennek érdekében. Ahhoz, hogy értelmezni tudják ezeket az alapvetően politikai tevékenységeket, a tudósoknak meg kell vizsgálniuk, hogy a diskurzus miképp járult hozzá a politikai identitások kialakításához. Ezeknek a diskurzusoknak a vizsgálatával a történészeknek lehetőségük lesz ar-

ra, hogy meghatározzák azokat a befogadó és kirekesztő aktusokat, amelyek központi szerepet játszanak a politikai identitások létrehozásában és a szolidaritás kialakításában.²⁰

A fenti nemzetközileg nagy hatású, korai publikációkban megjelenő, kulcsfontosságú felismerések rövid áttekintése is azt mutatja, hogy amikor a nők és a társadalmi nemek története önálló történeti vizsgálat tárgyává vált, a genderrel és a munkával foglalkozó történészek igenis reflektáltak a gender és az osztály (illetve más, kapcsolódó kategóriák) közötti viszonyra. Arra törekedtek, hogy ezeket a kategóriákat kontextusfüggőnek és képlékenynek tekintsék, ne pedig egyszerűen a materiális viszonyok tükrének. E megközelítés fogalmi horizontjairól és törésvonalairól összetett, sokrétű és ösztönző vita alakult ki, amelynek nyomán a nő- és a gendertörténet a kezdetektől hozzájárult a leendő „globális munkástörténet-írás” megalapozásához.

A Frader és Rose által szerkesztett kötet 1996-ban, egy jelentős historiográfiai változás időszakában jelent meg. Ekkorra a munkástörténet-írás iránti érdeklődés erőteljesen visszaesett mind a nyugati, mind a volt államszocialista világban. A változás előidézéséhez a posztkoloniális tanulmányok, a nők és a társadalmi nemek története, valamint a nyelvi vagy kulturális fordulat járult hozzá. Mind a három irányzat megkérdőjelezte a munkástörténet-írás azon örökölt válfajait, amelyek a proletarizáció és az anyagi körülmények gyakran sematikus és implicit módon férfi- és nyugatközpontú osztályelemzésében gyökereztek. Amint azt a fentiekben bemutattuk, a nők és a társadalmi nemek történései elkezdték megvetni a megfiatalított munkástörténet fogalmi alapjait, amely így többek között az osztály és a gender közötti kapcsolat újragondolásán alapul.

Ugyanakkor – a korai feminista munkástörténet-írás fogalmi (és politikai) elkötelezettségétől és tudományos céljától függetlenül – az új historiográfiai konjunktúra hamarosan általánosan leértékelte a munkástörténet-írást, és e folyamat gyakorlatilag „elsorvasztotta”, feledésre ítélte az ahhoz hozzájáruló korai femi-

²⁰ Laura L. FRADER–Sonya O. ROSE: Introduction. In: Laura L. FRADER–Sonya O. ROSE (eds.): *Gender and Class in Modern Europe*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 1996. 32. DOI: <https://doi.org/10.7591/9781501724183>

nista írásokat is. Stuart Hall 1996-ban egy sokat idézett megszólalásában úgy írta le az átmenetet, mint amely a „determinisztikus ökonomizmus elhagyásá”-ból kiindulva végül is egy „masszív, [...] következetes megtagadásba” torkollott. „Azáltal, hogy a legtágabb értelemben vett gazdaság »végső soron« nem »determinálja« a történelem valós mozgásait, úgy vették, mintha a gazdaság egyáltalán nem is létezne!”²¹

A női aktivizmusra összpontosító feminista munkástörténet-írás ugyanakkor a munkástörténet-írás általános hanyatlásának időszakában is aktív maradt. E kutatások már korábban kialakították a női munkások cselekvési lehetőségeinek egy nem determinisztikus történeti megközelítését. Anna Clark – miközben integrálni akarta a genderszemponthoz a késő 18. és kora 19. századi Anglia társadalmi osztályai kialakulásának történetébe – kitartott amellett, hogy a nők harcos aktivistaként szerzett tapasztalatai transzformatív képességgel rendelkeztek azokban az időkben is, amikor a politikai nyelv a „háziasságot” követelte meg. Pamela Graves leírta a nők változó politikai célkitűzéseit és szövetségeit a két világháború közti brit munkásmozgalomban. Annelise Orleck és Dorothy Sue Cobble kollektív életrajzokon keresztül mutatták be részletesen a munkásmozgalom – gyakran bevándorló hátterű – női aktivistáinak cselekvési lehetőségeit az Egyesült Államokban, annak érdekében, hogy meghatározzák azok sajátos osztály- és genderstratégiáját. Cobble arra is rámutatott, hogy amennyiben a dolgozó nők aktivizmusára összpontosítunk, kénytelenek vagyunk felülvizsgálni a 19. és 20. századi női aktivizmus két hullámával kapcsolatos régi tudásunkat, és egészen más periodizációt javasolt.²² Samita Sen fent idézett

²¹ Stuart HALL: When Was the 'Post-Colonial'? Thinking at the Limit. In: Ian CHAMBERS–Lidia CURTI (eds.): *The Post-Colonial Question*. Routledge, New York–London, 1996. 258.

²² Anna CLARK: *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*. University of California Press, Berkeley, 1995; Pamela GRAVES: *Labour Women: Women in British Working-Class Politics, 1918–1939*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

DOI: <https://doi.org/10.1017/S0147547900001824>; Dorothy Sue COBBLE: *The Other Women's Movement: Workplace Justice and Social Rights in Modern America*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 2004; Anneliese ORLECK: *Common Sense and a Little Fire: Women and Working-Class Politics in the United*

műve – a *Nők és a munka a késő gyarmati Indiában* – ugyanabban az időszakban jelent meg, mint az itt bemutatott művek.

Az 1990-es évek – a munkára és munkásmozgalmi aktivitásra irányuló nő- és gendertörténeti eredményeit elhomályosító, de azoknál szélesebb kutatási irányokat is háttérbe szorító – új historiográfiai konjunktúrája sem tartott azonban örökké. A feminista munkástörténet-írás újbóli megerősödése és „globális fordulata” a Globális Északon különösen két konferencia – *Labouring Feminism and Feminist Working-Class History in North America and Beyond* (2005, Toronto), *Feminist Working-Class History in Europe and Beyond: An International Conference* (Stockholm, 2008) – nyomán vált világossá. A *Signs. Journal of Women in Culture and Society* folyóirat 2008. tavaszi száma több írást is közölt az 1980-tól kezdődő női munkásmozgalmi aktivizmusa tárgyában; az itt közölt tanulmányok közül négy a Globális Délel, öt az Egyesült Államokkal és Európával, egy pedig a transznacionális aktivizmussal foglalkozott.

Általában véve, a 2010-es évekre a munkástörténet nemcsak empirikus és fogalmi tekintetben tért vissza, hanem intézményileg is: 2013-ban megalakult az Európai Munkástörténeti Hálózat (ELHN), majd 2015-ben a Globális Munkástörténeti Hálózat (GLHN).²³ Mára a globális munkástörténet új paradigmája minden bizonnyal, legalábbis a nemzetközileg látható és transznacionálisan kapcsolódó (és többnyire angol nyelvű) tudományosság terén, dominánssá vált a munkástörténet-íráson belül.²⁴ A globális munkáerőpiac változó szerkezete, amely az 1970-es évek vége óta a nyugati világban végbement dezindusztrializációval

---

States, 1900–1965. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1995 (open acces formátumban megjelent: 2017 –

DOI: <https://doi.org/10.5149/northcarolina/9781469635910.001.0001>). A „feminizmus hullámai” metafora szigorú felülvizsgálatát hirdető fontos munka: Nancy A. HEWITT (ed.): *No Permanent Waves: Recasting Histories of U. S. Feminism*. Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2010.

²³ Az ELHN-nel és GLHN-nel és más hálózatokkal és intézményekkel kapcsolatban lásd Social History Portal. <https://socialhistoryportal.org/> (Letöltve: 2021. 04. 10.).

²⁴ Alapvető fogalmi állásfoglalás: Marcel VAN DER LINDEN–Jan LUCASSEN: *Prolegomena for a Global Labor History*. IISH, Amsterdam, 1999.

együtt következett be; a munkaerő összetételét és jellemzőit nemzeti és nemzetközi szinten befolyásoló új migrációs útvonalak kialakulása, beleértve a mobilitás társadalmi nemekhez köthető folyamatait és egyes munkaerő-piaci területek elnöiesedését; a globális nyugati hegemonia hanyatlása, amely megnövelte az érdeklődést a Globális Dél és más nem nyugati régiók történelme iránt; a 2008-as globális pénzügyi válság; és végül, de nem utolsósorban az „atipikus”, informális és kombinált munkaügyi kapcsolatok fellendülése világszerte, így Nyugaton is. Ez a többdimenziós társadalmi-politikai konstelláció nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az új globális munkástörténet-írás a munka és a munkaviszonyok számos formájával, valamint a különböző típusú munkaügyi kapcsolatok történelmi fejlődésével és kölcsönhatásaival, illetve a különféle munkavállalók különféle cselekvési lehetőségeinek kérdésével foglalkozzon. Ahogy Nyugaton a proletarizáció és a munkásmozgalom korábbi történetírása provincializálódott (bár még nem historizálódott teljesen), másfajta koncepciók tettek szert globális vonzerőre, amelyeket a különböző érdekekkel, földrajzi megközelítéssel és történelmekkel dolgozó munkástörténet-írók dolgoztak ki.

Ez az átrendeződés, bár átvette és gyarapította a „következetes megtagadás” előtti évtizedekben felbukkant – a fentiekben a társadalmi nemek és nők történetének kapcsán felvázolt – fogalmi újításokat, egyenetlenül haladt előre. Egyrészt az új globális munkástörténet-írás kulcsfontosságú fogalmi újításokat épített be a munka és a munkásmozgalom történetébe, amelyeket kezdetben a posztkoloniális és szubaltern tanulmányok, a nők és a társadalmi nemek története, valamint (igen!) a kulturális fordulat képviselői vetettek fel. Mind a szubaltern tanulmányok, mind a nők és a társadalmi nemek kutatói hangsúlyozták, hogy befogadóbb szemléletre van szükség a dolgozó osztályok történetét illetően; azok szerveződése és kollektív érdekérvényesítő technikái, az aktivista identitások kialakulása, a dolgozó emberek szubjektivitása, a többszörös, gyakran bizonytalan és instabil munkaviszonyokban és a fizetetlen munkában való tömeges érintettség, valamint az állam és más intézményeknek a munkásmozgalom történetére gyakorolt hatása kapcsán. Mindkét hagyomány már

korábban is élénk vitát folytatott megállapításaiknak a munkástörténetre gyakorolt fogalmi következményeiről.²⁵

Míg az új munkástörténet-írás egy része ismét a munkaerő áruba bocsátásának és a kizsákmányolásnak a kérdését, illetve az e körül forgó fogalmi vitát helyezte előtérbe, nem kétséges, hogy a 2020-as években a fizetetlen, a „társadalmi reprodukcióra” irányuló gondozási, családi és önellátási munka, valamint az ezen munkavégzések kommodifikációja körüli társadalmi feszültség vált ismét a tudományos érdeklődés elfogadott tárgyává,²⁶ az ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos kutatásokat – legalábbis elvileg – a munka globális történetének releváns dimenziójaként fogadják el.

Másrészt az új historiográfiai konjunktúrán belül a munkástörténet azon ellenhagyományai közül, amelyek túlléptek a proletarizáció nyugati és férfias „modelljeinek” hamis általánosításán, illetve a túlnyomórészt férfi munkásosztály küzdelmeinek „a” munkástörténetként való felfogásán, egyesek jobban, mások rosszabbul jártak. A feminista munkástörténet az utóbbiak közé tartozik. Az okok sokrétűek, és a nők és a társadalmi nemek iránti jóindulatú közömbösség az új munkástörténet területén – még ha ez a tendencia érezhető is volt az elmúlt két évtizedben – messze nem az egyetlen említésre méltó tényező. (Manapság vélhetően egyetlen új munkástörténet-író sem tagadná a társadalmi nemek kategóriájának relevanciáját mint tágabb témát;

²⁵ A szubaltern tanulmányokhoz kapcsolódó alapvető új munkástörténeti írások közül: Ranajit GUHA: *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*. Oxford University Press, Delhi, 1983; Dipesh CHAKRABARTY: *Rethinking Working-Class History: Bengal 1890–1940*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1989.

²⁶ Lásd többek között Elise van NEDERVEEN MEERKERK–Dirk HOERDER–Silke NEUNSSINGER (eds.): *Towards a Global History of Domestic and Care Workers*. Brill, Leiden, 2015; Raffaella SARTI–Anna BELLAVITIS–Manuela MARTINI (eds.): *What is Work? Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present*. Berghahn, New York, 2018. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04k1z>; Manuela MARTINI–Leda PAPASTEFANAKI: Introduction: Des économies familiales adaptatives en temps de crise dans l'Europe méditerranéenne. *The Historical Review/La Revue Historique*, 2018/15. 9–22. DOI: <https://doi.org/10.12681/hr.20442>; Eileen BORIS: Subsistence and Household Labour. In: Karin HOFMEESTER–Marcel VAN DER LINDEN (eds.): I. m. 329–344. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110424584-017>

ám a nők munkájának és aktivizmusának érdemi gender alapú történetkutatása nagyrészt mégiscsak a specialisták „kiváltsága” maradt, vagyis ez továbbra is olyan terep, amelyet feminista munkástörténet-írók – többek között azok, akikről a jelen tanulmányban esik szó – művelnek.)

Azontúl, hogy hiányzik a nők és a társadalmi nemek történetére specializálódó új munkástörténet-íróknak a nem témája iránti gyakorlati elköteleződése, más tényezők is szerepet játszottak és játszanak abban, hogy az új munkástörténet-írás korlátozottan használja a társadalmi nemet mint elemzési kategóriát, és kevésbé érdeklődik a – régi és új – feminista munkástörténet-írás elgondolásai és megközelítései iránt. Az egyik ilyen tényező, hogy a globális munkástörténet-írás fontos feladatának és szükségszerűnek tekinti azt, hogy ösztönözze és integrálja az Afrikával, Ázsiával és Latin-Amerikával foglalkozó kutatásokat. Ez hozzájárul ahhoz, hogy a nyugati feminista munkástörténet-íróknak köszönhető fogalmi újításokat általában felülírja a Globális Dél munkástörténet-íróinak párhuzamos eredményei iránti érdeklődés, egyszerűen azért, mert az előbbieket többnyire a nyugati világra összpontosító kutatásokban gyökereznek. Marcel van der Linden a globális munkástörténet-írás helyzetéről és jövőjéről szóló, 2012-ben megjelent esszéjének végén kitért a terület tervébe vett globalizációja és az európai munkástörténet-írás kilátásai közötti viszonyra. Az európai (és tágabb értelemben a nyugati) feminista munkástörténeti hagyományát „elfelejtve”, van der Linden a távolabbi jövőbe tolta ki az európai munkástörténet-írás megújítását: „Mi, munkástörténészek [...] mostanra rájöttünk arra, hogy a mi tudományágunk sokkal nagyobb szellemi területet ölel fel, mint ahogyan azt korábban tanították. Még sok időbe telik majd, mire ennek az »új világnak« minden távoli sarkát ki tudjuk rajzolni a mentális térképünkön. Amint ez sikerülni kezd, képesek leszünk új módon értelmezni a munkásmozgalom és a munkásosztály történelmének eredeti terepét Európában és Észak-Amerikában.”²⁷

²⁷ Marcel VAN DER LINDEN: *Promise and Challenges*. 72. – *Promise and Peril* címmel közreadott válaszában Dorothy Sue Cobble már rámutatott, hogy „sajnálatos módon van der Linden úgy ábrázolja a »hagyományos munkástörténe-

Másodszer, a Kelet-Európára összpontosító genderszemléletű munkástörténet-írás egyszerre kétféleképpen is marginalizálódott. Az államszocializmus alatt írt vonatkozó művek a rendszerváltást követően leértékelődtek. Tény, hogy e kutatásokat a nyugati új munkástörténet-írás – beleértve a feminista munkástörténet-írás – 1989 előtt is nagyrészt figyelmen kívül hagyta: részben mert régimódi munkástörténet-írásnak látta e műveket, részben pedig nyelvi okokból. Amikor aztán az 1990-es évek visszaesése után a kelet-európai munkásság genderszemléletű története újra figyelmet kapott, a hangsúly elsősorban az államszocialista időszakon volt. De az érdeklődők köre szűk volt és szűk is maradt. A globális közösség – a társadalmi nemek kérdésétől függetlenül – finoman szólva kevés érdeklődést mutatott a letűnt államszocialista rendszerek munkásságának története iránt; ezen rendszerek hosszabb távú történelmi relevanciája is megkérdőjeleződött. A trend alól a Szovjetunióval foglalkozó – hirtelen új források tömkelegéhez hozzájutó – nyugati munkástörténet-írók jelentettek kivételt. De nemcsak a globális érdeklődés hiányzott az államszocialista munkástörténet iránt, hanem az e témával foglalkozó kutatóknak nagy része is egyfajta befelé forduló attitűdöt alakított ki.²⁸

Végül, de nem utolsósorban, a nők munkásaktivizmusa iránti – még a genderszempontú munkástörténeten belül is mutakozó – csekély érdeklődésnek van egy további, harmadik oka is. A klasszikus „munkásmozgalmi modernizációs narratíva” lebontása után, valamint látván, hogy ezt az 1980-as és 1990-es években a diskurzuselemzés iránt elkötelezett és kulturalista megközelítések igyekeztek felváltani, sokan inkább felhagytak a munkásmozgalmi aktivizmus tanulmányozásával, még akkor is, ha más módon a munkástörténet újjáélesztésén fáradoztak.²⁹

---

tets, hogy abban a nők munkástörténet-írásának úttörő munkái láthatatlanok maradnak”. Csak egy évvel e pengeváltás után jött létre az ELHN Marcel van der Linden és az amszterdami International Institute of Social History felhívására.

²⁸ Susan ZIMMERMANN: In and Out of the Cage. I. m. 138–144.; Adrian GRAMA–Susan ZIMMERMANN: The Art of Link-Making in Global Labor History. *European Review of History/Revue européenne d'histoire*, 2018/1. 9–10.

²⁹ Ravi AHUJA: I. m. xi.; Miguel A. CABRERA: *Postsocial History: An Introduction*. Ford. Marie McMAHON. Lexington Books, Lanham, MD, 2004. 95–104.

Míg a klasszikus munkástörténet-írás a munkásmozgalom és az aktivizmus történetét helyezte előtérbe, addig az új globális munkatörténet számára ez a nagy téma csak egy volt a többi között; Marcel van der Linden ezt úgy fogalmazta meg, hogy a munkástörténet „sokkal nagyobb szellemi területet ölel fel, mint amit korábban tanítottak nekünk”.³⁰ Vagyis a feminista munkástörténet-írók törekvései a munkásmozgalmi aktivizmus újraértelmezésére és a politika fogalmának kiterjesztésére az 1970-es évektől kezdve azért is merültek feledésbe, mert a férfiközpontú munkástörténet-írás igyekezett túllépni a hagyományos munkásmozgalom-történet hiányosságain.

Amikor az ezredforduló után az új munkástörténet képviselői mégiscsak elkezdtek (újra) kutatni a munka politikatörténetét, s ezen belül a munkásszerveződés és -aktivizmus kérdését a világ minden részén³¹ – ezzel is hozzájárulva a történelemírás transznacionalitásához és globális voltához –, fontos új kutatások gazdagították a munkásmozgalmi internacionalizmus válfajait.³² Az osztály alapú mozgalmakban a férfiak által dominált aktivizmus és a nőmozgalmakban a középosztály által dominált aktivizmus közötti vakfoltban ülve a munkásnők aktivizmusa ebben az új irodalomban alulértékelt maradt. Két szék – az osztály alapú mozgalmak férfiak dominálta aktivizmusa és a feminista mozgalmak túlnyomórészt középosztályi bázisú aktivizmusa – között

³⁰ Marcel VAN DER LINDEN: *Promise and Challenges*. I. m. 72.

³¹ A dél-ázsiai és indiai munkástörténetre tekintve Ahuja azt hangsúlyozza, hogy a történészek továbbra is tanulmányozták az aktivizmust, de kerülték azt, hogy az empirikusan gazdag tényanyagból általános következtetéseket vonjanak le, vagy összekapcsolják azokat „szélesebb politikai folyamatokkal és [...] a munkásmozgalom politikatörténetével”. Ravi AHUJA: I. m. xii.

³² Például David BERRY–Constance BANTMAN (eds.): *New Perspectives on Anarchism, Labor and Syndicalism: The Individual, the National and the Transnational*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2010; Holger WEISS (ed.): *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*. Brill, Leiden, 2017.

DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004324824>; Stefano BELLUCCI–Holger WEISS (eds.): *The Internationalisation of the Labor Question: Ideological Antagonism, Workers' Movements and the ILO since 1919*. Palgrave Macmillan, Houndsmills, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-28235-6>

a pad alá esve, a nők munkásmozgalmi aktivizmusa kevésbé kutatott terület maradt.

A női munka és aktivizmus átfogó története felé

E fejezetben három olyan kulcsfontosságú témát tárgyalunk, amelyek meghatározó szerepet játszottak a nők munkásmozgalmi aktivizmusával foglalkozó új történetírásban. Egyúttal alátámasztják azt is, hogy a globális munkástörténet-írás alapvető fogalmi előrelépései nemcsak az Európán kívüli világ „távoli sarkainak” tanulmányozásából származhatnak, hanem gyökerezhetnek az – akár Európára, akár Európán kívülre irányuló – feminista munkástörténeti kutatások hagyományaiban, vitáiban és megújulásában is.

A nők munkaügyi aktivizmusa a férfiak, illetve nők által dominált kontextusok sokaságában

A dolgozó nők aktivizmusának történetét feltáró feminista kutatás túllépett a munkásmozgalom és a nőmozgalmak közötti történelmi választóvonalon, és így hozzájárult egy befogadóbb munkástörténet-íráshoz. Ez a befogadó perspektíva azért fontos, mert a munkásosztálybeli nők mindkét mozgalom szervezésében és akcióiban részt vettek, időnként saját szervezeteik révén. E kutatások elkezdték feltérképezni e nők aktivizmusát számos különböző típusú szervezeten és intézményen keresztül, bemutattva, hogy ezek hogyan alakultak ki és fejlődtek a különböző történelmi kontextusokban. A dolgozó nők „ügyeik” érdekében mind a mozgalmakban, mind az intézményekben felléptek, amint erre lehetőségük adódott, és aktivizmusuk e mozgalmak és intézmények történelmileg változó körvonalai között fejlődött, miközben hatott is ezekre. Az újabb kutatás, amely átlépte a munkás- és nőmozgalmak, valamint a társadalmi mozgalmakon és intézményeken belüli női társadalmi cselekvés közötti történelmi választóvonalakat, hozzájárult ahhoz, hogy képet kapjunk arról, miképp változott a történelem során a dolgozó nők által tapasztalt lehetőségek skálája, az általuk kifejlesztett

politikai gyakorlatok köre, midőn sorsuk javításáért és céljaik eléréséért küzdöttek.

Amint bemutatottuk, a nők munkával és munkásmozgalommal kapcsolatos aktivizmusa a nyugat- és kelet-európai nő- és gendertörténet központi témája volt az 1970-es, 1980-as években és később is. A feminista munkástörténet-írók feltárták a nők tiltakozásának különböző hagyományait, azt, hogy a fizetett munkások és fizetetlen munkások hogyan vettek részt az ipari vitákban, sztrájkokban és politikai küzdelmekben.³³ A nők – dolgozzanak munkahelyen vagy otthon – még az olyan elszigetelt, férfiak által uralt patriarchális közösségekben is, mint a bányászok világa, a szolidaritás és az informális támogatás változatos hálózatait hozták létre, míg egyes esetekben új politikai identitásokat kovácsoltak a feminizmus és a szocializmus révén.³⁴ Az elmúlt két évtizedben a történészek szisztematikusan kezdték feltárni a nők munkásmozgalmi aktivizmusának transznacionális és nemzetközi dimenzióit.³⁵ Ez az új feminista történetírás azonban marginális maradt mind a kialakuló új munkástörténet-írás, mind a nőmozgalmak és aktivizmusok új történetírása számára.

Bizonyos értelemben az új transznacionális gendertörténet és a globális munkástörténet megismételte a női munkásmozgalmi aktivizmus történelmi marginalizálódását a férfiak által dominált munkásmozgalmi, illetve az osztályokon átívelő női szerveződésekben és aktivizmuson belül. A munkásnők aktivizmusáról szóló ismereteink egyenetlenül fejlődtek. Az első évtizedekben, amikor a munkástörténet-írásról belül igen erőteljesen érvényesült a munkásmozgalom „szűk értelmezése”, a nők és a társa-

³³ Egyebek mellett lásd Jaclyn J. GIER–Laurie MERCIER (eds.): *Mining Women: Gender in the Development of a Global Industry, 1670 to 2005*. Palgrave MacMillan, New York, 2006. 171–180; Rossana ROMANO BARRAGÁN–Leda PAPASTEFANAKI: Women and Gender in the Mines: Challenging Masculinity Through History: An Introduction. *International Review of Social History*, 2020/2. 215–220. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020859019000774>

³⁴ Valerie GORDON HALL: Contrasting Female Identities: Women in Coal Mining Communities in Northumberland, England, 1900–1939. *Journal of Women's History*, 2001/2. 107–131. DOI: <https://doi.org/10.1353/jowh.2001.0049>

³⁵ A releváns tanulmányokat lásd a 6. lábjegyzetben.

dalmi nemek iránt érdeklődő történészek csupán a férfiak által dominált szakszervezetekben és munkásmozgalmakban tárták fel a nők történeteit. Ezzel szemben a dolgozó nők aktivizmusával kapcsolatos legújabb nemzetközi kutatások előtérbe helyezték a női aktivisták független szerveződését, azaz az olyan helyzeteket, amelyekben a munkásnők saját szervezeteket hoztak létre mind az osztályalapú, férfiak által dominált, mind a középosztályokra épülő női szervezetektől függetlenül. Jól példázza ezt a rövid életű Dolgozó Nők Nemzetközi Szövetsége (1919–1924) iránti élénk érdeklődés.³⁶

Ugyanakkor sok még a tennivaló a téren, hogy a nők miképp küzdöttek azért, hogy munkásosztálybeli társaik ügyeit képviseljék mind az egynemű, osztályokon átívelő női szervezetekben és mozgalmakban, mind a kétnemű munkásszervezetekben. A berlini szakszervezeti aktivistáról, Paula Thiedéről (1870–1919) szóló izgalmas új monográfiájában Uwe Fuhrmann – Németország vonatkozásában – azt állítja, hogy „még a »nemek és osztály« vagy a »nők és szakszervezetek« átfogó témáiban is csak néhány idevágó mű született, [...] és a fentiek többsége néhány évtizeddel ezelőtt jelent meg”.

Fuhrmann szerint gyakorlatilag nevetséges, hogy egy „Thiede jelentőségű közszereplő életrajza”, aki szakszervezeti vezető, a magasnyomtatók és litográfiai dolgozók szövetségének elnöke volt hosszú ideig, „sok évtizeden át nem érdemelt [kutatói] figyelmet”.³⁷ E helyzet egyik nyilvánvaló oka az, hogy az új munkástörténet-írás, beleértve annak feminista változatát, arra törekedett, hogy túllépjen „a” klasszikus munkásmozgalom tanulmányozásán – amelyhez a szakszervezeti tagok, például Paula

³⁶ Dorothy Sue COBBLE: A Higher ‘Standard of Life’ for the World: U. S. Labor Women’s Reform Internationalism and the Legacies of 1919. *The Journal of American History*, 2014/4. 1052–1085.

DOI: <https://doi.org/10.1093/jahist/jau005>; Lara VAPNEK: The 1919 International Congress of Working Women. *Transnational Debates on the ‘Woman Worker. Journal of Women’s History*, 2014/1. 160–184.

DOI: <https://doi.org/10.1353/jowh.2014.0015>

³⁷ Uwe FUHRMANN: „Frau Berlin”: Paula Thiede (1870–1919); *Vom Arbeiterkind zur Gewerkschaftsvorsitzenden*. UVK Verlagsgesellschaft, Konstanz, 2019. 15., 225.

Thiede tartoztak. Hozzátehetjük, hogy az 1960-as és 1980-as évek között, a női felszabadítási mozgalom felemelkedése idején, a gendertörténészek erős érdeklődést mutattak a nők autonóm, azaz egynemű, nem párt- és szakszervezeti szerveződése, illetve aktivizmusa iránt, hátrahagyva a „régí” baloldal hagyományait, beleértve annak szocialista és kommunista válfajait. Ez bizonyos mértékig magyarázza a nők vegyes nemű, hagyományos jellegű, férfias kontextusokban és szervezetekben való részvétele iránti jelenlegi viszonylag csekély érdeklődést. Ugyanakkor a feminista munkástörténet-írók régre visszanyúló vitákat folytatnak a nők „elkülönülő” és vegyes nemű szerveződésének komplex történetéről a szakszervezetek világában és azon túl.³⁸ A viták egyik gyűjtőpontja a férfiak által dominált munkásmozgalomnak és szakszervezeteknek a munkásosztálybeli nők „szeparatizmusával” szembeni, 19. század óta érvényesülő ellenségessége volt.

A legújabb kutatások viszont elkezdték közös elemzési keretben tanulmányozni a nők vegyes és egynemű szerveződését és aktivizmusát „a” klasszikus munkás- és szakszervezeti mozgalmon belül és azon túl, valamint számos más, addig alig tanulmányozott kontextusban. Ez pedig arra int minket, hogy új, átfogó kérdéseket tegyünk fel, és új és nyitott módon tekintsünk azokra: hogyan működtek a férfiak által dominált mozgalmakban és szervezetekben dolgozó nők, hogy előmozdítsák saját ügyeiket? Hogyan akadályozta munkájukat a férfiak által dominált közeg, és hogyan befolyásolták e kontextusok azt, hogy mit tehettek meg és mit nem? Mi volt a munkásosztálybeli nők és szövetségeseik szerepe, amikor „megszállták” a férfiak által uralt munkásmozgalmat, illetve kívülről nyomást gyakoroltak rá, ezzel hosszú távon gender jellegű változásokat idézve elő ebben a mozgalomban és intézményeiben? Milyen következményekkel

³⁸ Dorothy Sue COBBLE: Rethinking Troubled Relations Between Women and Unions: Craft Unionism and Female Activism. *Feminist Studies*, 1990/3. 519–548. DOI: <https://doi.org/10.2307/3178018>; Linda BRISKIN: Union Women and Separate Organizing. In: Linda BRISKIN–Patricia McDERMOTT (eds.): *Women Challenging Unions. Feminism, Democracy, and Militancy*. University of Toronto Press, Toronto, 1993. 89–108. DOI: <https://doi.org/10.3138/9781442683563-007>; Kaye BROADBENT–Michele FORD (eds.): I. m.

járt a nők különféle vegyes és egynemű szerveződése a munkásmozgalmak és a szakszervezetek napirendjének meghatározása és politikájának alakítása szempontjából? A nők külön szerveződése történelmi hullámainak vagyunk-e szemtanúi, vagy van-e olyan hosszú távú tendencia, amelynek következtében a nőknek a munka világán belüli önálló szerveződése elvesztette (legalább részben) jelentőségét, nem utolsósorban a nők által a férfiak uralta munkásmozgalmakra és intézményekre sikeresen gyakorolt nyomás következtében? Vannak-e fontos hosszú távú trendek és minták arra vonatkozóan, hogy a nők munkásmozgalmi aktivizmusa hogyan kívánta összeegyeztetni a gender- és osztálykérdéseket, és ha igen, mik ezek?

Itt nagy változatosságot találunk a kontextustól és a szervezeti formáktól függően, amelyek magukban foglalták a nagyobb, férfiak által dominált mozgalmakon belüli külön női platformokat, de nem korlátozódtak azokra. Kezd kirajzolódni a női munkásszerveződés és -aktivizmus történetének globális térképe.³⁹ Ez azt sugallja, hogy jóval 1945 utánig a nők láthatósága és befolyása a férfiak által dominált közegekben csak lassan nőtt. A női aktivisták legnehezebb küzdelmei két témakör körül bontakoztak ki. Egyrészt a nők hátrányos megkülönböztetése a munka világában makacs tényezőnek bizonyult, és ez újabb és újabb harcokat váltott ki. Másrészt, mivel a kizárólag a nők számára relevánsnak ítélt politikai ügyeket sokan a társadalomban és a politikában minduntalan kevésbé fontos, másodrangú kérdésnek tekintették, a női aktivistáknak újra és újra vissza kellett térniük az ezzel kapcsolatos problémákra. Ez utóbbi magában foglalta az anyasággal kapcsolatos kérdéseket, vagy a nők szakképzését. Ugyanakkor az 1960-as évekig tartó időszakra irányuló új kutatások megkérdőjelezték azt a sokak által elfogadott dogmát, miszerint a férfiak által dominált szakszervezetekben a nők csak korlátozott cselekvési lehetőségekkel rendelkeztek, hangsúlyozva, hogy a nők részvétele bírhatott befolyással annak

³⁹ A szocialista és anarchista kontextusok globális áttekintéséről lásd Susan ZIMMERMANN: *Socialism, Gender, and Women's Emancipation*. In: Marcel VAN DER LINDEN (ed.): *The Cambridge History of Socialism*. II., Cambridge University Press, Cambridge, 2022. 639–663. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108611107.030>

ellenére is, hogy a nemi hierarchiák és hatalmi viszonyok a közelmúltig alapvetően nem változtak.

Úgy tűnik, hogy az 1970-es évektől kezdve, az új nőmozgalom korszakában a változó politikai konstelláció megmozgatta az állóvizet. A nők új autonóm aktivizmusa az 1970-es évektől kezdve erős és sokrétű hatást gyakorolt a genderpolitikákra és a nők szerveződésére a szakszervezeteken és más, férfiak által dominált intézményeken belül a munka világában.⁴⁰ Az autonóm nőmozgalomnak ilyenfajta eredményessége, vagy legalábbis az, hogy a nők „autonóm” szerveződése láthatóvá és érezhetővé vált, új jelenség volt a munkásmozgalom történetében, és tartós következményekkel járt. Arra törekedve, hogy a nők munkahelyekkel kapcsolatos aktivizmusának és politikai fellépésének történetét a nem demokratikus társadalmakban is figyelembe vegyék, olyan árnyalt beszámolók kezdtek megjelenni, amelyek eme aktivizmus kapcsán azokat a kontextusokat is tárgyalják, amelyekben a munka világa „az államba költözött”. Itt a nők egyszerre igyekeztek az államon belül, az állam mellett, illetve az állam ellenére javítani a nők helyzetén. Egy spanyol tárgyú, a Franco-rezsimben és az átmeneti időszakban (1964–1981) a női dolgozók és a munkásbizottságok (*Comisiones Obreras*) közötti kapcsolatot feldolgozó inspiratív tanulmányban Nadia Varo Moral a *Comisiones Obreras*-ban való női részvétel által létrejött feszültségeket és a tagság nőket megkülönböztető mintáit vizsgálta. Moral szerint a nők szakszervezeti szerepvállalásának mintái és az idővel változó harciasságuk a munkaerőpiac nemi szegregációjának, valamint a Franco-ellenes politikai pártokkal és a feminista mozgalommal való kapcsolatuk függvényében magyarázhatók.⁴¹ Az államszocialista Magyarország eseté-

⁴⁰ Anna FRISONE: Trade Union Feminism in Lyon: *Commissions-femmes* as Sites of Resistance and Well-being in the 1970s. In: Eloisa BETTI–Leda PAPASTEFANAKI–Marica TOLOMELLI–Susan ZIMMERMANN (eds.): I. m. 277–297. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864425-016>

⁴¹ Nadia VARO MORAL: Women and the Labor Movement under a Dictatorship: *Comisiones Obreras* (Workers' Commissions) in Greater Barcelona during Franco's Dictatorship and the Transition to Democracy (1964–1981). In: Eloisa BETTI–Leda PAPASTEFANAKI–Marica TOLOMELLI–Susan ZIMMERMANN (eds.): I. m. 81–101. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864425-007>

ben Susan Zimmermann azt vizsgálta, hogy azok a magyar női szakszervezeti funkcionáriusok, akik egy felülről lefelé irányuló rétegzett hatalmi rendszerben, más kontextusokhoz képest, nagy felelőséget vállaltak a női munkaerő ügyeiért, miképp léptek fel saját érdekeiknek és a női munkaerő általuk feltérképezett és definiált érdekeinek képviselőiként.⁴²

Lendületben a nők: cselekvőképességük, illetve cselekvési lehetőségeik és az aktivizmus közötti viszonyok az újragondolása

A nők és más alávetett csoportok cselekvési lehetőségeinek konceptualizálása kulcsszerepet játszott azokban a vitákban, amelyek célja az volt, hogy meghaladják azt a gyakran hamisán általánosított logikát, amely áthidalhatatlan ellentétet feltételez egyrészt a nők társadalmi mozgalmakban, másrészt közintézményekben való részvétele között. A nők cselekvőképessége, illetve cselekvési lehetőségei, régóta foglalkoztatja azokat a genderkutatókat, akik a nők azon aktivizmusát tanulmányozzák, amely arra irányul, hogy társadalmi változásokat érjenek el és javítsanak saját helyzetükön, valamint alávetett csoportjuk pozícióján. A genderelmélet és -történelem túllépett azon a leegyszerűsítésen, miszerint az elnyomás tapasztalata vagy a kialakuló elnyomástudat „automatikusan” olyan „cselekvőképességet” hoz létre, amely lehetővé teszi, hogy az egyének és csoportok fellépjenek a társadalmi változások érdekében.⁴³ Ezzel együtt folytatódik az arról szóló vita, hogy mi következik ezután a felismerés után. Hasznos lehet számunkra az emberi cselekvőképesség tágran értelmezett elméleti fogalma: „a társadalmi szerepvállalás időbelileg beágyazott folyamata, amelyet a múlt

⁴² Susan ZIMMERMANN: 'It Shall Not Be a Written Gift, But a Lived Reality: Equal Pay, Women's Work, and the Politics of Labor in State-Socialist Hungary, Late 1960s to Late 1970s. In: Marsha SIEFERT (ed.): *Labor in State-socialist Europe: Contributions to a Global History of Work*. CEU Press, Budapest–New York, 2020. 337–372. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633863381-017>

⁴³ Lois McNAY: Agency. In: Lisa DISCH–Mary HAWKESWORTH (eds.): *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford University Press, New York, 2016. 39–60. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.2>; Claudia LEEB: *Power and Feminist Agency in Capitalism: Toward a New Theory of the Political Subject*. Oxford University Press, New York, 2017.

DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190639891.001.0001>

formál (a rögzült aspektusok révén), de a jövő (mint alternatív lehetőségek elgondolásának képessége) és a jelen (mint a múltbeli szokásoknak és jövőre vonatkozó elképzeléseknek a pillanat eshetőségein belüli kontextusba helyezésének képessége) felé is irányul”.⁴⁴ Egy ilyen megközelítés segíthet túllendülni azon a hosszú és ellentmondásos vitán, amely egyrészt arról szól, hogy a cselekvőképesség hogyan kötődik olyan dimenziókhoz, mint az egyéniség, a motiváció, az akarat, a céltudatosság, a szándékosság, a választás, a kezdeményezés, a szabadság és a mérlegelés, másrészt arról, hogy a cselekvőképességet milyen mértékben korlátozzák a struktúrák, a hatalmi viszonyok és a nemek közötti viszonyok. Más szavakkal, túlléphetünk-e a cselekvőképesség, illetve cselekvési lehetőség dichotóm felfogásán, amely azt egyszerűen a passzivitás vagy az adott körülményekhez, intézményi struktúrákhoz és a meglévő társadalmi rendhez való alkalmazkodás ellentétéként tekinti.

Bizonyos ideig a nyugati demokráciák és liberális rendszerek voltak a női cselekvőképesség felderítésének és definiálásának kiváltságos terepei. Ennek egyik fontos oka a nyugati tapasztalatokat, sőt nyugati fogalmakat és „értékeket” privilegizáló tudományos torzítás volt.⁴⁵ A (hosszú ideig, különösen a nyugati világban szűk) térbeli látókör kiszélesedésének és a Nyugat-központú feminista megközelítéseket megkérdőjelező koncepciók térnyerésének köszönhetően – amely az ENSZ első Nők Világkonferenciájának és a nem kormányzati szervezetek azzal párhuzamosan zajló 1975-ös mexikóvárosi konferenciájának⁴⁶ összefüggésében kapott lendületet – azt láthatjuk, hogy egyre inkább tudatosulnak a női aktivizmus összefonódásai a sokszínű társadalmi, kulturális, nemi és faji kontextusokkal

⁴⁴ Mustafa EMIRBAYER–Ann MISCHÉ: What Is Agency? *American Journal of Sociology*, 1998/4. 963. DOI: <https://doi.org/10.1086/231294>

⁴⁵ Francisca de HAAN: Continuing Cold War Paradigms in Western Historiography of Transnational Women’s Organisations: The Case of the Women’s International Democratic Federation (WIDF). *Women’s History Review*, 2010/4. 547–573. DOI: <https://doi.org/10.1080/09612025.2010.502399>

⁴⁶ Jocelyn OLCOTT: *International Women’s Year. The Greatest Consciousness-Raising Event in History*. Oxford University Press, Oxford, 2017. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195327687.001.0001>

és társadalmi-politikai rendszerekkel. Ez lehetővé tette, hogy a genderkutatók, így a gendertörténészek is, olyan fogalmakat dolgozzanak ki, amelyek segítenek meghaladni a korábban me-revnek tételezett választóvonalakat az alulról szerveződő és az intézményi cselekvés, a progresszív változások elindítóinak tartott társadalmi mozgalmak valamint az egyenlőtlenséget, illetve alárendeltségi viszonyokat őrző, illetve a progresszív társadalmi cselekvést lehetővé tevő és elnyomó társadalmi rendszerek között.⁴⁷ Ennek következtében a női cselekvőképesség hosszú 20. századbeli különféle mintájával szembeni árnyaltabb és ugyanakkor reflektívabb és kevésbé normatív tudományos attitűdök révén mód nyílt annak mélyebb megértésére, hogy a nők miként szembesültek a sokféle strukturális és kulturális kerettel a mindennapi életükben, ideértve mind a korlátokat, mind a lehetőségeket. Úgy tűnik, kulcsfontosságú annak tanulmányozása, miképp határozták meg alapvető módon a nők cselekvőképességét és cselekvési lehetőségeit a történelmileg változó körülmények.⁴⁸

Az eurocentrizmust ért koncepcionális kihívások, a hidegháborús paradigmák bukása és a posztkoloniális, kulturális és egyéb „fordulatokra” reagáló globális történelem felemelkedése lehetővé tették, vagy legalábbis megkönnyítették azt, hogy a nemzetközi közösség világszerte jelentősen kiszélesítse kutatási kontextusai horizontját, új kérdéseket tegyen fel, és új megközelítésekkel kísérletezzen. A nem nyugati országokban a feminizmusról és a nők cselekvőképességéről és cselekvési lehetőségeiről szóló tanulmányok lehetővé tették a fogalmak és kategóriák kiszélesítését azzal a céllal, hogy a női cselekvőképesség és aktivizmus megfelelően inkluzív munkadefinícióihoz jussanak el. Ez a kutatás olyan különböző kérdésekkel foglalkozott, mint a nők által vezetett kampányok, tiltakozások és akciók, amelyek a munkás- vagy államszocialista államok apparátusán be-

⁴⁷ Laure BERENI–Anne REVILLARD: Movement Institutions: The Bureaucratic Sources of Feminist Protest. *Politics & Gender*, 2018/3. 407–432. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1743923X18000399>

⁴⁸ Lynn M. THOMAS: Historicising Agency. *Gender & History*, 2016/2. 324–339. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-0424.12210>

lül bontakoztak ki,⁴⁹ vagy a női cselekvőképesség fogalmának újragondolása a muszlim társadalmakban és környezetben.⁵⁰ Eredeti vita alakult ki az „állami feminizmus” fogalma körül; ennek keretében a „progresszív-szociáldemokrata” államokban, elsősorban Skandináviában az úgynevezett „femokratákat”⁵¹ be kell illeszteni a női aktivizmus és a gendermeghatározottságú társadalmi mozgalmak kibővített koncepciójába. Ez a koncepció hasznos lehet például az államszocialista országok szakszervezeti aktivizmusában részt vevő nők tanulmányozásában is.⁵²

Számos további ígéretes fogalmi eszköz létezik a női munkavállalók társadalmi cselekvésének tanulmányozására a nem liberális (és azon túli) rendszerekben működő hivatalokban és a gyárakban. Ezeket a fogalmi eszközöket nem a nő kutatásban dolgozták ki, és nem is alkalmazták eddig szisztematikusan e területen. Említhetnénk például Alf Lüdtke *Eigen-Sinn*-ről szóló tanulmányait,⁵³ valamint James Scott elképzelését az alárendelt csoportok által alkalmazott rejtett „átköltözésekről” és

⁴⁹ Natalia JARSKA: *A Patriarchal Marriage? The Women's Movement and the Communist Party in Poland (1945–1989)*. *Kwartalnik Historyczny* (English language edition), 2018/2. 7–37.

DOI: <https://doi.org/10.12775/KH.2018.125.SI.1.01>

⁵⁰ Sirma BILGE: *Beyond Subordination vs. Resistance: An Intersectional Approach to the Agency of Veiled Muslim Women*, *Journal of Intercultural Studies*, 2010/1. 9–28. DOI: <https://doi.org/10.1080/07256860903477662>

⁵¹ Szakemberek, akik állami, illetve nemzetközi vagy más hivatalos szervezetekben képviselik a nők, illetve a társadalmi nemek ügyeit.

⁵² Whang ZHENG: *Finding Women in the State. A Socialist-Feminist Revolution in the People's Republic of China (1945–1964)*. University of California Press, Oakland, 2016.

DOI: <https://doi.org/10.1525/california/9780520292284.001.0001>

⁵³ Alf LÜDTKE: *Eigen-Sinn: Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Ergebnisse Verlag, Hamburg, 1993. Míg Lüdtke részletesen tanulmányozta a maskulinitás szerepét a férfiak „Eigen-Sinn-cselekvésében”, a nőkre vonatkozóan nem végzett párhuzamos vizsgálatot. Mark PITTAWAY ezt a koncepciót használta a férfi szakmunkások tanulmányozására az 1950-es évek Magyarországon, és felhívta a figyelmet a képzettség és a férfi nem relevanciájára. Mark PITTAWAY: *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present*. Brill, Leiden, 2014.

DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004270329>

„infrapolitikáról”, amelyek „a domináns hatalommal szembeni, annak háta mögött megszólaló kritikát” testesítik meg.⁵⁴

Az *Eigen-Sinn* koncepciója arra összpontosít, hogy a munkavállalók ragaszkodnak a saját közös felfogásukhoz és viszonyulásukhoz azokkal a hatalmi struktúrákkal kapcsolatban, amelyeknek alá vannak vetve.⁵⁵ Thomas Lindenberger szerint ez segíthet megmagyarázni – bár nem elégséges magyarázat önmagában – mind a lázadást, mind a lázadás hiányát. Célja, hogy megragadja azokat a cselekvési módokat, amelyek nem redukálhatók ellenállásra, alkalmazkodásra vagy bármire a társadalmi és politikai cselekvés e két klasszikus pólusa között. Miközben tehát az *Eigen-Sinn* alapú cselekvés hozzájárul a munkahelyi uralom rendszerének működéséhez, egyidejűleg homokszemet is jelent a kizsákmányoló gépezet fogaskerekei között, és jelzi az uralom határait.⁵⁶ A koncepció tehát rámutat arra, hogy szélesebbre kell vonnunk annak körét, mi számít politikainak, és emellett segít újragondolni, hogyan ragadjuk meg fogalmilag a munkahelyekhez kötődő társadalmi cselekvés és cselekvőképesség kérdéseit.

A nők 20. századbéli munkahelyekkel kapcsolatos aktivizmusának tanulmányozása nagyban előmozdíthatja ezeket a vitákat. Ez az időszak egybeesik az ipari munka felemelkedésével és globális uralmával, amely sok helyen éles szerepmegosztást eredményezett, vagy megváltoztatta a már meglévő szerepeket, és megerősítette a nemi sztereotípiákat – gyakran ellentétes hatással a nők nyilvánosságbeli fellépési lehetőségeire. Ugyanakkor a magánszférát a nők (politikailag következtelen) fellépésének helyszíneként tételezték.⁵⁷

⁵⁴ James SCOTT: *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. Yale University Press, New Haven, CT, 1990. Az idézet: xii.

⁵⁵ A fogalomról magyarul lásd MAJTÉNYI György: „Ön-fejűség” – a „másik” Németország történelme. *Aetas*, 2003/1. 142–148.

⁵⁶ Itt Thomas Lindenberger találó gondolatmenetét követjük a fogalomról és annak történelmi genealógiájáról: Thomas LINDENBERGER: *Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand*. Version: 1.0. *Docupedia-Zeitgeschichte*, September 2, 2014. Forrás: <http://docupedia.de/zg/Eigensinn>.

⁵⁷ Egy kezdeti kísérlet ezen és a kapcsolódó meglátások globális perspektívából való újragondolására, amely azonban a női munka történetének Európán kívüli helyszíneiről szólva egy (implicit módon eurocentrikus) kulturalista megkö-

Mégis, bár a nők – mint tudjuk – marginalizálódtak, egyáltalán nem voltak kizárva azokból a munkaerő-piaci és a termelési rendszerekből, amelyek erőteljesen támaszkodtak az általuk kínált olcsó és nagymértékben kizsákmányolható munkaerőre. A munka világa így tehát kulcsfontosságú kontextussá vált a női cselekvőképesség kibontakozása szempontjából. Ráadásul a dolgozó nők gyakran a munkaerőpiac kiterjedt periferiáin találták magukat. A „múlt által (a habitus aspektusában) meghatározott társadalmi cselekvés” formáira támaszkodva a nők itt megpróbálták megtalálni a helyüket a férfiak által dominált szakszervezetekben, vagy amikor nem vették fel őket, vagy nem volt esélyük képviselőt találni, külön női szakszervezeteket alapítottak, gyakran a meglévő szerveződések mintáit követve.

Ezek és más női munkásmozgalmi aktivisták soha nem csupán öröklött szokások és cselekvési módok mentén léptek fel. Aktivizmusuk egyúttal „a jövő (mint alternatív lehetőségek elképzelésének képessége) és a jelen (mint a múltbeli szokások és jövőbeli projektek kontextualizálásának képessége adott pillanatban) felé irányult”.⁵⁸ A női munkavállalók a magukat munkásállamként definiáló kelet- és délkelet-európai rezsimekben csak korlátozott mértékben kerültek szóba azokban a nagyobb vitákban, amelyek arról szóltak, hogy miként lehet fogalmilag és történetileg meghatározni a lakosság és az aktivisták cselekvési lehetőségeit és önrendelkezését az államszocialista társadalmakban.⁵⁹ Ezekben a vitákban, amennyiben mégiscsak a nőkre összpontosítottak, fontos szerepet játszottak a női szervezetek (nem-

---

zelítéshez kötött: Alice KESSLER-HARRIS: Reframing the History of Women’s Wage Labor: Challenges of a Global Perspective. *Journal of Women’s History*, 2004/4. 186–206. DOI: <https://doi.org/10.1353/jowh.2004.0013>

⁵⁸ Mustafa EMIRBAYER–Ann MISCHÉ: I. m. 963.

⁵⁹ A női munkások cselekvőképességéről, cselekvési lehetőségeiről új perspektívákat felvázoló úttörő munkák közül: Donna HARSCH: *Revenge of the Domestic: Women, the Family, and Communism in the German Democratic Republic*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 2007. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780691190402>; Malgorzata FIDELIS: *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*. University of Illinois, Chicago, 2010.

zeti és nemzetközi kontextusban) és a mindennapi élet.⁶⁰ Rory Archer a nők munka- és életkörülményeinek javítására irányuló stratégiákat és küzdelmeket vizsgálta a jugoszláviai szocializmusban. Miközben tisztában van azzal, hogy e társadalmi berendezkedésben a munkásokra szigorú szabályok vonatkoztak a társadalmi viselkedés és a munkahelyi szervezeti formák terén, a tanulmány megkérdőjelezi, hogy a cselekvőképesség fogalmára csupán mint a „társadalmilag szervezett cselekvés folyamatára” tekintsünk. Rámutat azokra a kevésbé formális tevékenységekre és stratégiákra, amelyeket a nők munkahelyi jólétének biztosítása érdekében alkalmaztak. Sok esetben a nők egyénileg jártak el, és nem vették igénybe a jugoszláv öngazgatás vagy pártszervezetek intézményeit.⁶¹

Bár kifogásolható, hogy az egyéni fellépést a munkával kapcsolatos aktivizmus egyik formájának tekintsük, Archer tanulmánya rámutat a nem formális aktivizmus kiszámíthatatlan használatára még az olyan rendszerekben is, ahol a munkakapcsolatok meglehetősen szigorúan szervezett társadalmi kontroll és irányítás mellett működtek. Paradox módon úgy tűnik, hogy Jugoszlávia esetében, ahol a társadalmi rend a kollektivizmus elsőbbségének elképzelésén alapult, a nők akkor jutottak el a kollektív cselekvőképesség bizonyos formáihoz, amikor a szocialista állam szervezett struktúráin kívül cselekedtek.

Női aktivisták életrajzai

Ahogy arra az elmúlt évtizedekben egyre több, különböző kutatási területen születő tanulmány rámutatott: az egyes életrajzok jelentősen hozzájárulhatnak ahhoz, hogy jobban megértsük

⁶⁰ Például “Ten Years After: *Communism and Feminism Revisited*”. Forum. Ed. Francisca DE HAAN. Továbbá: Kristen GHODSEE–Krassimira DASKALOVA–Magdalena GRABOWSKA–Jasmina LUKIC–Chiara BONFIGLIOLI–Raluca Maria POPA–Alexandra GHIT, *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern and Southeastern European Women’s and Gender History*, 2014/1. 102–168. Forrás: <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/aspasia/10/1/asp100107.xml> (Letöltve: 2022. 07. 29.).

⁶¹ Rory ARCHER: Inside the Factory, Outside the Party-state: The Agency of Yugoslav Women Workers in Late Socialism (1976–1989). In: Eloisa BETTI–Leda PAPANASTEFANAKI–Marica TOLOMELLI–Susan ZIMMERMANN (eds.): I. m. 167–185. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864425-011>

a nők mint csoport politikai aktivitásának történetét.⁶² A világ különböző pontjain élt női aktivisták életrajzait tanulmányozva⁶³ láthatóvá válik a helyi és a globális közötti kapcsolat relevanciája.⁶⁴ A globális és transznacionális élet fogalma⁶⁵ például, amelyet a kereskedők, misszionáriusok és birodalmi tisztviselők tanulmányozása nyomán vezettek be, hasznosnak bizonyult a nemzeti és nemzetközi szervezetekhez tartozó női életutak tanulmányozásában is, különösen a baloldali politikai miliőhöz tartozók,⁶⁶ valamint a migráns női munkavállalók esetében.⁶⁷ A szubaltern nők tapasztalatait és fellépését előtérbe helyező, vagy a Globális Délre összpontosító tanulmányok döntően hozzájárultak egy decentralizált globális perspektíva kialakítá-

⁶² Lásd például: Kathryn Kish SKLAR–Thomas DUBLIN (eds.): *Women and Social Movements, International. 1840 to Present*. Database, Alexander Street Press and ProQuest Company; Francisca DE HAAN–Krassimira DASKALOVA–Anna LOUTFI (eds.): *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. CEU Press, Budapest, 2006. DOI: <https://doi.org/10.1515/9786155053726>; Françoise THEBAUD: I. m. 58–59., 71–78. Egy úttörő tanulmány a biográfiai megközelítésre a nőtörténetírásban: Eleni VARIKAS: L'approche biographique dans l'histoire des femmes. *Les Cahiers du GRIF*, 1988/37–38. 41–56. DOI: <https://doi.org/10.3406/grif.1988.1754>

⁶³ Francisca DE HAAN–Margaret ALLEN–June PURVIS–Krassimira DASKALOVA (eds.): *Women's Activism: Global Perspectives from the 1890s to the Present*. Routledge, London, 2013. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203081143>

⁶⁴ Clare MIDGLEY–Allison TWELLS–Julie CARLIER (eds.): *Women in Transnational History. Connecting the Local and the Global*. Routledge, New York, 2016.

⁶⁵ Brice COSSART: *Global Lives: Writing Global History with a Biographical Approach*. *Entremons. UPF Journal of World History*, 2013/5. Forrás: <https://www.raco.cat/index.php/Entremons/article/view/266751> (Letöltve: 2021. 04. 18.).

⁶⁶ Lásd az alábbi mű nőkről szóló fejezetét: Brigitte STUDER: *The Transnational World of the Cominternians*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015; és legújabban a Komintern férfi és női tagjairól: Brigitte STUDER: *Reisende der Weltrevolution: Eine Globalgeschichte der Kommunistischen Internationale*. Suhrkamp, Berlin, 2020.

⁶⁷ Donna R. GABACCIA–Franca IACOVETTA (eds.): *Women, Gender, and Transnational Lives: Italian Workers of the World*. Toronto University Press, Toronto, 2002. DOI: <https://doi.org/10.3138/9781442683594>; Huping LING: *Surviving on the Gold Mountain: A History of Chinese American Women and their Lives*. State University of New York Press, New York, 1998.

sához.⁶⁸ Lenyűgöző kutatás folyt arról, hogy az elnyomott kisebbségi közösségekhez tartozó női aktivisták, mint például az új-zélandi maorik, hogyan próbálták előmozdítani egyszerre a közösség egészének érdekeit, illetve az e közösségeken belüli nők érdekeit helyi, nemzeti és nemzetközi környezetben. Ennek során ezek az aktivisták többek között a saját közösségeiken belüli „genderpolitikával kapcsolatos beszédpozícióikat [...] más ügyek és az adott hallgatóság nyomására” váltogatták.⁶⁹ Ezek az összetett stratégiák és célok jól megragadhatók, ha arra összpontosítunk, hogy az egyes szereplők hogyan egyeztetették össze és váltogatták az uralom különböző tengelyei elleni küzdelmüket írásaikban és tetteikben.

Ugyanez igaz a nők munkahelyi aktivizmusának történetére is, ahol a nőknek össze kellett egyeztetniük a férfidominancia kritikáját azon munkásosztálybeli közösségen belül (és túl), amelyhez tartoztak vagy amellyel azonosultak, ugyanezen elnyomott közösségek védelmével és oltalmával. A baloldali női aktivisták rendre vagy olyan férfiak által dominált munkásmozgalmi szervezetekben és hálózatokban mozogtak és fejtették ki aktivizmusukat, ahol minduntalan az osztályérdekeket emelték az első helyre, vagy olyan osztályokon átívelő női szervezetekben és hálózatokban, amelyekben a nemi érdekek kerültek előtérbe. Suzanne Franzaway és Mary Margaret Fonow meggyőzően érveltek amellett, hogy e baloldali nők aktivizmusa „hidat” képezett e különböző társadalmi mozgalmak között,⁷⁰ még akkor is, ha ezeknek a nőknek a helyzete, akik egyidejűleg voltak aktívak a

⁶⁸ Clare ANDERSON: *Subaltern Lives: Biographies of Colonialism in the Indian Ocean World, 1790–1920*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139057554>; Tonio ANDRADE: A Chinese Farmer, Two African Boys and a Warlord: Toward a Global Microhistory. *Journal of World History*, 2010/4.; Marcia C. SCHENCK–Jiyoona KIM: A Conversation about Global Lives in Global History: South Korean Overseas Travelers and Angolan and Mozambican Laborers in East Germany during the Cold War. *L'Atelier du Centre de recherches historiques*, 2018/18. DOI: <https://doi.org/10.4000/acrh.8113>

⁶⁹ Patricia GRIMSHAW–Hannah LONEY: The Local and the Global in Women's Organizing in the Pacific Region, 1950s–1990s. In: Clare MIDGLEY–Allison TWELLS–Julie CARLIER (eds.): I. m. 163–179. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315626802-9>

⁷⁰ Suzanne FRANZWAY–Mary Margaret FONOW: I. m.

híd mindkét oldalán, bizonytalan maradt és továbbra is ki voltak téve mindkét mozgalom alárendeltségükre törekvő politikájának.

Az egyén szerepének feltérképezése fontosnak bizonyult azon szervezetekkel kapcsolatos ismereteink bővítésében is, amelyekhez tevékenységükkel hozzájárultak. Ugyanakkor a férfi és női tagsággal egyaránt rendelkező szervezetekhez tartozó egyes nők életútjának rekonstruálása lehetővé teszi számunkra, hogy megértsük a nők szerepeit és lehetőségeit ezekben a férfiak által dominált közösségekben – különösen a szakszervezetek és a munkásmozgalmi szervezetek esetében. A nők ezekben jelentős szerepet játszottak mint tisztségviselők és aktivisták, ám ez a hozzájárulásuk gyakran rejtve maradt, vagy figyelmen kívül hagyták azt. Az életrajzi írások révén e (historiográfiai) marginalizáció korrigálható. Még a 20. században sajátos műfajként megjelenő munkásmozgalmi életrajzi lexikonokban is – mind nemzeti, mind nemzetközi szinten – hagyományosan kevés figyelmet kaptak a nők a munkásmozgalmi vezetők és aktivisták között.⁷¹ Ezek a referenciamunkák tehát reprodukálták a női munkásmozgalmi aktivisták történelmi marginalizálódását és láthatatlanságát. A legutóbbi időkben azonban néhány kollektív szerkesztői projekt valamelyest változtatott ezen a helyzeten, és életrajzi lexikonok készültek női aktivistákról, valamint a férfiak által dominált szakmákban (például a tudományban) dolgozó nőkről.⁷²

Az életrajzi megközelítés ahhoz is segítséget nyújt, hogy láthatóvá váljanak azok a női munkavállalók, akik aktívak voltak az ipari konfliktusok és a munkások mozgósításának frontvonalában, és munkavállalói, valamint szociális jogokat követeltek a nők számára. A dolgozó nők történetéhez kapcsolódó sztereotípiát, miszerint a nők kevésbé vesznek részt sztrájkokban,

⁷¹ Lásd például Thomas A. LANE (ed.): *Biographical Dictionary of European Labor Leaders*. Greenwood Publishing Group, Westport, CT, 1995, valamint ezt az online kollektív projektet: Biographical Archive of the Labor Movement. Forrás: <https://archiviobiograficomovimentooperaio.it/> (Leöltve: 2021. 04. 17.).

⁷² Francisca DE HAAN–Krassimira DASKALOVA–Anna LOUTFI (eds.): I. m.; Joyce HARVEY–Marilyn OGILVIE (eds.): *The Biographical Dictionary of Women in Science: Pioneering Lives from Ancient Times to the Mid-Twentieth Century*. Routledge, London–New York, 2000; Valeria BABINI–Simili RAFFAELLA (eds.): *More than Pupils: Italian Women in Science at the Turn of 20th Century*. Olschki, Florence, 2007.

gyűléseken, illetve gyár- és földfoglalásokban, megingatták az elsődleges forrásokon – többek között az emlékiratokon és az interjúkon – végzett kutatások.⁷³ Az effajta kutatások nemcsak a nők munkahelyi tevékenységeinek kontextusával és eredményeivel kapcsolatban tartalmaznak részletes információkat, hanem segítenek megérteni az aktivisták szubjektív és személyes álláspontjait és megközelítéseit is, amelyek viszont rendkívül fontos szerepet játszottak cselekvésük alakulásában.⁷⁴ Például a nők férfiak által uralt munkahelyeken végzett tevékenységének és tapasztalatainak életrajzuk prizmáján keresztül tanulmányozása a nők változatos körülményekre adott akcióinak és reakcióinak sokszínű történetét rajzolja ki. Ez magában foglalja például a cselekvés hiányát, a munkások bizonyos rétegeinek kirekesztését a csoporton belüli szolidaritáson keresztül, vagy a férfiak, illetve a munkáltatók hatalmával szembeni nyílt ellenállást.

A férfi és női munkások, valamint a munkásosztálybeli és nem munkásosztálybeli nők közötti rivalizálás olyan hosszú távú történelmi tényező volt, amely egyrészt akadályozta a szolidaritást, másrészt marginalizálta a női munkásvezetőket. A történelmi életrajzkutatás segíthet felmutatni a nők egyéni és kollektív szerepvállalásainak eseteit ilyen körülmények között, ezzel is hozzájárulva a sztereotip értelmezések meghaladásához. Isidora Grubački egyik legújabb tanulmánya azt elemzi, hogy a vidéki nők munkája milyen nagy jelentőséggel bírt a feministák és a női aktivisták számára az 1930-as évek Jugoszláviájában. Darinka Lacković életének és munkásságának feldolgozása egy női aktivista szerepére világít rá, aki a két világháború közötti Jugoszláviában a parasztlányok és -asszonyok számára szervezett iskolát; és bemutatja, milyen hatással járhat egy elkötelezett

⁷³ Egyebek mellett lásd Daniel ARMOGATHE (ed.): *Jeanne Bouvier: Mes mémoires. Une syndicaliste féministe, 1876–1935* [Jeanne Bouvier: Emlékirataim. Egy feminista szakszervezeti tag, 1876–1935]. La Découverte/Maspero, Paris, 1983; Maria TAMBOUKOU: *Gendering the Memory of Work: Women Workers' Narratives*. Routledge, London, 2016. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315731537>

⁷⁴ Luisa PASSERINI: A Memory for Women's History: Problems of Method and Interpretation. *Social Science History*, 1992/4. 669–692. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0145553200016692>; Luisa PASSERINI: *Memory and Utopia: The Primacy of Intersubjectivity*. Equinox, London, 2007.

személy munkája. Lacković és köre felfogását Grubački a fiatal kommunisták egy csoportjának az úgyszintén paraszti sorban élő nők munkáját és nevelését megcélzó aktivizmusa mellé illeszti, és azt állítja, hogy mindkét csoport egyaránt támogatta a mezőgazdaságban dolgozó nők szerepvállalását, de radikálisan különböztek abban, ahogyan elképzelték ezeknek a nőknek az oktatását.⁷⁵

Epilógus járvány idején

E tanulmány írásának és megjelenésének idején a világ mély és kiszámíthatatlan gazdasági válságon és átalakuláson megy keresztül a koronavírus-járvány következtében. 2020-ban „példátlan méretű globális foglalkoztatásvesztés történt [...] 2019-hez képest 114 millió munkahely szűnt meg. A foglalkoztatásvesztés arányaiban súlyosabban érintette a nőket (5%), mint a férfiakat. [...] A válság során a nők minden régióban a férfiaknál nagyobb valószínűséggel válnak gazdaságilag inaktívvá, azaz esnek ki a munkaerőpiacról”.⁷⁶ 2022 májusában a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) arról számolt be, hogy „a gazdaság talpra állásával nem csökkent a nemek közötti különbség a foglalkoztatásban ledolgozott órák tekintetében, amely már a válság előtt is jelentős volt, hanem tovább nőtt. Míg a magas jövedelmű országokban történt némi előrelépés e téren, a nők globálisan jelenleg heti 18,9 munkaórát dolgoznak, ami mindössze 57%-a a férfiak átlagos munkaóra-mennyiségének (33,4 óra). [...] Az informális munkahelyek száma 2020 második negyedévében, a válság csúcspontján 20%-kal zuhant, ami kétszerese a rendes munkaszerződéssel foglalkoztatottak körében tapasztaltnak. Az infor-

⁷⁵ Isidora GRUBAČKI: Women Activists' Relationship to Peasant Women's Work in Yugoslavia in the 1930s. In: Eloisa BETTI–Leda PAPASTEFANAKI–Marica TOLOMELLI–Susan ZIMMERMANN (eds.): I. m. 211–233.
DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864425-015>

⁷⁶ ILO Monitor COVID-19 Seventh Edition. Updated Estimates and Analysis. January 25, 2021.

Forrás: <https://ilo-stat.ilo.org/topics/covid-19/>. (Letöltve: 2021. 04. 09.).

mális foglalkoztatáson belül pedig a nőket súlyosabban érintette a válság, mint a férfiakat.”⁷⁷

A válság tehát mindenki számára drámai volt, de különböző formákban és mértékben. Ha figyelembe vesszük, hogy a nők számára milyen kritikus fontosságú a fizetett munkában való részvétel – hiszen ez az egyik fő terület, ahol a nők megküzdöttek azért, hogy társadalmilag elismert és méltányos helyet kapjanak a közéletben és a magánéletben –, akkor arra számíthatunk, hogy e folyamatok különösen súlyos hatással lesznek a társadalmi kapcsolatokra világszerte, ami a nők marginalizálódásának új tendenciájából és a „társadalmi reprodukció” terén rájuk nehezedeő további terhekből ered.

A genderkutatók meggyőzően bizonyították, hogy a munka és a munkásmozgalom milyen döntő szerepet játszott a nők cselekvőképességének, illetve cselekvési lehetőségeinek kialakításában, társadalmi szerepük és státuszuk elismerésében, valamint a humánusabb, tiszteletteljesebb, egalitáriusabb személyközi kapcsolatok térnyerésében az élet minden területén mind a „magán”, mind a „nyilvános” szférában. Ezenfelül kutatásaik alátámasztják azt az érvet is, hogy történelmileg a nők küzdelmei maguk biztosították a döntő hajtóerőt azoknak az alapvető kulturális, gazdasági és társadalmi akadályoknak a lépésről lépésre történő leküzdéséhez, amelyek a nők sok évszázados kirekesztését okozták mindenféle *polis* vagy *res publica* esetében, bármennyire változatos jellegűek is voltak ezek.

A történelmi változatosság ellenére van egy közös alap, amely a nők társadalmi helyzetét jellemezte. A hosszú 20. század során a nők állampolgári, politikai, szociális és gazdasági jogai terén elért óriási eredmények nem tekinthetők véglegesnek. A közelmúlt fejleményei fenyegető forgatókönyvet vetítenek előre, és a kép még ijesztőbbé válik, ha figyelembe vesszük a nemek közötti kapcsolatok lehetséges jövőjét, amelyek az elmúlt évtizedekben minden ellentmondás ellenére sok helyen egyenlőbbé és demokratikusabbá váltak. A politikai döntéshozóknak, a politikai pár-

⁷⁷ ILO Monitor on the world of work. Ninth edition. 23 May 2022. Forrás: https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_845642/lang-pt/index.htm (Letöltve: 2022. 07. 29.).

toknak, a szakszervezeteknek, a gazdasági és kulturális intézményeknek és – hogy a női munka körüli történelmi csatákban állandóan emlegetett kifejezést használjuk – „maguknak a nőknek” rendkívül komolyan kell venniük azt a kérdést, hogy hogyan lehet biztosítani a munka világában a nők egyenjogúságát és érvényesülését. Természetesen nem ez az egyetlen feszítő kérdés a jelenlegi globális válságok sokaságának az időszakában, de e kérdés mindenképpen kulcsfontosságú.

Takács Róbert fordítása

VALUCH TIBOR

Politikai oldalak vonzásában

Az ipari munkásság politikai kötődésének változásai
a 20. századi Magyarországon

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.3>

Ha általában a munkásság politikai magatartásáról gondolkodunk a 20. században, akár európai, akár magyar szinten, ennek egyik állandó toposza a baloldaliság. Az iparosodás következtében valóban nem volt elhanyagolható szerepe az osztályszavazásnak a század első felében, ám a második világháborút követő évtizedekben ennek a jelentősége fokozatosan mérséklődött.¹ Magyarországon a megkésett modernizálódás, az ország agrár-ipari jellege és az általános politikai, nagyrészt antidemokratikus viszonyok miatt részben ez is másként történt, a nem mezőgazdasági fizikai munkások politikai magatartása és kötődése – a helytől és időtől függően – viszonylag gyakran változott. Ennek ellenére több mint három évtizeddel az 1989-es piacgazdasági átmenetet követően a magyar történelmi és társadalmi emlékezet szerint a munkásság/munkásosztály alapvetően baloldali politikai kötődésű volt a modern kori történelemben.² Az természetesen nem vitatható, hogy voltak időszakok a

¹ TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 363–364. és 382.

² Abban, hogy ez az emlékezeti konstrukció kialakult, és még ma is jelen van, fontos szerepet játszott az 1948–1989 közötti államszocialista korszak hivatalos történetírása, amelyik egyértelműen túlértékelte a baloldaliságot és a kommunista párt szerepét a 20. századi magyar munkásmozgalmakban. 1989 után a munkástörténet iránti tudományos érdeklődés erősen visszaesett, ezért csak az utóbbi években készültek olyan tanulmányok, amelyek immár tudományos objektivitással vizsgálják ezeket a kérdéseket. A választói magatartás történeti vizsgálata terén pedig lásd elsősorban Ignác Károly írásait.

20. században – például 1918–1919-ben –, amikor a munkásság nagy része baloldali politikai beállítottságú volt, de voltak olyan periódusok, amikor ez a domináns baloldaliság megszűnt – 1920–1944 között –,³ és a munkásság különböző csoportjainak politikai kötődése és identitása sokszínűvé vált. Voltak olyan időszakok – például az 1930-as évek végén –, amikor markánsan jobboldalivá és/vagy a szélsőjobboldal szavazóivá, támogatóivá váltak a legnagyobb magyar ipari települések és a fővárosi külső kerületek munkásai is. Vagyis nem állandó politikai elkötelezettséggel rendelkező, hanem a politikai, gazdasági és társadalmi feltételek átalakulásával többé-kevésbé változó identitású és számos vonatkozásban heterogén összetételű társadalmi csoportról volt szó, amelynek tagjai elég rugalmasan mozogtak a politikai bal- és jobboldaliság között. Ebben a személyes döntések, életstratégiák, csoportos kötődések, a lokális és a gyári/munkahelyi szocializációs mechanizmusok, a demokratikus politikai feltételek hiánya, olykor a külső kényszerek egyaránt szerepet játszottak. A modern kori magyar történelem⁴ változásait vizsgálva látható, hogy nagyon gyakoriak voltak a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerváltások és az ezekkel együtt járó alkalmazkodási kényszerek. Ennek következtében a közgondolkodást meghatározta a bizonytalanságérzés állandósulása és a változások okozta traumatizált társadalmi, politikai és történelmi tudat.

Tanulmányomban úgy próbálom meg rekonstruálni a 20. századi magyar ipari munkásság politikai magatartásának és identitásának a sajátosságait, hogy országos, majd lokális szinten, végül élettörténetek segítségével elemzem a változásokat. Arra a kérdésre keresek választ, hogy az ismétlődő rendszerváltások miként befolyásolták a munkások politikai viselkedését. Hogyan alakult át a munkások különböző csoportjainak a politikai identitása? Mennyiben és miért mítosz a magyar munkásság domináns baloldaliságát hangsúlyozó történelmi megközelítés? Milyen

³ IGNÁCZ Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 130–154.

⁴ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

társadalmi integrációs tényezőkkel és folyamatokkal magyarázható a munkások politikai kötődésének dinamikus változása?

A tanulmány három részből áll: az elsőben a munkásság országos politikai szerepvállalásának kérdéseit és magatartásának változásait foglalom össze. A másodikban egy konkrét ipari településen, a magyarországi vas- és acélgyártás egykori meghatározó központjában, Ózdon vizsgálom a politikai integráció, politikai viselkedés 20. századi történeteit. A harmadik részben pedig olyan munkás-élettörténeteket vizsgálok analitikus módon, amelyek segítségével érthetőbbé válnak a politikai magatartás- és identitásváltások személyes tényezői is. Ózd és mellette Borsodnádasd, valamint Salgótarján a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű (RMST) Rt. legfontosabb telephelyei voltak, ahol a munkahely és a lakóhely összefonódása miatt sajátos szocializációs terek is működtek, ami a Budapesten és környékén található nagyüzemek gyakorlatától bizonyára számos vonatkozásban eltért. Ez a politikai magatartásban is megjelenhetett, ugyanakkor az RMST esetében az ország legnagyobb iparvállalatának a munkásairól volt szó, akiknek a politikai magatartása – az eltérésekkel együtt is – jelentős hatást gyakorolhatott a korabeli magyar ipari munkásság egészére. Munkám során interdiszciplináris elemzési keretek között társadalomtörténeti, politikatörténeti és politikai szociológiai megközelítésekre és módszerekre támaszkodom. Így próbálom meg rekonstruálni és értelmezni a modern kori magyar munkásság politikai kötődésének és identitásának a változásait és annak okait.

Munkásság – politika – történelem

A 19–20. század fordulóján, a némileg megkésett magyar gazdasági és társadalmi modernizáció viszonyai között vált egyre fontosabb társadalmi és politikai osztállyá a munkásság, amelyen belül párhuzamosan volt jelen a keresztényszocialista munkásmozgalmi szerveződés, a reformista és a marxista irányzatokat is követő szociáldemokrata mozgalom. A különböző jobb- és baloldali munkásmozgalmi csoportok a nyilvánvaló ideológiai kü-

lönbségek mellett a munkások élet- és munkakörülményeinek javítását és politikai jogaik kiterjesztését szolgáló módszerek és eszközök alkalmazásában is eltértek egymástól. A fennálló politikai viszonyok kereteit elfogadó, mérsékelt reformokat sürgető keresztényszocialistákkal⁵ szemben a radikálisabb politikai érdekérvényesítésre törekvő szociáldemokrácia erősödött meg. Ez a munkásság politikai-társadalmi megszerveződésének⁶ a szempontjából is fontos mozzanat volt. A 19–20. század fordulójától figyelhető meg, hogy munkások csoportjai megpróbálták a meglévő társadalmi-gazdasági feszültségeket a politikai küzdelmekben is képviselni. Mindezt alapvetően a demokratikus baloldali gondolkodás keretei között maradvá tették. A 20. század elején a magyar szociáldemokrácián⁷ belül ez a parlamentáris képviseletre törekvő, a forradalmat elutasító gondolkodásmód volt az elsődleges egészen az első világháború kitörését követő évekig.

A magyar munkásmozgalom az 1910-es évek közepétől billent el a forradalmat is lehetségesnek tartó baloldali szociáldemokrácia álláspontja felé. A világháborús terhekkel együtt járó, gyorsan növekvő szociális elégedetlenség hatására a szociáldemokrata szakszervezetek taglétszáma 1917-ben 55 ezer főről 215 ezer főre, 1918-ban pedig 721 ezer főre nőtt. A kiéleződő viszonyok között a politikai szervezkedés állami korlátai egyre kevésbé érvényesültek. Ez a felduzzadt szociáldemokrata párttagság adta az 1918–1919-es politikai események tömegbázisát.⁸

⁵ A magyar keresztényszocializmus történetéhez lásd GERGELY Jenő: *Keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.; Uő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Typovent Kiadó, Budapest, 1993.

⁶ SIPOS Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. MTA TTI, Budapest, 1997.

⁷ VARGA Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999; SIPOS Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom, 1919–1944*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.

⁸ IGNÁCZ Károly: A szervezkedés, mint „csodatevő hatalom”? – munkásképviselet az első világháború idején. In: KABA Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 157–186.

Hangsúlyozni kell, hogy a kommunisztikus eszmék, bár felbukkantak már ebben az időszakban is, igazából csak az első világháborúval együtt járó, növekvő mértékű társadalmi elégedetlenségek tartóssá válásával nyertek teret a szociáldemokrata gondolkodásban, politizálásban. Sajátos módon a párttagság gyakran radikálisabb volt, mint a vezetők többsége. A kommunizmus eszméinek a népszerűsége az 1919-es Tanácsköztársaságban érte el a csúcspontját, annak bukását követően, az 1920-as évek elején viszont gyakorlatilag teljesen kiszorult az ipari munka társadalmának a világból.

A Horthy-korszak kezdetén a szociáldemokrata szakszervezetek is meggyengültek. A jobboldali kormány és a szociáldemokrata párt között 1921 végén megkötött megállapodás értelmében a törvényes működés lehetőségének a biztosításáért a párt elfogadta a helyi és az üzemi szintű politikai aktivitásának korlátait. Az 1920-as évek elején a szociáldemokrata párt ennek köszönhetően képes volt az átmeneti stabilizálódásra, szervezeti kereteinek rendezésére is, ami a kor antibolsevista, általános baloldal-ellenes közállapotai között komoly teljesítmény volt.

A kommün bukását és a trianoni béke megkötését követően a két világháború közötti korszaknak az erősen nacionalista, változó mértékben antiszemita és határozottan antibolsevista magyar politikája a baloldaliságot a különböző munkáscsoportokban is nagymértékben marginalizálta. Ebben nyilván voltak regionális különbségek a főváros és annak környéke, illetve a vidéki ipari települések között. Ugyanakkor az 1920-as évek elején újra erősebbé vált a keresztényszocializmus. Ez a mindennapokban megtapasztalt társadalmi igazságtalanságok mérséklésében adott fogódzót sokaknak, és megóvta őket attól, hogy baloldali-ként politikailag diszkreditálódjanak. Az 1920-as évek egészét tekintve pedig regionális kivételekkel⁹ ugyan, de országosan erősödött a fennálló politikai viszonyokat elfogadó lojalitás attitűdje a nagyipari munkások között.

⁹ IGNÁCZ Károly: Választói magatartás 1926-ban. A kormánypárt választási gőpezetének működése és egy statisztikai felmérés tanulságai nyílt szavazású választókerületekben. *Múltunk*, 2018/1. 87–134., 125–127.

Az 1920–1944 közötti időszakban a magyar nagyvállalatok olyan szociálpolitikai gyakorlatot folytattak, amely többé-kevésbé sikeresen mérsékelte a munkásságon belüli társadalmi feszültségeket, s emellett üzemi szinten is erősítette a társadalmi integrációt. Ennek segítségével, az erős politikai orientálással, a baloldali aktivizmus lehetőségeinek rendészeti korlátozásával jelentősen mérsékeltek a munkások politikai aktivitását, baloldali érdeklődését és szerveződési hajlandóságát is.¹⁰ A legerősebben elkötelezett aktivisták és a „hivatásos forradalmárok” néhány száz fős csoportjától eltekintve, az ebben az időszakban egymillió fős létszámot meghaladó magyar ipari munkásság döntő többsége számára a kommunizmus elfogadhatatlan, veszélyes eszme, nem követhető politikai nézet volt, amit a Horthy-korszakban tanúsított politikai magatartásuk is mutat. (Utóbbira az ózdi példát részletesen lásd az elemzés második részében.)

A szociáldemokraták az 1920-as évek második felétől fokozatosan országosan is veszítettek politikai erejükből, egyre kevésbé tudták hatékonyan megjeleníteni és képviselni a munkások érdekeit, többek között azért, mert csökkenő mértékben voltak jelen lokális és üzemi szinteken. Ebben értelemszerűen ismét megfigyelhetőek különbségek a főváros és a vidék között. Budapesten és vonzáskörzetében a befolyásvesztés kisebb mértékű és lassúbb volt, mint a vidéki ipartelepeken, ahol az egy gyár – egy település elve és gyakorlata is befolyásolta a politikai mozgásteret. A szociáldemokrata kötődésű szakszervezetek sem tudták érdemben növelni a szervezett munkások számát, átlagosan az aktív kereső ipari munkások 10-15%-a volt szakszervezeti tag.¹¹ Az 1929–1933-as gazdasági világválság időszakának a kivételével a sztrájkok és a tüntetések is viszonylag ritkák voltak, többnyire helyi, üzemi szinten maradtak, a helyi gazdasági feszültségek formálódtak meg többnyire az ilyen – egzisztenciális szempontból elég kockázatos – közös fellépésekben.

¹⁰ Ózd példáján lásd NAGY Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 295–303.

¹¹ VARGA Lajos: I. m. 510–511.

A munkásság domináns baloldalisága tehát nem igazolható ebben a korszakban. Nyilvánvalóan voltak jelentősebb baloldali orientációjú csoportok is, de még akkor is korlátozottabb volt a szerepük és a hatásuk a mindennapokban, ha tudjuk, hogy működtek munkásotthonok, kulturális és sportegyesületek. Ezeknek egy része, lokális szinten fontos színtere volt a gyári szocializációnak is, ami akár egy felügyelt és korlátozott önszerveződést is jelenthetett. A baloldaliság ezen túlmenően korlátozott volt többek között a munkások alulszervezettségének, a gyári lojalitásnak és a korszak határozott antikommunista kormánypolitikájának a következtében is.

Nyilvánvalóan azon az alapon sem lehet baloldalinak tekinteni a két háború közötti magyar ipari munkásokat, hogy ők mindannyian „elnyomott, kizsákmányolt proletárok” lettek volna. Hiszen a korszak magyar munkássága társadalmi értelemben is nagyon tagolt volt. A nagyvállalatok felsőmunkás-rétege és a képzetlen segédmunkások között nagy volt a társadalmi távolság. Ezt jól mutatják a jövedelmi különbségek, az eltérő életkörülmények és lakásviszonyok, a munkahelyi presztízs, valamint a gondolkodásmódok különbségei is. A felsőmunkásság csoportjai már inkább a kispolgári mentalitást és életstílust követték, az alsómunkások inkább a városi proletárokhoz tartoztak. Ez minden bizonnyal befolyásolta a tájékozottságukat, a politikai részvételi szándékaikat és lehetőségeiket, a társadalmi magatartásukat. A felfelé törekvő, önmagukat polgárosult munkásként reprezentálni igyekvő munkáscsoportok tagjainak volt mit veszíteniük és volt mit nyerniük az adott viszonyok között követett munkavállalói és családi stratégiával, így joggal feltételezhető, hogy kevésbé voltak fogékonyak a baloldali radikalizmusra. Az alsómunkások, a városi proletárok ezzel szemben általában nyitottabbak voltak a gyors és radikális változások ígéretei iránt.

A Horthy-korszak második évtizedében, az 1930-as években a domináns jobboldali kormánypárt és vezetőik, különösen Gömbös Gyula, igyekeztek politikailag is újra integrálni a korabeli magyar társadalmat és benne a munkásságot. Ez a törekvés részleges sikerrel is járt. A szavazásra jogosultak jelentős része nem látott más politikai alternatívát a kormánypárton kívül.

Az 1930-as évek végén, amikor újra titkossá, ám nem demokratikussá vált a választási rendszer Magyarországon, az 1939-es parlamenti választáson az ipari központok egy részében, a többnyire munkások által lakott fővárosi külső városrészekben és a környező külvárosokban is meglehetősen jelentős választói támogatást szereztek a szélsőjobboldali, nemzetiszocialista elkötelezettségű politikai pártok.¹² Ezt már csak azért sem lehet figyelmen kívül hagyni, mert ezzel párhuzamosan ezeken a helyeken mind a jobboldali kormánypárt, mind a szociáldemokraták támogatottsága jelentősen visszaesett. Ugyanakkor az is tudható, hogy a szélsőjobboldali pártoknak meghatározó támogatottsága volt a falusi társadalmakban, az agrárnépesség különböző csoportjaiban.¹³

A második világháború kitörésének időszakában a korabeli magyar munkásságon belül tehát csekély befolyása volt a kommunista eszméknek és politikának, erősebb, de gyengülő a szociáldemokráciának, mint hagyományos baloldalnak, meghatározó a domináns kormánypárt által képviselt jobboldaliságnak, és végül növekedett a szélsőjobboldali gondolatok, szervezetek hatása.

Ezeknek a tényeknek az ismeretében különösen érdekes az 1944–1945-ös politikai (re)orientálódás folyamata, amelynek során viszonylag sok, a Horthy-korszakban rendszerkonform magatartású, feltehetően inkább jobboldali, esetenként szélsőjobboldali kötődésű munkás lépett be a nagyon gyorsan tömegpárttá váló kommunista pártba.¹⁴ A kommunista párton belül 1946–1947-ben komoly belső feszültségeket okozott az antiszemitizmus megjelenése. Sajátos módon az 1946-os magyarországi antiszemita megmozdulások – Ózd, Miskolc, Kunmadaras

¹² Mint a második részből kiderül, Ózdon viszont a jobboldali kormánypárt meg tudta őrizni egyértelmű dominanciáját. Országosan az 1939-es választásokon a nemzetiszocialista pártoknak összesen körülbelül 615 000 támogatója volt, ez az összes érvényesen szavazó egynegyedét jelentette. IGNÁCZ Károly: Politikai és választói magatartás 1939-ben és 1945-ben – a nyilas-kommunista folytonosság mítosza. *Múltunk*, 2016/1. 19–44., 35.

¹³ Uo. 38.

¹⁴ LÉNÁRT András–PAKSA Rudolf: „Kisnyilasok” a Belügyminisztérium aktáiban. In: UNGVÁRY Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013. 319–352.

– háttérben felbukkant a kommunista párt mint a feketepiac és a spekuláció elleni politikai kampány szervezője. Miközben a kommunista pártban viszonylag nagy számban váltak tagokká a holokausztot túlélte magyar zsidók is.¹⁵

Szintén érdekes, hogy a második világháború után számos olyan felsőmunkássághoz tartozó képzett munkás is kommunista lett, akik korábban nem mutattak különösebb érdeklődést sem a politika, sem pedig a baloldali gondolkodás iránt, és akik a Horthy-korszakban teljes mértékben lojális politikai magatartást tanúsítottak. (Részletesebben lásd a harmadik, élettörténeti részben.) Ezeknek a folyamatoknak a megértéséhez figyelembe kell venni, hogy a második világháború befejeződésekor politikai tömegpártok jöttek létre, ami keretet, lehetőséget biztosított az általános, gyakorlatilag minden társadalmi csoportot elérő politikai reorientálódásra. A meglévő társadalmi és politikai konfliktusok nemcsak a pártok között, hanem a pártokon belül is érvényesültek. Személyes és csoportszinteken új (re)identifikációs lehetőségek teremtődtek, nem függetlenül attól, hogy új karrierutak és lehetőségek is megnyíltak sokak számára. A baloldalivá válás, függetlenül a korábbi előzményektől, a háborút követő években sokak számára nem elsősorban a politikai elköteleződést, hanem a társadalmi érvényesülés új lehetőségét, teljesítendő feltételét is jelentette.

Önmagában az is izgalmas kérdés, hogy két évtized masszív és szisztematikus antikommunista propagandája után hogyan vált/válhatott tömegpárttá az 1930-as évek végére majdnem megszűnő szociáldemokrata párt és az 1920–1944 között csak néhány száz fős tagsággal rendelkező, illegális politikai szektaként működő kommunista párt.¹⁶ Ennek a tömeges társadalmi magatartásváltásnak a háttérben a gyenge politikai kötődések,

¹⁵ STANDEISKY ÉVA: *Antiszemitizmusok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007. 319–352.

¹⁶ Az 1945. november 4-én megtartott parlamenti választásokon a szociáldemokraták a szavazatok 17,4%-át, a kommunisták 17,0%-át kapták meg. Ez összesen több mint 1,6 millió szavazót jelentett. A két baloldali párt támogatottsága átlagon felüli volt az ipari jellegű településeken. MÁDAI Lajos: *Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselő-választási eredmények demográfiai összefüggései*. KSH Népszéktudományi Kutatóintézet, Budapest, 1992. 11., 31–41.

az instabil politikai identitások, a társadalmi és politikai integrálódás folyamatai éppen úgy meghúzódhattak, mint a teljes hatalom- és rendszerváltás által megnyitott új társadalmi érvényesülési pályák kihasználásának a lehetősége.

A kommunista hatalomátvétel az üzemekben és a gyárakban is átrendezte a politikai viszonyokat. Már a Magyar Dolgozók Pártjának 1948-as létrejöttét követően megindultak a tisztogatások, megkezdődött az úgynevezett „munkásarisztokrácia”, a tudással, szakmai tekintéllyel és befolyással rendelkező szakmunkáselit háttérbe szorítása, a politikai ellenőrzés rendszerének kiépítése. A szociáldemokrata orientációjú vagy nem baloldali kötődésű, tapasztalt szakmunkásokat, művezetőket, közvetlen termelésirányítókat tömegesen váltották le. Helyükre a kor gyakorlata szerint frissen kiemelt, politikailag megbízható káderek kerültek.¹⁷ Kibontakozott a baloldaliság államosítása.

A politikai ellentétek kiéleződése mellett nyilvánvalóan az ötvenes évek első felében felhalmozódott szociális feszültségeknek is szerepe volt az 1956-os forradalom kirobbanásában. 1956-ban a munkások által megfogalmazott követelések az általános politikai célok mellett a korábbi időszak sérelmeinek – magas normák, hosszú munkaidő, alacsony bérek, rossz munkakörülmények és szociális viszonyok – orvoslását, a valódi munkás-érdekképviselet megteremtését szorgalmazták, azaz lényegében klasszikus, baloldali munkáskívánságok voltak a hatalmat, a tulajdont birtokló pártelit diktatúrájával szemben. Az üzemek irányítása a forradalom napjaiban megalakított munkástanácsok kezébe került, az események menete azonban nem tette lehetővé, hogy a sajátos csoporttulajdon kialakítása felé is mutató munkásönigazgatás rendszere tartósan fennmaradjon.¹⁸ A forradalom bukását követően a munkástanácsokat fokozatosan felszámolták. A forradalmi események résztvevőit sújtó megtorlás halálos áldozatainak jelentős része – közel kétharmada – a munkások

¹⁷ VARGA László: *Pató Pálok vagy sztahanovisták?* Magvető Kiadó, Budapest, 1984; BELENYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Belvedere-Meridionale, Szeged, 2009.

¹⁸ KEMÉNY István–Bill LOMAX: *Magyar munkástanácsok 1956-ban.* Magyar Füzetek, Párizs, 1986.

közül került ki. Az 1956–1957-es emigrációs hullám során nagy számban távoztak képzett szakmunkások az országból. Ennek is komoly szerepe volt abban, hogy az 1956-os forradalmat követően a munkásság politikai aktivitása, önszerveződési hajlandósága elenyészővé vált. A baloldaliságot az államszocialista rendszer kisajátította a saját maga számára, és propagandává változtatta.

A Kádár-kormányzat 1956–1957 fordulóján jelentős mértékű béremeléssel is igyekezett elősegíteni a pacifikálás folyamatát. A hatvanas évek közepétől kibontakozó konszolidáció időszakában – a politikai feszültségek ismételt felhalmozódásának elkerülése érdekében – kiemelt figyelmet fordítottak a nagyüzemi munkások életszínvonalának az emelésére. A korábbi militáns szellemű állami munkáspolitiká helyébe fokozatosan az érdekbeszámításra is képes, paternalista politikai gyakorlat lépett, anélkül, hogy a fokozott teljesítmény kényszeréről lemondtak volna. Az ideológiai környezettől és a propagandaszólamoktól függetlenül a munkavállalók döntő többsége klasszikus bérmunkásként élte meg helyzetét, s ennek megfelelően alakította ki viszonyát az állami tulajdonú munkaadókkal. Ám ez megmaradt az egyéni vagy kis csoportos érdekérvényesítés keretei között, s csak elvétve vezetett üzemi szintű, egységes és szervezett érdekérvényesítő politikai fellépéshez. Politikai és ideológiai szempontból sajátos helyzet volt az, ahogy egy deklaráltan baloldali – kommunista – hatalom igyekezett fenntartani a hatalma bázisának tekintett munkások látszólagosan baloldali elkötelezettségét és lojalitását, miközben az egyes munkáscsoportok valóságos – a feltételezettnél nyilván sokszínűbb – politikai gondolkodása lényegében ismeretlen volt számukra.

Az 1989–1990-es rendszerváltás során a magyar munkásság mint – önmagát megszervezni képes – társadalmi csoport nem játszott meghatározó politikai szerepet. A szociáldemokrata párt újjászervezésének a kísérlete kudarcba fulladt. A szakszervezetek önállóvá váltak, de befolyásuk és szervezettségük is folyamatosan csökkent a posztkommunista átmenet időszakában, egészen egyszerűen hiányoztak a kollektív érdekérvényesítés tapasztalatának, illetve az ehhez szükséges szervezeti tudásnak a birtokában levő munkavállalók. Az új parlamentáris rendszerben

létrejött politikai pártok szavazói között megoszlottak a munkások. Nem elsősorban osztály- vagy társadalmi helyzet szerint, hanem a gazdasági, politikai és társadalmi érdek, családi, közösségi hagyományok szerint választottak pártot maguknak az egyes munkáscsoportok tagjai. Amíg az 1990-es parlamenti választásokon a munkásszavazók még erősebben megoszlottak az új pártok között, illetve jelentős részben távol maradtak az urnáktól, addig 1994-től már inkább a baloldali utódpártra, a Magyar Szocialista Pártra (MSZP) szavaztak a 2006-os választásokkal bezárólag.¹⁹

Az Ózdi Vasgyár munkásainak társadalmi integrációja és politikai magatartása a 20. században

Ózdon, ahol Magyarország egyik legnagyobb vaskohászati üzeme működött, a 20. század elején szervezett szociáldemokrata munkásmozgalom gyakorlatilag még nem létezett. 1907-ben már megkísérelték ugyan a helyi szociáldemokrata szervezet megalakítását, de ez a törekvés nem járt sikerrel. Az 1900-as években viszont a keresztényszocialista munkásmozgalom egyik bázisává vált a település és a gyár, ahol ilyen szellemiségű helyi lapokat is kiadtak.²⁰

A Vas- és Fém munkások Szövetsége néven működő szociáldemokrata szakszervezet Ózd környéki csoportja 1917 júniusában alakult meg, akkor, amikor a háborús kimerülési válság hatásai már egyre erősebben érezhetővé váltak a hétköznapokban is, és ezzel párhuzamosan a kormány politikai ellenőrző képessége is fokozatosan gyengült, helyi szinten is.²¹ Ez volt az első olyan bal-

¹⁹ IGNÁCZ Károly–SZABÓ Balázs: Választási eredmények Budapest történelmi munkásnegyedeiben, 1994–2014. In: BARTHA Eszter–BEZSENYI Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2017. 213–236.

²⁰ NAGY Péter: I. m. 288–289.

²¹ TENGYEL Adrienn: A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek szerepének változása Ózdon az őszirózsás forradalom idején. In: GÁL Máté–PÉTERFFY Gergely (szerk.): *1918: vég és kezdet*. Liceum Kiadó, Budapest, 2019. 277–293.

oldali kötődésű munkásszervezet, amelyik ettől kezdve tartósan jelen volt a gyárban és a településen. A megalakulásakor hatszáz fős tagsággal rendelkező szakszervezet tagjai elsősorban az alsómunkásság köréből kerültek ki, a képzett felsőmunkások közül kevesen léptek be. A szociáldemokrata párt is ebben az időszakban jött létre a szakszervezettel párhuzamosan. A háborús konjunktúra kifulladására, a rossz élet- és munkakörülmények miatt 1917 nyarától ismétlődtek a sztrájkok és a tiltakozó megmozdulások. A romló életkörülmények növelték a radikálisabb politikai cselekvést ígérő, baloldali mozgalmak támogatóinak a számát.

1918. május 1-je volt az első alkalom, amikor az ózdi munkások megrendezték a munka ünnepét.²² A szervezett munkásság létszáma gyorsan emelkedett, 1918 szeptemberében már 3272-en voltak szakszervezeti tagok, ez a gyári munkások több mint 90%-a. A gyors létszámnövekedésben a szervezett munkáslét mindennapi előnyei is szerepet játszottak. Az 1918. októberi forradalmi mozgalmakban is fontos szerepe volt a szakszervezetnek, a település nemzeti tanácsának vezetői részben szakszervezeti tagok voltak, és a vasgyár munkástanácsát is a szakszervezet szervezte meg és irányította 1918 novembere és 1919 márciusa között.²³

1918 decemberében a kommunista párt próbálta megszervezni az ózdi szervezetét. A leszerelt katonákból álló kommunista agitátorok a gyári munkások körében a rossz élelmiszer-ellátás miatt kialakuló társadalmi feszültséget igyekeztek kihasználni. De ez a törekvésük annyira mérsékelt sikerrel járt, hogy a helyi szervezetet nem sikerült megalakítani. A szociáldemokrata szakszervezet és párt megőrizte politikai támogatottságát a gyári munkások között.

1919 márciusában itt is kikiáltották a Tanácsköztársaságot. Kommunisták hiányában a baloldali szociáldemokraták közül kerültek ki a helyi vezetők. A Tanácsköztársaság bukása után a hatalmi viszonyok lassan stabilizálódtak. 1919. november 24-én a keresztényszocialista munkások tartottak nagygyűlést, ahol

²² *Népszava*, 1918. május 3. 8.

²³ TENGYELY Adrienn: I. m. 280–283.

kifejezték a kormány iránti lojalitásukat és – a miskolci jobboldali napilap tudósítása szerint – a szociáldemokrata munkásokkal együtt sürgették a rend mielőbbi helyreállítását.²⁴

Az 1920-as parlamenti választásokon az Ózdot is magában foglaló választókerületben sem indult, illetve a fehérterror elleni tiltakozásul itt is visszalépett a szociáldemokrata jelölt. Az érvénytelen szavazatok (Ózdon, mint akkori nagyközségben, ez a leadott voksok 43%-a volt) többsége feltehetően a szociáldemokrata szavazóktól származott. Ekkor az ózdi választókerületben a kiscgazda jelölt győzött, Ózdon viszont a kereszténypárti induló kapta meg az érvényes szavazatok 56%-át. Ez 748 szavazat volt, miközben az érvénytelen, tehát feltehetően baloldali szavazatok száma meghaladta az 1000-et.²⁵ Ez arra utal, hogy az 1918–1919-ben helyben is megerősödött szociáldemokrácia ekkor még továbbra is jelen volt a településen.

1922–1938 között a vasmű vezérigazgatója, dr. Bíró Pál volt az ózdi kerület kormánypárti parlamenti képviselője. 1922-ben a vele szemben induló ellenzéki szociáldemokrata jelölt még meg tudta szerezni Ózd községben a szavazatok 37%-át, valamint az akkor még Ózdtól különálló Bolyokon 44, Sajóvárkonyon pedig 49%-át. (A három települést 1940-ben egyesítették.) 1926-tól Bíró már rendre egyedüli jelöltként indult és nyert az egyhangú „választások” eredményeként.²⁶

Az 1920-as évek elejétől a szociáldemokrata szakszervezet és párt befolyása fokozatosan gyengült. Ebben nyilván szerepe volt annak, hogy az 1918–1919-es években politikailag aktív munkások egy részét megbüntették, többen ideiglenesen emigráltak. Emellett az 1920-as és az 1930-as években a baloldali politikai magatartásúnak tartott munkásokat a hatóságok is zaklatták és ellenőrizték, így is nehezítve a szociáldemokraták működését.

A konszolidálódó autoriter politikai viszonyok között, az 1920-as és 1930-as években a munkások nagy része azért is távolo-

²⁴ Az ózdi munkásság a keresztény nemzeti irányzat mellett. *Magyar Jövő*, 1919. november 29. 4.

²⁵ HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. CD-ROM. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

²⁶ Uo.

dott a baloldali gondolkodástól, mert nem látott benne tényleges lehetőséget a problémái megoldására. Másrészt a gyár vezetése egyfajta paternalista szociálpolitikai gyakorlatot követve növelte a szociális juttatásokat és támogatásokat, igyekezett kialakítani, megerősíteni a gyári és a lokális kötődést, a gyári társadalmi integrációt, aminek az egyik legfontosabb eszköze a Munkás Olvasóegylet²⁷ volt. Így új lojalitási készségeket és erősödő gyári identitást alakított ki, aminek kulcseleme volt a biztos megélhetés garanciája, a szociális transferek elérhetősége, a munkások nemzeti elkötelezettségének, az ipari munka társadalmi fontosságának a hangsúlyozása, és az adott politikai viszonyok elfogadása. Ezzel szemben a szociáldemokraták nem tudtak versenyképes politikai alternatívát kínálni. A változást jól mutatja, hogy 1937-ben már csak öten fizettek tagdíjat a helyi szociáldemokrata pártszervezetnek. Ezzel párhuzamosan a szakszervezeti tagok száma két-háromszáz főre csökkent, miközben a gyári munkások létszáma meghaladta a hatezretet. A gyári munkások viszonylagos szociális elégedettségét mutatja, hogy a sztrájkok ritkák voltak a két világháború közötti időszakban is.

Ugyancsak érdekes, hogy mennyire volt integrált vagy dezintegrált a kor munkássága lokális szinteken. Az ózdi élet- és családtörténetek azt mutatják, hogy az érintettek erőteljesen igyekeztek beilleszkedni, és hogy a társadalmi integráció az azt befolyásolni képes gazdaságpolitikai vezetők számára is lényeges volt. Ezért fontos volt, hogy az Olvasóegylet megalakulásától évtizedeken keresztül a polgári viselkedés- és magatartásformákat közvetítette tagjai számára. A hosszú munkanapok mellett a társasélet szervezett formája nyilván lekötötte az emberek energiáját. A tudatos értékorientálás révén pedig igyekeztek a

²⁷ Az Ózdi Gyári Munkások és Felvigyázók Olvasóegyletét 1884-ben alapították. Két alapvető feladata volt: a kulturális és a közösségi élet szervezése és a szociális segélyezés. A gyári munkások 60%-a volt tagja az egyesületnek, amely nagy hagyománnyal rendelkező, nem politikai alapon létrehozott munkásszervezetként komoly szerepet játszott a gyári és a helyi társadalomban. VALUCH Tibor: A társadalmi integráció színtere – az Olvasó. Mozaikok az Ózdi Munkások és Felvigyázók Olvasó Egyletének a történetéből, 1884–1952. In: PAP József-VERŐK Attila (szerk.): *Akit Clio elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Linceum Kiadó, Eger 2021. 285–304. DOI: <https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.285>

baloldali eszmei és politikai vonzódásokat is távol tartani a tagságtól és rajtuk keresztül a gyári munkásságtól.²⁸ A kispolgári, alsó középosztálybeli életmódminták nyilván sokak számára vonzóak voltak. A színház, a mozi, a dalárda hangversenyei, a táncestek magasabb színvonalú társaséletet és szórakozási lehetőséget kínáltak sokaknak. Ez a mindennapi élet gyakorlatában megvalósuló munkáslét számos ponton teljesen ellentétes volt a szociáldemokrata napilapban, a *Népszavában* megjelenített proletárképpel. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az ózdi gyári társadalom ne lett volna tagolt, de éppen a munkás olvasóegyleti dokumentumok²⁹ alapján is látható, hogy annak jellegét és működését nem az alsómunkásság csoportjai határozták meg.

A munkavállalói stratégiák kapcsán ugyancsak érdekes és sajátos vonás a 20. század első felének a viszonylagos depolitizáltsága. Az olvasóegyleti jegyzőkönyvekből és más dokumentumokból is látható, hogy nem kellett látványos politikai gesztusokat tenni ahhoz, hogy valaki sikeres életutat építsen fel magának mint jól megbecsült szakmunkás. Ehhez elegendő volt a megbízható teljesítmény, a szakmai tudás és elismertség, a kapcsolati és a kulturális tőke is. Másfelől a depolitizáltság elsősorban a gyárvezetés hivatalos diskurzusában „felforgató eszmeként” megjelenített baloldaliságtól történő távolságtartást és a kor hivatalos ideológiájának, az úgynevezett keresztény nemzeti gondolatnak az elfogadását jelentette. Mindennek tükrében érdekes, hogy a keresztényszocializmus az 1919–1920-as feléledése után rövid időn belül szintén eltűnt a helyi/gyári politikából.³⁰

Ennek a társadalmi-politikai integrációs gyakorlatnak a hatásai érzékelhetőek voltak a második világháború előtti, 1939-es parlamenti választásokon is. Ekkor két szavazatot lehetett leadni, egyet az egyéni jelöltekre és egyet a pártlistákra. Ózdon egyéniben egy kormánypárti és egy nemzetiszocialista jelölt in-

²⁸ NAGY Péter: I. m. 285–306.; VALUCH Tibor: Munkássá lenni... Ózdi gyári munkavállalói stratégiák sajátosságai a 20. század első felében. In: TÓTH Pál Péter–BARTHA Eszter–KRÉMER András–VALUCH Tibor (szerk.): *Rézler Gyula szellemi öröksége*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2021. 39–49.

²⁹ Az Olvasóegylet közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1913–1948. Az Ózdi Városi Könyvtár helytörténeti gyűjteménye.

³⁰ NAGY Péter: I. m. 295.

dult, előbbi az érvényes szavazatok 89%-val nyert, utóbbi 11%-ot kapott a településen. A pártlistán a szavazatok 86%-át szerezte meg a jobboldali kormánypárt, 10,5%-ot kaptak a szociáldemokraták, és 3,5%-ot a kisgazdák.³¹ A választási eredményekből látszik, hogy bár a szélsőjobb itt is megjelent, de az országos átlagához képest gyengén szerepelt, ahogy a baloldaliság sem erősödött meg. Egyértelműen a kormánypártiság maradt a meghatározó, vagyis kis elmozdulásokkal, de működött a lokális és gyári társadalmi integráció gyakorlata. Bár a választók társadalmi összetételéről nem állnak rendelkezésre részletes adatok, és a választói névjegyzékek pontos elemzése is várat még magára, feltételezhető, hogy a szélsőjobboldalra szavazók nagyobb része inkább az alsómunkásságból került ki, akik kevésbé integrálódtak a gyári társadalomba, s akik számára vonzóak voltak a radikális és hangzatos társadalmi és politikai ígéretek. Közvetetten erre utal az is, hogy az elsősorban a felsőmunkásság által dominált Olvasóegylet 4000 fős tagságából csak 11 főt zártak ki 1945–1946-ban azért, mert – a kor körülményei között – bizonyítottan szélsőjobboldali, nemzetiszocialista párt tagjai voltak a korábbi években.³² A jobboldali kormánypárt szavazóinak nagy része a stabil egzisztenciájú, félig vagy magasan képzett (törzs) munkások csoportjaiból kerülhetett ki.

Ebben az inkább konzervatív-jobboldali milióval leírható gyári és lokális társadalomban érdekes, ahogy a második világháború befejeződését követő hetekben nagyon dinamikus volt a politikai reidentifikálódás és a reintegráció, ismét gyorsan, gyakorlatilag hetek alatt dominánssá vált a baloldaliság a munkások körében. Izgalmas kérdés, vajon a két háború közötti hivatalos lojalitás-

³¹ A fél évvel később egyesített Ózd, Bolyok és Sajóvárkony településeken összesítve valamivel jobban szerepeltek az ellenzéki pártok, de a kormánypárt támogatottsága ott is 80% feletti volt. HUBAI László: I. m. CD-ROM.

³² Kimutatás az egyleti tagok közül törölt személyekről, 1947. március 13. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML) X. 51. 2. doboz. Meg kell jegyezni, hogy a megváltozott politikai viszonyok között nyilvánvalóan az egyleti vezetésnek is érdeke volt (lehetett), hogy minél gyengébb szélsőjobboldali politikai kötődést mutató adatokat adjon meg. De más egyleti dokumentumokból is látható, hogy korábban a szélsőjobboldal térnyerése nem volt meghatározó az egylet vezetésében. (A tagságról nem állnak rendelkezésre részletes adatok.)

erősítés és a depolitizáció gyakorlata mondott-e csődöt, vagy az integrációs gyakorlat gyengült meg gyorsan a külső feltételek változásával, vagy éppen az egyéni és csoportérdekek, alkalmazkodási és túlélési stratégiák bizonyultak erősebbnek. Valószínűleg mind a háromnak szerepe volt a változásokban.

A kommunista és a szociáldemokrata párt 1945 első heteiben villámgyorsan létrehozta a saját szervezeteit, majd meghatározó szereplővé vált a helyi politikában, a közigazgatásban és a közéletben. A több mint hat évtizede létező Olvasóegylet 1945. március 4-én megtartott, a háborút követő első közgyűlésen „a felszabadult munkásság a két munkáspárt jelölése alapján választotta meg az egylet új vezetését”.³³ Ennek a dinamikus változásnak a hatása érzékelhető volt az 1945 novemberében megtartott parlamenti választásokon is, amikor Ózdon a kommunisták a szavazatok 42%-át, a szociáldemokraták pedig 37%-át kapták meg. Az akkor a mérsékelt jobboldalt képviselő Független Kisgazdapárt viszont a voksoknak csak a 20%-át szerezte meg.³⁴ Ezek az adatok önmagukban is jól mutatják a politikai átorientálódás mértékét. A gyors politikai identitásváltások hátterében feltételezhetően elsősorban a túlélés és az alkalmazkodás kényszere húzódott meg. De szerepe lehetett ebben annak a felismerésnek is, hogy a politikai tőke megszerzése és birtoklása segítheti a gyári társadalmon belüli pozíció megőrzését az új viszonyok között.

A politikai magatartás változásának érdekes vonása, hogy a tömegesen baloldalra váltó munkások jelentős része megőrizte vallási kötődését, s az egyházi anyakönyvek szerint még az 1950-es években is – amikor a kommunista diktatúra totálissá vált – egyházi keretek között zajlottak a legfontosabb életeseemények. A politikai, közéleti szerepet vállalóknak külön csoportját alkották azok, akik a háború után és az ötvenes években a káderkiemelésnek köszönhetően váltak politikussá, tisztviselővé. Ők többségükben azok közül kerültek ki, akik 1945 után a paraszti létet feladva váltak gyári munkássá.

³³ Jegyzőkönyv az Olvasóegylet 1945. március 4-i tisztújító közgyűléséről. MNL BAZML X. 51. 2. doboz.

³⁴ HUBAI László: I. m. III. kötet, 389.

Ugyancsak sajátos vonása az ózdi vasgyári munkások politikai magatartásának, ahogyan az új politikai helyzethez alkalmazkodva megpróbálták védelmezni a társadalmi autonómiájukat. A kommunista hatalomátvétel időszakában, 1948-ban betiltották az Olvasóegyletet, ám a tagok többsége – az akkori törvényes keretek között – új egyesületet alapított Temetkezési Segélyegylet néven. Ennek feladata – a korábbi évtizedek gyakorlatát folytatva – az üzemi balesetben meghalt munkások családjának a segélyezése volt. Ez a totális rendszer működésétől idegen, autonóm társadalmi szervezet 1952-ig létezett, ekkor beolvadt az állami biztosítóba.

A politikai változások nem hagyták érintetlenül a munkavállalói stratégiákat sem. Amíg 1945 előtt az egyéni életpályák felépítésében fontos szerepe volt a szaktudásnak, 1945 után megfigyelhető a szaktudás változó idejű és mértékű leértékelődése. Ezzel párhuzamosan a politikai tőkének – kommunista párttagság – a megszerzése sokkal fontosabbá vált a karrierutakban. Ezt a folyamatot erősítette a parasztokból lett újmunkások nagy tömegű beáramlása az 1950-es évektől. Ők a politikai lojalitás, valamint a politikai tőke megszerzése révén igyekeztek javítani, erősíteni a gyári pozíciójukat. Ennek következtében az újonnan érkezettek és a többgenerációs családi háttérrel rendelkező munkások között számos belső konfliktus is kialakult.

Voltak különleges helyzetek is a 20. század második felében, amikor a tömeglélektani hatások erősebbek voltak, mint a kialakult társadalmi normák. 1945 és 1989 között két olyan eset volt, amikor a helyi munkástársadalom erőszakos események meghatározó és aktív szereplője volt. Először 1946-ban, amikor a kommunista párt egyik helyi vezetője ellen elkövetett állítólagos merénylet ellen tiltakozó politikai tüntetés végén feldúlták az ózdi zsidónegyed, és bántalmazták a holokausztot túlélő, a településre visszatért magyar zsidókat.³⁵ Második alkalommal a kommunista hatalom ellen kitört forradalom során, 1956-ban vált meghatározóvá az erőszak a helyi munkások magatartásában. Ekkor a helyi kommunista hatalom összeomlását köve-

³⁵ STANDEISKY ÉVA: I. m. 159–173

tő napon meglincselték a politikai rendőrség két tisztjét és egy ügyészségi nyomozót.³⁶

Az 1956-os forradalomban a gyárban megválasztott munkástanács vált a legfontosabb helyi politikai szervezetté. A forradalomban részt vevő munkások többségének a politikai magatartása egyfajta antisztálinista, demokratikus, szocialista attitűddel írható le. A forradalom bukását követő megtorlás a politikailag aktív szereplők többségét érintette. Ennek következtében egyrészt eltűntek a gyári társadalomból azok, akik bármilyen ellenzéki szerveződés létrehozására képesek lettek volna, másrészt a konszolidálódó Kádár-korszak helyi szinteken is új lojalitási készségeket teremtett és működtetett évtizedeken keresztül. Ezek következtében sem volt kommunistaellenes szerveződés egészen az 1980-as évek végéig. Az ózdi munkások többsége elfogadta a kommunista hatalom által megszabott formális azonosulási feltételeket, alkalmazkodott a kialakult politikai viszonyokhoz, érdekeit egyénileg vagy kis csoportos formákban érvényesítette az üzemi keretek között.

A politikai újratagolódás az 1989–1990-es rendszerváltás során ment végbe. 1990-ben egy liberális, szabad demokrata színekben induló, helyben jól ismert gyári szakmunkást választottak meg a település polgármesterének. Ezt követően viszont hosszabb ideig független, majd 2002-től két cikluson át szocialista, 2010-től fideszes polgármestere volt a településnek, míg 2014 óta jobbikos politikus tölti be e posztot. A gyárat a posztkommunista átmenet során sikertelenül privatizálták, majd bezárták, így a helyi munkástársadalom fokozatosan szétesett, a tradíciók is meggyengültek. Ha a parlamenti választások eredményeit nézzük, akkor 1990-ben Ózdon a részvétel az országos átlaghoz viszonyítva 8 százalékponttal alacsonyabb volt, a baloldalinak tekinthető pártok viszont valamivel jobban szerepeltek, míg a két nagy rendszerváltó párt, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) támogatottsága elmaradt az országos átlaguktól. 1994-ben már közel volt az országos

³⁶ NAGY Péter: Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei és emlékezete Ózdon. In: RAINER M. János–VALUCH Tibor (szerk.): *Munkások '56*. OSZK–1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2017. 95–122.

átlaghoz a részvételi arány, és a baloldali utódpárt, az MSZP a voksok 46%-át szerezte meg, miközben az MDF támogatottsága lényegében összeomlott – ebben az MDF-kormány kudarcos helyi privatizációs gyakorlatának is fontos szerepe volt –, és az SZDSZ is elmaradt az országos átlagától.³⁷ Ha a kilencvenes évek lokális politikai magatartásában még lehetett is szerepe az osztályszavazásnak, ahogy a gyár bezárását és lebontását követően felgyorsultak a lokális társadalmi dezintegrációs folyamatok, úgy vesztette el társadalmi és politikai befolyását a hagyományos munkásság Ózdon.

A politikai magatartás- és identitásváltozások munkás-élettörténetek alapján

A tanulmány utolsó részében öt, számos vonatkozásban párhuzamos munkás-élettörténetet vizsgállok. Az egyes élettörténetek³⁸ rövid összefoglalása mellett megpróbálom elemezni és értelmezni a személyes és politikai identitásváltozások, -váltások történetét és lehetséges motivációit is.

A. József 1908. december 25-én született Sajóvárkonyban. Római katolikus édesapja, id. A. József 1879. május 24-én született Sajóvárkonyban, az 1890-es évek végétől az ózdi vasgyárban dolgozott hengerészként. Édesanyja, Vass Mária, 1891. december 8-án született Sajóvárkonyban, római katolikus vallású, háztartásbeli foglalkozású, akinek az apja szintén vasgyári munkás volt. Ifjabb A. József második generációs munkás volt. Hengerészsakmát tanult, 1928-tól dolgozott az ózdi gyárban. Bár a kommunista korszak munkásmozgalmi dokumentációja szerint „baloldali magatartásért már a Horthy-korban megkü-

³⁷ HUBAI László: I. m. III. kötet, 389.

³⁸ Az elemzett élettörténetek szereplőinek a nevét részben anonimizáltam a személyiségi jogokat tiszteletben tartva. Ezért a vezetéknevüknek csak a kezdőbetűjét írom ki. Az élettörténeteket ábécérendben mutatom be. Az életrajzi adatokat anyakönyvekből, a korabeli sajtóból és levéltári dokumentumokból gyűjtöttem össze.

lönbözött ember volt”, ennek nincs érdemi nyoma az elérhető levéltári dokumentumokban. Feltehetően inkább alapvetően lojális, fiatal szakmunkásként élt és dolgozott az 1930-as években. Szakmunkásként 1932-ben lett tagja a Munkás Olvasóegyletnek. Bár a helyi társadalom történelmi emlékezete szerint az 1930-as évek végén nem állt távol tőle a szélsőjobboldali politikai gondolkodás, 1945 után mégis a kommunista párt helyi szervezőjeként és vezetőjeként tűnt fel. 1945–1946-ban a vasgyár üzemi bizottságának a vezetője is volt, a helyi politikai élet aktív szereplőjeként tevékenykedett. 1946 februárjában az ellene elkövetett állítólagos merénylet kapcsán törtek ki zavargások a településen. Ezek rövid időn belül antiszemita megmozdulássá váltak, a tömeg megrohanta a helyi zsidó negyedet.

Ifjabb A. József 1948-ig volt a kommunista párt tagja. A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egysülésével létrehozott Magyar Dolgozók Pártjának már nem lett tagja, gyári munkásként dolgozott 1950-ig, amikor koncepciós vádakkal letartóztatták és négy év börtönbüntetésre ítélték. 1954-ben szabadult, visszakerült Ózdra, ahol gyári munkásként élt. Az 1956-os forradalom során mint a kommunisták által korábban meghurcolt munkás, a gyári társadalom jól ismert tagja a létrejött vasgyári munkástanács egyik vezetője lett. 1956. november végén a megszálló orosz katonai hatóságok több más munkástanácsí és gyári vezetővel együtt letartóztatták, majd néhány héttel később szabadon engedték. A munkástanács 1957-ben megszűnt. Ekkor átmenetileg ismét távolabb került a helyi politikai élettől. Sajátos módon azon kisebbség tagjai közé tartozott, akiket 1956-os politikai szerepvállalásuk ellenére sem ért el a maga nyers formájában a Kádár-korszak megtorlása. Az ózdi gyárból áthelyezéssel eltávolították, a városból átmenetileg kitiltották, de a személyével kapcsolatos kérdések ismételten napirendre kerültek a helyi kommunista pártvezetés különböző szintű szervezeteinek az ülésein. Egy viszonylag rövid felülvizsgálati eljárás után az 1950-es évek végén a Magyar Szocialista Munkáspártnak is tagja lett, de ezt követően, az 1960-as és 1970-es években már nem volt aktív politikai szereplő. 1985-ben halt meg. A rendszerváltás után személyét az 1956-os ózdi forra-

dalmi események egyik meghatározó szereplőjeként őrizte meg a helyi történelmi emlékezetet.

Ifjabb B. Ignác 1902-ben született Salgótarjánban, egy római katolikus vallású munkáscsalád harmadik generációjának a tagjaként. Apja 1869-ben, az erdélyi Stájerlak-Aninán született idősebb B. Ignác, aki előbb Salgótarjánban, majd 1905-től Ózdon dolgozott acélgyári munkásként. Édesanyja 1871-ben, az akkor már salgótarjáni vasgyári szakmunkáscsaládban született K. Paulina, aki házasságkötését követően mindvégig háztartásbeli volt. Ifjabb B. Ignác lakatosszakmát szerzett Ózdon, 1919-től az Ózdi Vasgyárban dolgozott. Az 1918–1919-es forradalomban nem vett részt aktívan. 1922-ben lett tagja először a Munkás Olvasóegyletnek, majd egy rövid, alig egyéves Weiss Manfréd-gyári alkalmaztatást követően 1924-ben másodszor is. 1923–1948 között tagja volt a vasgyári dalárdának is. Ismert, megbecsült, jól fizetett gyári szakmunkásként élt és dolgozott az 1920-as és 1930-as években, három testvére is gyári munkás volt. Aktívan gyakorolta római katolikus vallását, gyermekeit is ennek szellemében nevelte. 1941-ben az Olvasóegylet elnökségi tagjává választották, 1948-ig a vezetőség tagja volt. A háborús években az egyik légőbizottság vezetője volt, nélkülözhetetlen munkásként a második világháború alatt mentesítették a katonai szolgálat alól. Előélete ismeretében váratlanul, 1945 januárjában belépett a kommunista pártba, és egészen 1984-ben bekövetkezett haláláig annak tagja volt. A négy testvér közül ketten kommunista, ketten szociáldemokrata párttagok lettek a háború után. A kommunista hatalomátvétel időszakában munkásból műszaki káderré vált, 1947-től előbb a versenyiroda, majd a vasgyár újítási irodájának a vezetőjeként dolgozott az 1960-as évek közepéig, amikor nyugdíjba vonult. Az 1956-os forradalom helyi eseményeinek nem volt aktív résztvevője. Az 1960-as évek második felétől az 1970-es évek végéig a nyugdíjasok szakszervezeti bizottságának volt a vezetője. Az 1950-es és 1960-as években számos állami kitüntetést kapott, elismert műszaki középkáder és szakszervezeti aktivista volt a 20. század második felében.

L. Géza 1900. április 18-án született Ózdon, református valóságú munkáscsaládban, harmadik generációs munkásként. Édesapja L. István, a RIMA Ózdi Vasgyárának forrasztár munkása volt, aki szintén a városban született 1872. július 20-án. L. Géza édesanyja, I. Erzsébet 1874-ben született Miskolcon, szintén református munkáscsaládban. L. Géza 1914-ben került tanoncként a vasgyárba, 1917-ben fejezte be tanulmányait, és szerzett lakatos szakképesítést. Ugyanebben az évben lett a szociáldemokrata szakszervezet és párt tagja. 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején karhatalmista volt a gyárórság tagjaként. A kommün bukását követően, 1920-ban a várható megtorlás elől elmenekült Magyarországról, és hosszabb ideig Bécsben élt. 1927-ben tért haza, és ismét az Ózdi Vasgyár munkása lett. Hazatérését követően, az 1920-as évek végén és az 1930-as években nem volt résztvevője a helyi munkásmozgalomnak, nem építette újra korábbi politikai kapcsolatait. Időközben eszperantista lett, ez volt az egyik legfontosabb helyi társadalmi tevékenysége. 1928-ban felvették a Munkás Olvasóegyletbe, ahol az 1930-as években nagyon aktív tagként gyakran szerepelt a helyi közéletben, rendszeresen tett javaslatokat az egyleti vezetésnek, és kezdeményezett egyleti szintű, közös fellépéseket. Amikor 1938–1939-ben Magyarország német támogatással visszaszerezte a trianoni békekötés után elvesztett területeinek egy részét, L. Géza a sikeres revíziós lépések kapcsán kezdeményezte, hogy az Olvasóegylet székházának egyik termét a Hazatérés termének nevezzék át. Szintén ő kezdeményezte azt az aláírásgyűjtést a munkások között, amelynek célja volt Horthy Miklós kormányzó egész alakos portréját megfestetni és ebben a teremben elhelyezni.

1945 januárjában, amikor Ózdon néhány napja véget ért már a második világháború, belépett a kommunista pártba, amelynek haláláig tagja maradt, valamint a párt ózdi alapszervezet vezetőségének tagja volt. 1945–1946-ban az üzemi bizottság titkáráként tevékenykedett. A Rákosi-korszakban nem került politikai konfliktusba a diktatúrával. Az 1956-os forradalomban nem töltött be vezető szerepet a gyár munkástanácsában. A Kádár-korszakban a helyi közéletben részt vevő, helyi szinten

aktív káder volt, aki a kulturális tevékenységekben élte ki közös-ségszervező hajlamát, az eszperantista kör mellett a fotóegyese-letet vezette. 1973-ban halt meg.

M. Miklós 1898-ban született Ózdon, második generációs munkáscsaládban. Apja, a református vallású M. János 1859-ben született Putnokon, az 1880-as évek elejétől az ózdi vas-gyár kohómunkása volt. Anyja, a római katolikus vallású D. Teréz 1865-ben született Sajóvárkonyon. M. Miklós 1913-tól dolgozott a gyárban, kohászszakmát szerzett. 1916–1918 között katona volt, az első világháborúban harcolt. Hazatérése után, 1918-ban szakszervezeti tag lett, 1919-ben a Tanácsköztársaság Vöröshadseregében szolgált. A kommün bukása után letartóztat-ták, négy hónap börtönbüntetésre ítélték, amit letöltött, a gyárból elbocsátották. A börtön után visszatért Ózdra, bádogosszakmát tanult, abból élt. 1922-ben belépett a szociáldemokrata pártba. 1927–1930 között Budapesten élt, majd 1930-ban visszatért Ózdra, ahol 1944-ig a helyi szakszervezet titkára és a szociál-demokrata pártszervezet képviselője volt. Baloldali munkásként 1935-től rendőri felügyelet alatt állt, 1938-ban és 1940-ben rö-vid időre internálták. A második világháború alatt, 1944-ben megbízhatatlan személyként munkaszolgálatos lett, de a katonai szolgálatból megszökött. Hazatérése után, 1945-ben a szociálde-mokrata párt képviselőjeként az Ózdi Nemzeti Bizottságot vezet-te, és az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője is volt. 1946–1948 között Borsod megyei iparügyi felügyelőként, majd 1949-től az Országos Társadalombiztosítási Intézet vezetőjeként tevékenyke-dett. 1948-ban belépett a Magyar Dolgozók Pártjába. A Rákosi-korszakban, 1952-ben letartóztatták, családtagjait internálták. Szervezkedés vádjával az ózdi szociáldemokraták perében tizenöt évre ítélték. Az antisztalinizációs folyamatoknak köszönhetően 1956-ban szabadult, rehabilitálták és nyugdíjazták. Bár sérel-met szenvedett a kommunista hatalomátvételt követő években, az 1956-os forradalmi eseményeknek nem volt aktív szereplője. Az 1956-os forradalom után részt vett a kommunista párt újjá-szervezésében, majd nyugdíjas káderként a helyi közélet aktív

résztevője volt. Számos magas állami kitüntetést kapott. 1982-ben hunyt el.

Ifjabb V. Elek 1909-ben született Ecsegen, Nógrád megyében, római katolikus családban. Apja, idősebb V. Elek 1877-ben született, az 1900-as évek elejétől a salgótarjáni vasgyár gépésze volt, fia születése előtt meghalt. Anyja, az 1884-ben született B. Júlia háztartásbeli volt. Ifjabb V. Elek 1922-től tanonc volt az Ózdi Vasgyárban, vasesztergályosnak tanult. 1926-tól a vasgyári műhelyben dolgozott. 1933-ban vették fel a Munkás Olvasóegyletbe, amelynek aktív tagjaként az 1930-as évek végén – L. Géza mellett – a másik kezdeményezője volt a Horthy-portré megfestetésének. A két háború között nem volt sem szakszervezeti, sem szociáldemokrata párttag. 1945-ben belépett a szociáldemokrata pártba, ugyancsak tagja lett az Ózdi Nemzeti Bizottságnak. 1948-ban a Magyar Dolgozók Pártjában folytatta politikai pályáját, káder lett belőle. 1950-től az ózdi vasgyár szakszervezeti bizottságának a titkára volt. 1954–1956 között átmenetileg kikerült a káderek közül, egyfajta büntetésként segédmunkásként dolgozott a meddőhányón. Az 1956-os forradalom eseményeiben nem vett részt. 1957-ben került vissza a szakszervezeti mozgalomba és a kommunista pártba. 1967-ig vezette a gyár szakszervezeti bizottságát, akkor nyugdíjba vonult, de azt követően is aktív volt a vállalati szakszervezetben. Az 1960-as és 1970-es években tagja volt a helyi kommunista pártbizottságnak és a Szakszervezetek Országos Tanácsának is. Klasszikus munkáskáderpályát futott be. A kommunista rendszerben számos rangos kitüntetést kapott. 1995-ben hunyt el.

Közös ezekben az élettörténetekben, hogy főszereplői többgenerációs munkáscsaládból származnak. 1890 és 1909 között születtek, aktív életüket – legalábbis annak legnagyobb részét – az Ózdi Vasgyár alkalmazásában töltötték munkásként, tisztségviselőként. Mind az öten általános iskolai tanulmányaik befejezését követően tanoncként kerültek a gyárba, szakmát tanultak, és szakmunkásként dolgoztak életük jelentős részében. Valamennyien aktív résztvevői voltak a gyári és a helyi közélet-

nek, társadalmi életnek a 20. század első és második felében is. A második világháború, illetve a kommunista hatalomátvétel után az ötből ketten nem folytatták korábbi foglalkozásukat, politikai, illetve műszaki káderek lettek.

M. Miklós és L. Géza kivételével a másik három esetben nincs érdemi nyoma annak, hogy valóban lett volna baloldali politikai elkötelezettségük a 20. század első felében. A másik három személy a Horthy-korszakban, 1920–1944 között a gyár és a hivatalos politika iránt lojális munkásként élt és dolgozott. 1945-ben viszont valamennyien baloldali pártok tagjai lettek, különböző politikai posztokat töltöttek be. Ketten az ötből az 1950-es évek elején szembekerültek a kommunista hatalommal. Az ötből egy fő vett részt aktívan az 1956-os forradalomban, őt elkerülte a forradalmat követő megtorlás. A forradalom bukását követően valamennyien a Magyar Szocialista Munkáspárt tagjai voltak. Lojális párttagokként változó volt a politikai aktivitásuk a Kádár-korszakban, de mindannyian a helyi társadalom jól ismert tagjai voltak.

Ha a politikai magatartásukat és az identitásaik változásait vizsgáljuk, meglehetősen széles a paletta, hiszen volt köztük, aki baloldaltól indult, és élete végéig baloldali maradt. Volt, akinek volt némi baloldali kalandja 1918–1919-ben, majd lényegében lojális jobboldali lett az 1930-as években, 1945 után viszont ismét a baloldalra váltott. Volt, aki vallásos, megbecsült felsőmunkás volt, akitől a 20. század első felében távol álltak a baloldali gondolatok, majd 1945 januárjától teljes identitásváltás következett be, és élete végéig a kommunista párt tagja maradt. Volt, aki gyári szakmunkásként 1945-ig a többségi politikai magatartást követte, majd 1945-ben baloldalra váltott, káderré vált, és így élt élete hátralévő részében. S volt olyan is, aki a jobb- és a baloldal között többször váltott, a kommunista rendszerrel is szembekecserült átmenetileg, majd lojális kommunista kádereként fejezte be pályáját és életét.

Konklúzió

A tanulmányban a magyar ipari munkásság 20. századi politikai magatartásának és identitásának a változásait, annak sajátosságait elemeztem párhuzamosan az országos, a lokális, gyári és a személyes történelem szintjein. Mind a három szinten az látható, hogy a modern kori magyar munkásság politikai magatartását tekintve korántsem homogén, hanem nagyon sokszínű társadalmi réteg volt. Az egyes munkáscsoportok politikai magatartását a változó politikai érdeklődés és ideológiai elköteleződés mellett az egyéni és a közösségi érdekek is jelentősen befolyásolták. Tértől, időtől, szocializációs keretektől, a közös fellépésre való hajlandóságtól, az erős vagy gyenge szolidaritástól, a politikai feltételrendszerektől is függően változtak a politikai preferenciáik és a magatartásuk. A 20. század elején a munkásság társadalmi szerepének növekedésével párhuzamosan még érvényesültek az osztályszempontok, a Horthy-korszakban vagy az államszocializmusban már jóval kevésbé. Az egyes korszakok munkásságának a politikai magatartását nyilvánvalóan befolyásolták a társadalmi integrációs törekvések is, amiben politikai-társadalmi berendezkedésektől függően jelentős különbségek voltak lokális, regionális és országos szinteken is. Elég gyakoriak és markánsak voltak a 20. században a teljes társadalmi és politikai reorientációs kényszerek az ismétlődő rendszerváltások miatt. S szintén fontos hatást gyakoroltak az alkalmazkodási és a túlélési stratégiák is. Ennek megfelelően sokan viszonylag rugalmasan változtatták meg identitásukat, orientációjukat jobboldal és baloldal között, alkalmazkodva a különböző szintű, feltételezett vagy valóságos politikai elvárásokhoz. Mindez nem valamiféle szélsőséges opportunizmusnak, hanem a modern kori magyar történelemben gyakori rendszerváltásoknak volt a következménye.

KLESTENITZ TIBOR

Az *Igaz Szó* – egy keresztényszocialista hetilap útkeresése a munkássághoz

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.4>

A 19. század végén a katolikus egyház legfontosabb kísérletét a munkásság megnyerésére a keresztényszocialista program jelentette, amelyet XIII. Leó pápa hirdetett meg az 1891-ben kiadott *Rerum novarum* kezdetű körlevelében. A keresztényszocializmus azonban nem önmagában álló kísérlet volt, hanem szervesen kapcsolódott a korabeli katolicizmus társadalomszervezési erőfeszítéseivel. Ezek arra irányultak, hogy a híveket megóvják a veszélyesnek tartott külvilág különféle csábításaitól, elsősorban az ateista és egyházellenes szellemi áramlatoktól, és felépítsenek egy, az egyházhoz kötődő személyek életéhez a bölcsőtől a síríg keretét nyújtó intézményrendszert. A katolikus szubkultúra – nagyrészt német mintákat követve – Magyarországon is elkezdett kiépülni: létrejött és parlamenti erővé vált a Néppárt, számtalan egyesület alakult (hitbuzgalmi, karitatív, társadalmi, gazdasági és kulturális területen egyaránt), amelyek munkáját az 1900-tól évenként megtartott országos katolikus nagygyűlés igyekezett összefogni, a közvélemény hatékony megszólítását pedig a sajtómozgalom próbálta megszervezni.¹

¹ URS ALTERMATT: *A katolicizmus és a modern kor. A svájci katolicizmus 19. és 20. századi társadalom- és kultúrtörténete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001; ENYEDI Zsolt: *Politika a keresztjegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998; CSIBI Norbert: „A társulás nyújtotta erő” jobb kihasználása érdekében. A katolikus társadalom megszervezésének ügye a magyarországi katolikus nagygyűléseken az első világháború előtt (1893–1913). *Századvég*, 2017. (Új folyam, 83. sz.) 55–79.; GIANONE András–KLESTENITZ Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,

A hazai keresztényszocialista mozgalom 1903-ban indult a szombathelyi egyesület alapításával. Célkitűzéseik a korabeli meghatározás szerint a következők voltak: „A keresztény kisemberek (ipari, gyári, mezőgazdasági, háztartásbeli alkalmazottak), szóval a keresztény munkásosztály gazdasági érdekeit előmozdítani önszegélyezés és szövetségés által, igazait megvédeni és méltányos jogait kivívni, a keresztény munkások valláserkölcsei és hazafias érzületét ápolni, szellemi képzettségét és szaktudását fejleszteni.”² A kezdeményezés elsősorban a katolicizmus fellegváraiban: a Nyugat-Dunántúlon, Kassán, Pozsonyban, Nyitra, Pest és Heves megyében, valamint a Jászságban és a Bácskában tudott gyökeret verni. A fejlődés részeként 1905-ben alakult meg hivatalosan a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetsége, két évvel később pedig önálló párt is létrejött.

A mozgalmat ma főleg politikatörténeti szempontból ismerjük Gergely Jenő alapvető jelentőségű monográfiáinak köszönhetően, amelyek döntően köztörténeti összefüggésekbe ágyazva tárgyalják a témát.³ Kevesebbet tudunk viszont a keresztényszocializmus hétköznapijairól, például a kultúr-, mentalitás- és sajtótörténeti kérdésekről, noha ez az irányzat olyan társadalom- és világértelmezési igényekkel lépett fel, amelyek népszerűsítéséhez nagy szükség volt érvelő, magyarázó, meggyőző és nevelő fórumokra.⁴ Jelen tanulmány a mozgalom központi orgánuma, az *Igaz Szó* indulásának és kezdeti útkeresésének bemutatására vállalkozik. A hetilap a katolikus sajtón belül úttörő szerepet játszott a munkásság megszólításában, és ugyan sem példány-

---

Budapest, 2017; KLESTENITZ Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában. In: CSIBI Norbert–SCHWARZWÖLDER Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmaja a dualizmus kori Magyarországon. Tanulmányok*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 263–281.

² ERDŐSI Károly: *Szociális vezérkönyv katolikus legény-, ifjúsági- és munkás-egyesületek alakítására és vezetésére*. Szent István Társulat, Budapest, 1904. 18.

³ GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977; GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Typovent Kiadó, Gödöllő, 1993.

⁴ BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Budapest, 2016. 304.

számát, sem közéleti befolyását tekintve nem számított befolyásos sajtóterméknek, elemzése újabb szempontokkal szolgálhat a hazai keresztényszocializmus történetéhez, amely 1919 után, a keresztény nemzeti kurzus éveiben az országos politika főáramába került.

Az *Igaz Szó* indulása

„A Prohászka püspök írásaiban szétszórt, markáns igazságok sokaknak lelkét megragadták s cselekvésre készítették, mikor Budapesten egy munkásbérház igénytelen szobácskájában két ideális lelkű ifjú összerakta pénzét és erejét, s azután ket-tecskén kiadták elvbarátaik számára szerkesztett lapjukat, az *Igaz Szót*. [...] A Práter utcai két fiú, Huszár Károly és Haller István rányomtatták lapjukra, hogy a magyarországi keresztényszocialista szervezetek közlönye. Csaknem ujjuk közül csúszott ki a vékonydongájú, kvartalakú, négyoldalas, inkább röpirat, mint újság. De akik csinálták, a lelküket vitték bele, s a két újságíró, maguk is a nép gyermekei, azt hitték, hogy eszméikkel új irányokat szabnak a magyar keresztény közéletnek. Nem is eszmék voltak azok, hanem sejtéses vágyakkal telített, az ifjúság jóhiszeműségével és ragyogó fantáziájával színezett törekvések. Hittek ügyükben és önmagukban. Belekiáltották a nagyvilágba a keresztényszocializmus nevét. Kevesen hallották meg, leginkább azok, akikben már előzőleg rezonáns hűrok feszültek.”⁵ Komócsy István klerikus, a pécsi keresztényszocialista mozgalom alapítója majdnem egy évtizeddel az esemény után erősen romantizáló képet rajzolt a hetilapról, azt sugallva, hogy az két fiatal újságíró idealista magánvállalkozásaként indult meg. Valójában azonban az alakulás intézményes keretek között történt: az 1904. május 22-én megjelent első szám szerint – a hivatalosan bejelentett adatokkal összhangban⁶ – a

⁵ Komócsy István: A magyar keresztényszocializmus szervezkedése. *Magyar Kultúra*, 1913/18. 243–244.

⁶ Vorr Krisztina: *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2000. 235.

kiadó a Budapesti Keresztény Munkásegylet volt, a fejléc pedig a következőképp határozta meg a havonta kétszer megjelenő orgánomot: *Keresztényszociális munkásújság. A Keresztény Munkásegyletek központi lapja.* Főszerkesztőként Haller István, társszerkesztőként Kun András földműves és Szalánczy Andor gyári munkás szerepelt. Az utóbbi egy beszámoló alapján eredetileg a Duna-parton hordott zsákokat, mielőtt gyárban kezdett dolgozni,⁷ más információ szerint kőművessegéd volt.⁸

A főszerkesztő, az ekkor mindössze huszonhárom éves Haller István Szatmár vármegyéből származott: Szatmárnémetiben rövid ideig teológiai tanulmányokat folytatott, majd később filozófiát, illetve jogot hallgatott a budapesti tudományegyetemen. Politikai pályáját a Néppártban kezdte.⁹ Az *Igaz Szó* készítésében nagy szerepet játszott a párt egy másik fiatal aktivistája, az ekkor huszonegy esztendőes Huszár Károly, aki szintén Szatmáron végezte tanulmányait a katolikus tanítóképzőben. Mindkettejük életében fontos szerepet játszott Bodnár Gáspár lelkész, a tanítóképző oktatója, a helyi katolikus közélet központi szereplője: irodalmi tevékenységet folytatott, legényegyletet alapított, és irányította a Szatmár Egyházmegyei Irodalmi Kört. Fő tevékenységi köre a lapkiadás volt: 1884-ben részt vett a *Szatmár és Vidéke* alapításában, szerkesztette az *Iskola* és a *Katholikus Család* című orgánumokat, illetve az alsóbb társadalmi rétegek megszólítására 1886-ban létrehozta a *Téli Estéket*, ami később *Magyar Földművelő* néven jelent meg.¹⁰ Huszár alig volt tizenöt éves, amikor Bodnár segítőként megszerezte első lapkészítői tapasztalatait a *Magyar Földművelő* kötelékében.¹¹

Az *Igaz Szó* legelső száma közzétette „a lap szellemi támogatására” vállalkozó személyiségek névsorát. A listán a keresztényszocializmus országosan ismert klerikus támogatói – Giesswein

⁷ A keresztényszocialista párt II. *Dunántúl*, 1912. február 17. 2.

⁸ A keresztényszocialisták és a néppárt. *Budapesti Hírlap*, 1909. október 27. 5.

⁹ VÁSÁRHELYI Ferenc (szerk.): *A magyar országgyűlés. A főrendi és képviselőház tagjainak életrajzi adatai.* Jókai Könyvnyomdai Műintézet, Budapest, 1910. 187.

¹⁰ Irodalom, tudomány, művészet. In: BOROVSKY Samu (főszerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmárnémeti.* Országos Monografia Társaság, Budapest, 1908. 103–104.

¹¹ HUSZÁR Károly: Politikai visszaemlékezés. *Kis Újság*, 1927. december 24. 3.

Sándor győri kanonok, Prohászka Ottokár egyetemi tanár, Ernszt Sándor országgyűlési képviselő – mellett helyi szinten kiemelkedő keresztényszocialista vezetők szerepeltek. Így Csepela Lajos plébános és Kablay István tanító Ózdról,¹² a szombathelyi egyesületet alapító Herényi Jenő ügyvéd, az egyetemi keresztmozgalomban ismertséget szerző Lakatos Géza ügyvédjelölt, a Néppárthoz kötődő Auer István és Türi (Tillmann) Béla hírlapírók, továbbá Trikál József fővárosi lelkész.¹³

Az első szám írásai sokat elárulnak a lapkészítők szándékairól. A vezércikket az ekkor a budapesti egyetem teológiai karán tanító Prohászka Ottokár jegyezte. Kiindulópontja szerint a társadalmi igazságosság biztosítása érdekében a munkásságot meg kell szervezni, hiszen „szervezetekben van a magára maradt, elhagyatott embernek oltalma és segítsége”. Ez a munka ugyan már korábban elkezdődött, de – Prohászka szerint – a folyamat megfertőzte „a szociáldemokrácia a maga agyrémes erjesztőjével, eszméinek bolondító csalmatagával, lázító vallástalanságával, a tömegeket szabadosságra fölszabadító agitációjával”. A velük szembeállított keresztényszocialisták forradalmi álmok dédelgetése és a társadalmi rend fenyegetése nélkül dolgoznak. „A munkásnak művelődnie kell, hogy helyét és szerepét fölértse. Nem a fogcsattogtatás s nem a véresszájú dikciók nevelnek belátást és formás életet. A gyűlölködés nem szerez sem tekintélyt, sem rokonszenvet.”¹⁴ Kuna András a kunszentmártoni szociáldemokrata térnyerésről írt, hangsúlyozva, hogy a veszélyesnek ítélt folyamat könnyedén megállítható lenne, ha a „hivatott vezetők” végre elmennének a nép közé, és vitába szállnának a baloldali agitátorokkal. Véleménye szerint „az a baj, hogy intelligens, tanult ember nálunk a néppel nem igen törődik, vezetésére, irányítására nem vállalkozik. Pedig e nép háládatos tud lenni az iránt,

¹² Ők ekkorra már virágzó keresztényszocialista közösséget és egyesületi sajtót teremtettek az iparvárosban. Nagy Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 288–289.

¹³ Előfizetési felhívás. *Igaz Szó*, 1904. május 22. 8.

¹⁴ PROHÁSZKA Ottokár: Pünkösdi „Igaz Szó”! *Igaz Szó*, 1904. május 22. 1–2.

ki érdeklődik sorsa iránt”.¹⁵ Szalánczy Andor mintegy a gyári munkásság nevében hirdetett harcot „az Isten törvényeit megvető liberalizmus ellen, épp úgy, mint az Istent megtagadó szociáldemokrácia ellen azért, mert egyik sem ismerve Istent, az egyik kizsarol, a másik pedig elárul minket”.¹⁶ Giesswein Sándor a kisipar támogatásáról írt: szerinte a szociáldemokraták az üzemek koncentrációjában érdekeltek, hiszen a nagy gyárakban könnyebben szervezkedhetnek. Velük ellentétben viszont a keresztényszocialisták fontosnak ítélik a gyengék támogatását, ezért kiállnak a kézművesipar mellett, amit a szövetkezetek terjesztésével akarnak megőrizni.¹⁷ Huszár Károly arra emlékeztetett, hogy a keresztény munkásmozgalom alulról szerveződött meg, és „felülről” sem erkölcsileg, sem anyagilag nem támogatták megfelelően. Ezért csatlakozásra szólította a „keresztény népmentés” munkájába „az intelligenciát, a jó pásztorokat, az egyetemi keresztény polgárokat s minden igaz embert”, hiszen „nemcsak a kétkezi munkásoknak, hanem a többi társadalmi osztályoknak is részt kell venni a társadalmi mozgalmakban, mert a maga erejéből sose tudna a munkás fölemelkedni”.¹⁸

Mint láthatjuk tehát, az *Igaz Szó* a keresztényszocialista mozgalom hivatalos szócsöve volt, ám nem csak a munkásság megszólítására törekedett. Valójában a teljes katolikus társadalmat meg kívánta győzni az irányzat célkitűzéseinek jogosságáról és hasznosságáról, és a munkásság elvárásait is közvetíteni kívánta a katolikus egyház és a társadalmi szervezkedés vezetői felé. Igényei alátámasztására pedig a szociáldemokrata munkásmozgalom veszélyesnek ítélt tevékenysége jelentette az állandó hivatkozási pontot, amely ekkor valóban komoly szervezettséggel rendelkezett, és jóval több eszközzel bírt a közvélemény megszólítására, mint a keresztényszocialisták.

¹⁵ KUNA András: A munkásság helyzete Kunságban. *Igaz Szó*, 1904. május 22. 3.

¹⁶ SZALÁNCZY Andor: A magyar munkásokhoz és azok barátaihoz. *Igaz Szó*, 1904. május 22. 6.

¹⁷ GIESSWEIN Sándor: Kisiparosaink és a szociáldemokrácia. *Igaz Szó*, 1904. május 22. 6.

¹⁸ HUSZÁR Károly: Ébresszünk, tanítsunk, szervezzünk! *Igaz Szó*, 1904. május 22. 7.

A pártsajtó ügye ugyanis a kezdetektől fontos volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt számára: a szervezeti szabályzat külön fejezetben tárgyalta, a kongresszusok és a különböző vezetőségi ülések pedig rendszeresen napirenden tartották a témát. A párt már 1895-ben megpróbálta központi orgánumát, a *Népszavát* napilappá fejleszteni, de ennek feltételei csak tíz évvel később teremtődtek meg, amikor sikerült mintegy tízezer új előfizetőt toborozni. Az 1905-ben napilappá alakuló orgánum nagy előrelépésen ment át, a korábbi száraz, közlöny jellegű kiadvány „fokozatosan modern, nívós, a politikai és a hétköznapi élet szinte minden területét felölelő, politizáló, esetenként vita-fórummá váló hírlappá alakult át”.¹⁹ A *Népszava* olvasottsága 1912–1913-ban 35 ezer példánnyal elérte a világháború előtti csúcst. Emellett a 20. század elején gyors fejlődésnek indult a szociáldemokrata szakszervezeti sajtó, réteglapok indultak az ifjómunkások, a nőmunkások, a földművesek megszólítására, valamint helyi és nemzetiségi orgánumokat is indítottak.²⁰

Az Igaz Szó belső élete: lapkészítők, rovatok, szerkesztési elvek

Az *Igaz Szó* indulását a katolikus sajtó elismeréssel fogadta: az értelmiségnek szóló *Katholikus Szemle* a papság figyelmébe ajánlotta a „hézagpótló vállalkozást”,²¹ az *Alkotmány*, a Néppárt napilapja a gondos szerkesztést, illetve a munkásság hangjának megszólaltatását dicsérte,²² az osztrák keresztényszocialista sajtó pedig Prohászka szerepvállalását méltatta.²³ Az *Igaz Szó* működése számára ugyanakkor a keresztényszocialista mozga-

¹⁹ VARSÁNYI Erika: Hírlap vagy pártlap? Viták a *Népszava* jellegéről (1908–1933). *Múltunk*, 1999/3. 182–184.

²⁰ MUCSI Ferenc: Egy évtized a *Népszava* történetéből, 1905–1914. *Párttörténeti Közlemények*, 1976/1. 71–72.

²¹ A Szent István Társulat könyvkereskedésében megrendelhetők. *Katholikus Szemle*, 1905. szeptember (oldalszám nélkül).

²² A keresztény munkások lapja. *Alkotmány*, 1904. június 5. 7.; *Igaz Szó*. *Alkotmány*, 1904. július 8. 6.

²³ KLESTENITZ Tibor: Prohászka Ottokár alakja az osztrák sajtó tükrében. In: MÓZESSY Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok 2018–2022*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2022. 44.

lom nem tudott szilárd anyagi és szervezeti hátteret teremteni. Az 1905-ös vezetőségi jelentés szerint a vállalkozás egy mindössze százkoronás adományon alapult, és „a szövetség valósággal roskadozik a lapfenntartás terhe alatt” annak ellenére, hogy a munkatársak ingyen szerkesztették a lapot, csupán a nyomda és a kézbesítés költségeit kellett fedezni. Saját iroda berendezése szóba sem kerülhetett, ehelyett a lapkészítőknek magánlakásokban és az *Új Lap* helyiségeiben²⁴ szerzett vendégjogra kellett támaszkodniuk.²⁵ A szerkesztő egyben mindenes ügyintézőként is szolgált: „Elkönyveli a befizetési díjakat. Minden vasárnap gyűlésre megy és többször mint nem, heti két éjjelt tölt a vonaton. Korrektor, szerkesztő, kiadóhivatali főnök, agitátor, elnök, társelnök egy személyben. Egy kis levelezés is kijut.”²⁶

A szerény körülmények ismeretében nem meglepő, hogy a munkatársi gárda gyakran cserélődött. Haller István – arra hivatkozva, hogy az *Új Lap* vezetése minden idejét igénybe veszi – már 1905 márciusában lemondott az *Igaz Szó* főszerkesztői pozíciójáról, bár továbbra is főmunkatárs maradt.²⁷ A vezetést Szalánczy Andor felelős szerkesztő és Lakatos Géza főszerkesztő vette át.²⁸ Az 1879-ben született Lakatos Szatmáron végezte gimnáziumi tanulmányait, a budapesti egyetemen lett joghallgató, majd útja a keresztmozgalomtól vezetett a keresztényszocialista szövetség főttkári megbízásáig.²⁹ Időközben a mozgalom vezetősége a sajtó felügyeletére külön lapbizottságot hozott létre. Ennek mások mellett Giesswein, Lakatos, Szalánczy és Haller

²⁴ Az *Új Lap* 1902-től jelent meg Budapesten a Katolikus Egyesületek Országos Szövetségének krajcáros bulvárlapjaként. KLESTENITZ TIBOR: A politikai bulvársajtó megjelenése – egy új műfaj a budapesti sajtópiacon. In: KLESTENITZ TIBOR–PAÁL VINCE (szerk.): *A véleményajtótól a tömegsajtóig. Fejezetek a magyar újságírás történetéből*. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017. 137–139.

²⁵ A Szövetségtanács évi jelentése. *Igaz Szó*, 1905. október 22. 4.

²⁶ Bajok, panaszok és eredmények. *Igaz Szó*, 1906. augusztus 5. 1.

²⁷ HALLER István: Szíves tudomásul. *Igaz Szó*, 1905. március 5. 1.

²⁸ Beköszöntő. *Igaz Szó*, 1905. március 12. 1.

²⁹ Lakatos Géza dr. *Igaz Szó*, 1905. április 16. 5.

lett a tagja.³⁰ A testületnek csak részben sikerült személyi állandóságot biztosítania a lapnál: Szalánczy felelős szerkesztőként biztos pont maradt, azonban a többi beosztás gyakran gazdát cserélt. 1906 januárjában új főszerkesztő (Kozma Ferenc) és új főmunkatárs (Antony Béla) állt szolgálatba,³¹ ám októberben megújult a lapbizottság, amely ismét újraosztotta a pozíciókat, és megint Lakatos lett a főszerkesztő.³² Ő ekkor már viszonylag hosszú ideig állt a lap élén, egészen 1911 februárjáig, amikor Baransky Gyula váltotta.

Az elégtelen anyagi háttér másik következménye az volt, hogy a szerkesztőség a kezdetektől számított olvasói aktív közreműködésére a tartalom előállításán terén, ami egyébként gyakran előfordult a kor katolikus sajtójában.³³ A legelső számban közölt felhívás szerint: „A munkálkodó emberiséget érdeklő minden dologról értesítsétek a szerkesztőséget. Gyűlésekről, bérharcokról, egyéb munkásmozgalmakról tudósítsatok bennünket.”³⁴ Érdeklődésük a keresztényszocialista mozgalom mellett a katolikus egyesületi háló többi szervezetére is kiterjedt, így a különböző népkörök, ifjúsági egyesületek, takarékmagtárak, gazdakörök és olvasóegyletek vezetőit is kérték, hogy számoljanak be az országos érdeklődésre számot tartó helyi eseményekről.³⁵ A *Szakegyesületi hírek* rovat kapcsán pedig tájékoztatták a reménybeli levelezőket, hogy azoknak a szakegyleteknek a munkájáról is tudósítani fognak, amelyekben a szociáldemokraták dominálnak, hiszen a „vezetők hibái” miatt nem kívánják figyelmen kívül hagyni a munkásosztályt szolgáló intézményeket.³⁶

³⁰ A további tagok: Turi Tillman Béla, Tanády Béla, Grundmann Emil, Morva Rezső, Pajlóger Antal, Fábíán János és Früchl Ede. Szövetségtanácsunk alakuló gyűlése. *Igaz Szó*, 1905. május 7. 3.

³¹ Az *Igaz Szó* olvasóihoz. *Igaz Szó*, 1906. január 1. 3.

³² A lapbizottság tagjai: Turi Béla, Haller István, Huszár Károly, Geöcze Sarolta, Apsai János, Morva Rezső, Pechó Antal, Varga Pál, Németh József, Gaiszt Antal. Az új szövetségtanács alakuló gyűlése. *Igaz Szó*, 1906. október 7. 3.

³³ KLESTENITZ Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Complex Kiadó, Budapest, 2013. 64–65.

³⁴ Keresztény munkátestvérek! *Igaz Szó*, 1904. május 22. 8.

³⁵ Szerkesztői posta. *Igaz Szó*, 1904. május 22. 15.

³⁶ Szakegyesületi hírek. *Igaz Szó*, 1904. május 22. 15.

A csekély – az induláskor nyolcoldalas – terjedelemben hivatkozva ugyanakkor a szerkesztőség a következő irányelvet határozta meg: „Sokat mondani kevés szóval.”³⁷ Emellett fontosnak tartotta az elvont tudományos magyarázatok elkerülését és a közérthető megfogalmazásra való törekvést.³⁸ 1906 tavaszán a lap arról számolhatott be, hogy örvendetesen sok cikk érkezik az olvasóktól, a beérkező szövegek azonban tartalmilag igencsak egysíkúak voltak, többségük egyszerűen a szervezkedés szükségességét bizonygatta. Ezért arra kérték az olvasókat, hogy inkább a munkásság helyi problémáiról próbáljanak meg képet adni. „Szombathelyről írja meg pl. egy lakatos, hogy mennyi ott a keresete. Hogyan tud ebből megélni. Mennyit fizet lakásért? Mibe kerül gyermekei iskoláztatása? Szóval a munkáséletből vett adatokkal kell kimutatnunk, hogy mennyire jogos a munkások azon igyekezete, hogy maguknak jobb keresetet biztosítsanak.” A szerkesztőség szerint az adatok összegyűjtése és nyilvánosságra hozatala már önmagában véve is hatalmas fegyver lehetett volna a tőkésekkel szembeni érdekérvényesítési küzdelemben. A keresztényszocialista egyesületeket szintén felszólította, hogy a közérdekű eseményekről rendszeresen tájékoztassák a lapot – ennek a mozgalmi kötelezettségnek ugyanis legfeljebb négy-öt egyesület tett eleget, sőt némely egyesületek először más lapoknak küldtek tudósítást saját rendezvényeikről.³⁹ A hasonló felhívások később is napirenden maradtak, ami jelzi, hogy a lapkészítők továbbra sem voltak elégedettek. 1910-ben például „egy mezei munkás” arra kérte sorstársait, hogy tudósítsák a lapot saját vidékük kereseti viszonyairól, hiszen ez segíthet „a munkás-zsaroló” munkaadók leleplezésében, illetve a követendő példák országos megismerésében.⁴⁰

A központnak komoly bosszúságot okoztak az olyan esetek, amikor a lelkes olvasók úgy vélték, hogy előfizetésükkel jogot

³⁷ Tisztelt Munkatársainkhoz. *Igaz Szó*, 1905. március 19. 7.

³⁸ Szerkesztői posta. *Igaz Szó*, 1904. július 20. 11.

³⁹ Miről írjunk? (Olvasóink és elvbarátaink figyelmébe.) *Igaz Szó*, 1906. április 22. 9.

⁴⁰ FEHER István: Miért hallgatnak a mezei munkások? *Igaz Szó*, 1910. december 11. 5.

szerettek verseik megjelentetésére – noha a levelezési rovatban sokszor leszögezték, „hogy a munkásember saját életéből nagyon jó dolgokat írhat akkor is, ha verset egyáltalán nem tud írni”.⁴¹ A Keresztényszociális Egyesületek Országos Szövetségének 1908-as közgyűlésen pedig valóságos ösztűz zúdult a szerkesztőre. Az egyesület elnökeként Giesswein Sándor kifejezte reményét, hogy az *Igaz Szó* ki fogja nőni a gyermekcipőt, és a jövőben tudományos igényű írásoknak is helyt ad. Egy budapesti felszólaló kérte, hogy a szerkesztőség legyen nagyobb tekintettel a beküldött cikkekre, egy komáromi küldött pedig egyenesen felelősségre vonta egyik írásának mellőzése miatt. Egy fővárosi ügyvéd szavá tette, hogy a lap egy olyan olvasói nyilatkozatot közölt, amit később nem lehetett bizonyítani, ezért sajtójogi elmarasztalástól kellett tartani. Egy győri küldött „élénkebb” lapot szeretett volna, és több tudományos cikket sürgetett, míg egy egri és egy előszállási keresztényszocialista a földmunkások érdekeinek felkarolását kívánta. Szalánczy Andor felelős szerkesztő minderre válaszként önérzetesen kijelentette, „hogy addig, míg a lap szerkesztője marad, nem fogadhat el utasítást, hogy mit adjon be a lapba. Ilyen utasítást a szerkesztőnek adni nem lehet”. Ezután a beérkező írásokkal kapcsolatos kifogásait részletezte, és rövid, értelmesen megírt szövegeket kért az alkalmi szerzőktől. A közgyűlés ekkor elfogadta álláspontját,⁴² néhány évvel később viszont – igaz, jóval kevésbé kiélezett helyzetben – a testület beavatkozott a szerkesztésbe, hiszen Székely János pápai küldött javaslatára felszólította a lapot, hogy gyakrabban tárgyalja a tanonckérdést.⁴³

Az *Igaz Szó* 1905 májusától a következő önmeghatározást hirdette fejlécében: *a kisemberek érdekeit képviselő keresztényszocialista újság*. Ez arra utal, hogy – a korabeli néplapok gyakorlatával összhangban⁴⁴ – igyekezett különféle szolgáltatások nyújtásával is magához kapcsolni az olvasókat. Már a legelső lapszám felhívta a figyelmet, hogy a szerkesztőség „bármely kérdésben szívesen szolgál felvilágosítással”, ha az olvasó a kérdéses

⁴¹ Szerkesztői üzenetek. *Igaz Szó*, 1909. február 14. 7.

⁴² Ötödik évi közgyűlésünk. *Igaz Szó*, 1908. december 13. 3., 5.

⁴³ Országos Szövetségünk VII. évi közgyűlése. *Igaz Szó*, 1911. január 29. 4.

⁴⁴ KLESTENITZ TIBOR: *A politikai bulvársajtó megjelenése*. I. m. 149.

esetet „hüen, őszintén és röviden” megírja, amire a választ a szerkesztőségi posta rovatban vagy magánlevélben kaphatta meg.⁴⁵ Később pedig megbízható jogi tanácsokat is ígértek.⁴⁶

A szolgáltató jelleg jól tetten érhető a kezdeti rovatstruktúrában: a lap legfontosabb egysége az elsősorban egyesületi, szakmai szervezeti híreket közlő *Hírek a munkásvilágból* címet viselte, amely mellett külön rovat adott információkat a munkásság egészségvédelmét érintő kérdésekről, a jog útvesztőiben való eligazodást pedig a *Munkások jogvédelme*, illetve a *Kúriai döntések és magyarázatuk* című összeállítások segítették.⁴⁷

A politikailag különösen feszült időszakokban a munkatársak rendkívül rövid, tömör, közérthető utasítások közzétételével igyekeztek orientálni a közösséget. 1905 nyarán, amikor a Néppárt a nemzeti koalíció részeként a Fejérváry-kormányral szemben igyekezett csatasorba állítani híveit, az *Igaz Szó* is mozgósította táborát. Ezt a célt rendhagyó módszerekkel szolgálta: a július 9-i számban számos rövid, vastagon szedett, cím nélküli felszólítás, szentencia jelent meg, amelyek a lehető legközérthetőbb módon próbálták meg összefoglalni a vezetőség elvárásait. A szövegek – egyebek mellett – helyi egyesületek, illetve szakosztályok alapítására, a bérmozgalmak összehangolására, az egyesületi sajtó tanulmányozására, illetve a belső egység megőrzésére ösztönöztek.⁴⁸ Két felszólítás a nyilvános politikai szerepvállalásokkal kapcsolatos elvárásokat közvetítette: „Aki nyilvános gyűléseinken nem jelenik meg, olyannak tekinthető, mint aki nem mer színt vallani. Mikor kilépünk a küzdőtérre, akkor minden ép-kézláb ember ott legyen”, illetve: „A más meggyőződésen lévőket bántalmazni alávalóság, amelyet egy keresztényszocialistának sem szabad elkövetni. Aki azonban meg hagyja magát ijeszteni és elvének megvallásától eláll, az gyáva. Köztünk ilyen ne akadjon”.⁴⁹ A nyár folyamán még számos hasonló szentenciát közöltek

⁴⁵ Figyelem! *Igaz Szó*, 1904. május 22. 8.

⁴⁶ Cím nélkül. *Igaz Szó*, 1904. november 20. 2.

⁴⁷ *Munkások jogvédelme*. *Igaz Szó*, 1904. június 19. 4.

⁴⁸ *Igaz Szó*, 1095. július 9. 1–6.

⁴⁹ *Igaz Szó*, 1905. július 9. 7.

a belső egység megteremtése, a mozgósítás, illetve a gyülekezési jog békés gyakorlása érdekében.

Fejlesztési kísérletek

A munkatársak kezdettől fogva a szűkre szabott működési keretek tágitására törekedtek: már 1904 szeptemberében kifejezték szándékukat a hetilappá alakulásra, amihez az előfizetők számának megduplázását tűzték ki célul.⁵⁰ A szerkesztőségben úgy látták, hogy a budapesti keresztényszocialisták aktív kampányt folytatva mindent meg is tettek e cél érdekében, vidéken azonban „nagyon is könnyelműen fogják fel e fontos kérdést”.⁵¹ Az erőfeszítések végül sikerrel jártak, és 1905 januárjától az *Igaz Szó* hetilapként jelent meg.

A következő fontos lépés a politikai lappá alakulás volt, amihez azonban jelentős összegű kaució letételére volt szükség.⁵² Szaláncy 1905 márciusában arról írt, hogy sok panasz érkezett hozzájuk a politikai témák hiánya miatt. „Ma hasonló az *Igaz Szó* egy oly kardhoz, amelynek éle nincsen. Nem vág, csak üt. Ütése fáj, de az ellenfél azért harcképtelen nem lesz. Ha pedig politikai lappá lesz, éles kard lesz belőle” – indokolta a fejlesztési tervet.⁵³ Az áttörés májusban következett be, amikor Giesswein a Keresztényszociális Egyesületek Országos Szövetségét irányító testület, a szövetségtanács ülésén bejelentette, hogy egy névtelen adakozó kölcsönként a rendelkezésükre bocsátotta a kaució összegét, így lehetővé vált az *Igaz Szó* számára a politikával való foglalkozás.⁵⁴ A lapban azonnal meg is jelent az *Ország-Világ*

⁵⁰ HALLER István: Előre! *Igaz Szó*, 1904. szeptember 20. 2.

⁵¹ Az *Igaz Szó* olvasóihoz. *Igaz Szó*, 1904. november 5. 2.

⁵² Az 1848: XVIII. törvénycikk értelmében az a nem naponként kiadott időszaki lap, „amelynek tartalma akár részben, akár egészben politikai tárgyak körül forog”, csak úgy jelenhetett meg, ha a tulajdonos 5000 forint (később: 10 000 korona) értékű biztosítékot helyezett letétbe a sajtóvétségek esetén kiszabott büntetések fedezetére.

⁵³ SZALÁNCZY Andor: Menjünk előre! *Igaz Szó*, 1905. március 5. 2.

⁵⁴ Szövetségtanácsunk alakuló gyűlése. *Igaz Szó*, 1905. május 7. 3.

című rovat, amely – viszonylag kis terjedelemben – politikai híreket közölt, és természetesen a vezércikkek is politizálódtak.

A kaució összegét azonban vissza kellett fizetni. A lap gyűjtést indított e célra, és ösztönzéseképpen rendszeresen közölte az adakozók nevét.⁵⁵ Amint a szerkesztőség megjegyezte: „Ez a rovat, mint hőmérő, jelzi a magyar társadalom valóságos, mert áldozatra is kész elismerését a keresztényszociális mozgalom iránt.”⁵⁶ A gyűjtés azonban igencsak lassan haladt. 1905 augusztusáig az összeg mintegy ötöde, 2577 korona jött össze,⁵⁷ majd ősszel teljesen elapadt az adakozási kedv.⁵⁸ A kérdést ezért fokozatosan levették a napirendről, hogy néhány év múlva egy váratlan összefüggésben kerüljön elő újra: miután a Néppárt egyik vezető politikusát, Csernoch Jánost kinevezték csanádi püspökké, az *Igaz Szó* nyilvánosságra hozta, hogy ő volt a névtelen adakozó, aki püspökként „a nemes cselekedetet egy újabb nagylelkűséggel tetézte: az *Igaz Szó* kaucióját odaajándékozta lapunknak”.⁵⁹

A gyűjtés kudarca ellenére a lap a fejlődés jeleit mutatta: 1906 januárjában a terjedelem heti tizenkét oldalra növekedett, aminek köszönhetően nagyobb súlyt kaptak a helyi egyesületi beszámolók, nőtt az irodalmi jellegű szövegek aránya, és néhány új rovat is megjelent, amelyek közül a Geöcze Sarolta által vezetett *A munkásnők ügyei* volt a legjelentősebb. Májusban – abban a reményben, hogy ez lehetővé teszi a heti kétszeri megjelenést – kampányt indítottak ezeröttszáz új előfizető toborzására, ezt a törekvést azonban nem koronázta siker. 1906 végén újabb változás történt: átálltak a háromhasábos tördelésre, viszont a terjedelmet nyolc oldalra csökkentették. A fejlécen ismét változás történt, megjelent *A keresztényszocialisták hivatalos politikai lapja* felirat. A keresztényszocialista mozgalom fejlődését jelezte, hogy új sajtóorgánumok is keletkeztek. Az 1908-as közgyűlésen a felsorolásban a horvát nyelvű *Naše Novine*, a *Bácskai Napló*, a Besztercebányán megjelenő szlovák nyelvű *Naše Noviny*, a győri

⁵⁵ Az *Igaz Szó* kauciója. *Igaz Szó*, 1905. május 14. 2.

⁵⁶ Az *Igaz Szó* kauciója. *Igaz Szó*, 1905. június 25. 2.

⁵⁷ PAUER Károly: Lapunk ügye. *Igaz Szó*, 1905. augusztus 20. 4.

⁵⁸ Az *Igaz Szó* alapja. *Igaz Szó*, 1905. szeptember 10. 3.

⁵⁹ A csanádi püspök az *Igaz Szó*nak. *Igaz Szó*, 1908. április 5. 3.

Összetartás, illetve a pozsonyi *Christlich Soziale Zeitung* szerepelt.⁶⁰

Az *Igaz Szó* 1906-ban ezeröttszáz előfizetővel rendelkezett, ami egy év alatt háromezzerrel nőtt.⁶¹ A fizetési fegyelem lazasága miatt azonban a lap folyamatosan anyagi problémákkal küzdött. 1909 elején például kétezer megrendelő volt még adós az előfizetési díjjal, noha sokan közülük „buzgó keresztényszocialista előharcosnak”, illetve tehetős embernek számítottak. Az is gondot jelentett, hogy a földmunkások jelentős része – a vidéki olvasási szokásokkal összhangban – csak a téli hónapokra rendelte meg a lapot. Ráadásul az egyesületek és a szakszervezetek csak utólag számoltak el a lap árával a központnak, és a számlát gyakran nagy késedelemmel rendezték. A vezetőség ezért számtalanszor sürgette, hogy valamennyi egyesület tegye kötelezővé a tagjai számára az *Igaz Szó* megrendelését.⁶² Igaz, később már azzal is megelégedtek volna, ha legalább két tag járattott volna közösen egy példányt.⁶³

A lapkészítők ugyanakkor lépéseket tettek az olvasói igényekhez való alkalmazkodás érdekében is: 1909 márciusától például elindították a rejtvényrovatot, amivel a szórakoztatás és a tartalom változatosabbá tétele mellett céljuk volt az „elterjedés elősegítése”.⁶⁴ Az olvasók kegyét időnként árukapcsolással is keresték: például az előfizetőknek kedvezményes áron kínálták a *Budapesti Bazár* című divatlapot, amit különösen előnyösnek tüntettek fel „a mai súlyos gazdasági viszonyok között”, hiszen a lap szabásmintáinak segítségével a női ruhák könnyen elkészíthetővé váltak házilag.⁶⁵ A vidéki olvasók megfelelő kiszolgálása érdekében 1910-ben a lapzártá időpontját csütörtökről szerda

⁶⁰ Ötödik évi közgyűlésünk. *Igaz Szó*, 1908. december 13. 2.

⁶¹ GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. I. m. 38.

⁶² HUSZÁR Károly: *Az Igaz Szó ügye*. *Igaz Szó*, 1909. január 31. 3.; FEHÉR István: *Munkástegetvéreimhez*. *Igaz Szó*, 1909. február 21. 7.

⁶³ A Szövetségtanács: *Jelentés a Keresztényszociális Szövetség 1910. évi működéséről*. *Igaz Szó*, 1911. január 15. 2.

⁶⁴ Tessék megfejteni. *Igaz Szó*, 1909. március 21. 7.

⁶⁵ Rendkívüli kedvezmény lapunk t. előfizetőinek. *Igaz Szó*, 1910. január 9. 6.

délre hozták előre, a lap ezáltal már szombaton elérhető lett az ország legtávolabbi vidékein is.⁶⁶

Emellett igyekeztek hatni a mozgalom tagjainak lelkiismeretére, és – összhangban a kor katolikus sajtómozgalmának gyakorlataival⁶⁷ – szigorú morális követelményeket állítottak eléjük. Egy jellegzetes sajtóügyi szemrehányás például a következőket állította: „A keresztényszocialisták kilentized része sem nem járhatja, sem nem olvassa, annál kevésbé terjeszti az *Igaz Szót*. Melyik keresztényszocialistának jutna eszébe, hogy kisiparos, kigazda vagy munkás ismerősének felolvassa lapunk azon cikkét, amely alkalmas arra, hogy közönyös felebarátunkban felébressze a saját ügye iránt való érdeklődést? [...] Az *Igaz Szó* már régen napilap lehetne, vagy legalább hetenkint háromszor megjelenhetne, ha a keresztényszocialistáknak csak fele megtenné azt és fele annyi erővel, lelkesedéssel, mit ellenségeink saját érdekükben tesznek.”⁶⁸ A keresztényszocialisták a sajtótámogatás terén követendő mintaként tekintettek a szociáldemokratákra, mint akik öntudatosan kiálltak saját lapjaik mellett. 1909-ben például arra hivatkozva buzdítottak az *Igaz Szó* terjesztésére, hogy a baloldali aktivisták egyetlen alkalommal 1250 új előfizetőt szereztek a *Népszavának*.⁶⁹ Az elvi iránymutatáshoz időnként drasztikusabb lépések is társultak: a pécsi egyesület például 1910-ben megelégedte, hogy számos tag nem fizetett az *Igaz Szó* példányaiért, ezért a hátralékosoknak egyszerűen beszüntette a lap kihordását.⁷⁰

A sajtó iránti közönyösség feloldása érdekében a mozgalomban felvetették a nyilvános sajtóünnepélyek, „sajtóvasárnapok” rendezésének ötletét – ezt az előfizető-toborzó módszert ekkor már a szociáldemokraták, de a katolikus sajtómozgalom is hatékonyan alkalmazta.⁷¹ A szerkesztőség 1909-ben kérte az egye-

⁶⁶ Hírek mindenfelől. *Igaz Szó*, 1910. november 27. 6.

⁶⁷ KLESTENITZ Tibor: *A katolikus sajtómozgalom*. I. m. 80–83.

⁶⁸ Csak a magunk erejéből. *Igaz Szó*, 1910. május 1. 3.

⁶⁹ BERTALAN István: Munkássajtó és szervezkedés. *Igaz Szó*, 1909. május 2. 6.

⁷⁰ Az *Igaz Szó* kihordásának rendezése. *Pécsi Újlap*, 1910. november 6. 1.

⁷¹ KLESTENITZ Tibor: A „sajtóapostolok”. A Katolikus Sajtóegyesület és az egyházi elit oszloposodási törekvései a századelőn. *Századvég*, 2005. (Új folyam, 36. sz.) 146–147.

sületektől, hogy pünkösd ünnepéhez kapcsolódva, a lap indulásának ötödik évfordulójára emlékezve tartsanak agitációs napot, ünnepélyt, népgyűlést, amit használjanak fel új előfizetők szerzésére.⁷² Két év múlva pedig a közgyűlés kötelezően előírta az egyletek számára legalább évi egy sajtóünnepély szervezését.⁷³ Ebben a vonatkozásban a pécsi szervezet állt az élen, ahol a sajtó ügyét ügyesen összekötötték az augusztus 20-i népünnepélyekkel. 1911-ben a helyi katolikus körben rendezett sajtóünnepély délután katonazene mellett, mulattató társasjátékokkal kezdődött. Este a keresztényszocialista párt titkára mondott beszédet, majd egy komikus szórakoztatta a közönséget kupléival és vicceivel. A műsor után cigányzenével kísért tánccest kezdődött, amely „jó kedvben, fesztelen hangulatban tartotta a fiatalságot”. Az est jelentős bevételt hozott, amit a keresztényszocialista sajtó támogatására fordítottak.⁷⁴

Ellenségkép: a szociáldemokraták az *Igaz Szó* tükrében

Mint azt már láthattuk, az *Igaz Szó* létrejöttében fontos tényező volt a szociáldemokrácia társadalmi hatását ellensúlyozó szándék. A katolikus véleményformálók a baloldali munkásmozgalmat a hagyományos értékek – haza, vallás, család, tulajdon – elárulásával vádolták, vezetőit pedig idegenként, nemzetietlenként bélyegezték meg.⁷⁵ Ez a felfogás tetten érhető a hetilapban is, amely a szociáldemokrácia hiteltelenítésének szándékával gyakran pengetett antiszemita hürokat. A legelső lapszám egyik cikke szerint például a szociáldemokrácia nem más, „mint a zsidó világnép hatalmi törekvése a nem zsidó népek anyagi elnyomására, azok faji érzésének, történelmi hagyományainak és hitmeggyőződésének a kipusztítására. A zsidók által kitalált

⁷² A nagy program. *Igaz Szó*, 1909. május 9. 1.

⁷³ Országos Szövetségünk VII. évi közgyűlése. *Igaz Szó*, 1911. január 29. 4.

⁷⁴ Keresztény szocialisták a katolikus sajtóért. *Pécsi Újlap*, 1911. augusztus 29. 1.

⁷⁵ SCHLETT István: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 183–184.

és a zsidók által irányított szociáldemokrácia osztályharcot szít, forradalmi zavart akar mindenáron”.⁷⁶

A keresztényszocializmus a szociáldemokrata mozgalommal szemben szerveződött meg, ezért az *Igaz Szó* szerzői kiemelt figyelemmel követték a baloldali munkássajtó állásfoglalásait. 1904 nyarán a lapkészítők zokon vették, hogy a *Népszava* nem foglalkozott az *Igaz Szó* indulásával, amit azzal magyaráztak, hogy saját táborát félti a versenytárs megjelenésétől, majd megfogadták, hogy megszólalásra fogják kényszeríteni az ellenfelet.⁷⁷

A keresztényszocialisták alapvetően a munkásmozgalomban részt vevők meggyőzésére, saját táborukba való átvezetésére törekedtek. „Gyűlöljük ugyan a rosszat, de mint keresztények szeretjük bennük az embert s [...] sohasem teszünk különbséget a szociáldemokrata és keresztény munkás között” – jelentették ki. Fő kifogásaikat a gazdasági szervezkedéssel nem összefüggő szociáldemokrata programpontokra – így a vallásellenes megnyilvánulásokra⁷⁸ – összpontosították, elvetették a tőkés és a munkás közötti antagonisztikus érdekellentét marxi tételét, továbbá kritizálták a munkásmozgalmi vezetők „piszkos” eszközeit követők szerzésére.⁷⁹ A sztrájkmozgalmak mögött egyfajta trükköt véltek ugyanis felfedezni: szerintük a szocialisták gyakran nem gazdasági okok miatt léptek sztrájkba, hanem saját táboruk növelésére: „Azt mondják, ha eredménnyel jár a bérharc, a munkásság majd nekik köszöni a sikert, ha pedig elbukik a sztrájk, akkor nagyobb lesz az elégtelenség, ami ismét csak a szociáldemokrata vezérek malmára hajtja a vizet.”⁸⁰ Úgy vélték továbbá, hogy „a vallás magánügy” tétel valójában csupán a tö-

⁷⁶ H. K.: Kik azok a szociáldemokrata vezérek? *Igaz Szó*, 1904. május 22. 9.

⁷⁷ Budapesti munkás. *Igaz Szó*, 1904. június 5. 11.

⁷⁸ A kérdés megítélése a szociáldemokraták körében sem volt egységes. Garami Ernő például a pártkongresszuson „elutasította az 1903-as év elején kiadott, s a párt kiadványaként terjesztett *Csuhások* című füzetet, melynek militáns antiklerikalizmusa nemcsak a lelkiismereti szabadságot sértette, hanem a szociáldemokrácia célkitűzésével szimpatizáló tömegek vallásos érzését is”. VARGA Lajos: *Garami Ernő. Politikai életrajz*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1996. 59–60.

⁷⁹ HALLER István: Gyűlöljük-e a szociáldemokratákat? *Igaz Szó*, 1904. június 19. 1–2.

⁸⁰ Visszaélések a sztrájkokkal. *Igaz Szó*, 1904. május 22. 10.

megek megtévesztésére szánt, a baloldal „keresztényellenességét” leplező eszköz, aminek alátámasztására a *Népszava* antiklerikális hangvételű cikkeit idézték.⁸¹

Szintén élénk figyelemmel követték a munkásmozgalom belső életét, amivel kapcsolatban arról kívánták meggyőzni olvasóikat, hogy a szociáldemokraták ellenkultúrája valójában semmivel sem jobb az általuk megdönteni kívánt polgári társadalomnál, sőt az előbbi teljes egészében az utóbbi leképeződése. Egy alkalommal például arról írtak, hogy Garami Ernő vezetőtársaival együtt tudatosan elnyomja belső ellenzékét, majd kijelentették: „A magyarországi szociáldemokrata párt egészen a polgári pártok és társadalom módjára szervezkedik. A szociáldemokrata világban is vannak vezetők és vezetettek; olyanok, akik a pártadóból élnek, és akik a pártadót fizetik [...] Hát mi különbség van a polgári és szociáldemokrata társadalom között Magyarországon ma? Az, hogy az egyiknek Tisza István meg Perczel Dezső a vezetője, Vaszary Kolozs a papja – a másiknak meg Bokányi Dezső, Weltner Jakab meg Garami Ernő és több más Jakabok.”⁸² E felfogás szerint a szociáldemokraták aggódva figyelték a keresztényszocializmus terjedését, mivel saját táboruk megcsappanásától – és ennek következtében életszínvonaluk romlásától – féltek.⁸³ Ez a politikai katolicizmus körében élő sztereotípiát újrahazsnosítása volt, amely szerint a szocialista aktivisták egyetlen célja zsebük megtöltése a pártadó megcsapolásával.⁸⁴

A szociáldemokraták iránti kiemelt figyelmet az is indokolta, hogy a két tábor hívei között nem létezett végleges elhatárolódás, éppen ellenkezőleg: a rendszeresen megtartott munkásgyűléseken sok esetben szociáldemokraták és keresztényszocialisták egyaránt részt vettek.⁸⁵ Az átjárhatóság lehetőségére utal a

⁸¹ Egy vörös a vallásról. *Igaz Szó*, 1904. július 20. 9.

⁸² KOMÓCSY István: A szociáldemokraták a nép ellen (A mezei és a pesti cucilisták harca). *Igaz Szó*, 1904. július 20. 3. – A „Jakabok” megnevezés a szociáldemokrata vezetőkre vonatkoztatva gyakran előforduló antiszemita kiszólás volt a keresztényszocialisták részéről.

⁸³ PETRÁSEK Aladár: Le az álarccal! *Igaz Szó*, 1908. június 21. 3.

⁸⁴ SCHLETT István: I. m. 182.

⁸⁵ GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. I. m.

Budapesti Hírlap beszámolója is, amely szerint az első keresztényszocialista egyletek rendre volt szociáldemokrata munkások kilépése után jöttek létre, amit egy-egy sztrájkmozgalom során létrejövő meghasonlás váltott ki.⁸⁶ (A kortárs megfigyelés igazolása azonban további vizsgálatokat igényelne.)

Ezért aztán különösen fontos volt, hogy az *Igaz Szó* a munkásgyűlések történéseit a keresztényszocialisták számára megfelelően interpretálja, illetve hogy megpróbálja hitelteleníteni a *Népszava* híradásait. A helyszíni riportok szinte kivétel nélkül azonos sémát követtek, miszerint az eszmék összecsapásában a keresztényszocialista szónokok fényes diadalt arattak. A beszámolóiban gyakran előfordultak állandó elemek: például, hogy a szociáldemokrata szónokok érvelés helyett inkább érzelmkeltéssel dolgoztak, a társadalmi problémákért a keresztényszocializmust okolták, viszont adósak maradtak saját programjuk konstruktív kifejtésével. A keresztényszocialista szónokok viszont részletesen ismertették saját érveiket, tudományos hivatkozásokkal cáfolták az ellenoldalt, és fellépésük annyira meggyőző volt, hogy a szociáldemokrata többség – mintegy a vereség beismeréseképpen – végül csak úgy tudta megállítani diadalmenetüket, hogy egyszerűen megvonta tőlük a szót.⁸⁷ Az *Igaz Szó* szerint a híres szociáldemokrata szónokok közül egyeseket már az is feszélyezett, hogy egyáltalán ellenvéleménnyel kerültek szembe a gyűléseken. Bokányi Dezső szombathelyi beszéde kapcsán például arról tudósított, hogy a rutinos közszereplő zavarba jött az ellenfelek közbeszólásaitól, és fellépése végül igencsak rosszul sikerült. Ezt a helyi lapokra való hivatkozáson kívül azzal igyekezett alátámasztani, hogy a *Népszava* – a kármentésre törekedve – nem számolt be a gyűlésről.⁸⁸ Az *Igaz Szó* szerint a munkáslap még magyarázkodásra is kényszerült emiatt: alkalmi tudósítója állítólag ceruzával írta meg jelentését, és mire a levél Budapestre ért, olvashatatlanná vált – ez a keresztényszocialista interpretá-

⁸⁶ A keresztényszocialisták és a néppárt. *Budapesti Hírlap*, 1909. október 27. 5.

⁸⁷ Lásd például A pécsi szocialista gyűlés. *Igaz Szó*, 1904. július 8. 6–7.

⁸⁸ Hólyagpukkanás Szombathelyen, vagy csütörtököt mondott öregagyü. *Igaz Szó*, 1904. augusztus 5. 4.

ció szerint „csak ürügy volt és igen szerencsétlen kifogás az ot-tani fölsülés leplezésére”.⁸⁹ Ez a közlés azonban manipulatív volt: ugyan Bokányi július 30-án tartott felolvasást Szombathelyen *A klerikalizmus és a szocializmus* címmel,⁹⁰ és az eseményről a *Népszava* valóban nem adott beszámolót, ám a keresztényszocialista lap által említett szabadkozó közleménynek sincs nyoma.⁹¹

Az *Igaz Szó*ban rendszeresen tudósítottak olyan állítólagos esetekről is, amikor a munkásgyűléseken konfliktus alakult ki a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták között. 1904 szeptemberében a székesfehérvári munkásegylet alakuló ülésén például egy káplán a szociáldemokraták erőszakosságáról szó-nokolt, mire a jelen levő szocialisták hangosan tiltakozni kezdtek. A tudósítás szerint ekkor egy Németh István nevű építőmunkás megmutatta fizikai sérüléseit, amelyeket amiatt szerzett, mert nem tudta időben befizetni a szakpénztárba a hozzájárulást, ezért az „elvtársak” elégtételt vettek rajta. „Erre a hatalmas bizonyítékra szoci uramék jobbnak látták elhallgatni s lassan ke-reket oldottak.”⁹²

Szintén visszatérő elem a beszámolókból, hogy a gyűlésen az ellenfél képviselője felszólítás ellenére sem tudta megcáfolni ellenfelét, sőt egyes esetekben a munkásvezérek állítólag elismeréssel nyilatkoztak a keresztényszocialista szónokról.⁹³ Egy paksi gyűlésen a szociáldemokraták kiküldték az emelvényhez egyik vezetőjüket, ő azonban nem mert megszólalni, mire a több-ezres közönség kinevette a „szegény, félrevezetett” munkást.⁹⁴ Egy angyalföldi gyűlésre a baloldaliak állítólag annyira készültek, hogy legalább százötven főt „vezényeltek ki”, ennek ellené-

⁸⁹ Szerkesztői posta. *Igaz Szó*, 1904. augusztus 5. 11.

⁹⁰ *Népszava*, 1904. július 30. 6.

⁹¹ A *Népszava* ugyan június 30-án közölt egy választ egy szombathelyi levelezőjének, azonban ez nem vonatkozhatott az ugyanazon a napon tartott Bokányi-féle gyűlésre. „Tudósításukat nem közöljük, mivel ceruzával írták. Ezerszer üzentük már, hogy ceruzával írt dolgokat nem közlünk. Azonkívül a tudósítást nem öt nap múlva kell beküldeni, hanem rögtön.” *Népszava*, 1904. július 30. 7.

⁹² Keresztény munkásegylet Székesfehérvárott. *Igaz Szó*, 1904. szeptem-ber 20. 5.

⁹³ Például: Gyűléseink. *Igaz Szó*, 1904. november 5. 12.

⁹⁴ A paksi népgyűlés. *Igaz Szó*, 1905. november 12. 3.

re a vita során kisebbségben maradtak, és egy elvtárs „azt a hülye kifogást kockáztatta meg a keresztényszocializmus ellen, amelyet helyeselne, csak azzal nincs kibékülve, hogy miért nem házasodhatnak meg a katolikus papok? A választ csattanósan Huszár Károly megadta, mire a gyűlés véget ért”.⁹⁵

Talán ezeknek a beszámolóknak is része lehetett abban, hogy a *Népszava* szerzői – akik eleinte jobbra nem reflektáltak az *Igaz Szó* létrejöttére – 1905-től foglalkozni kezdtek a keresztényszocialista lappal. Úgy vélekedtek, hogy „soha egy igaz szó nem járt” benne, továbbá „a nyilvánosság teljes kizárásával jelenik meg és csak jogcímül szolgál a fanatikus és naiv lelkek megpumpolásához”. Felfogásuk szerint a keresztényszocializmus „a kizsákmányolók által pórázon vezetett csapat”, képviselőinek nem szabad önálló véleményt kifejezniük, csupán az a feladatuk, hogy „a keresztény szellemet, vagyis a butaságot és önfeláldozást” hirdessék.⁹⁶

A gyűlések leírása kapcsán a lap nagyon hasonló eszközöket alkalmazott, mint az *Igaz Szó*. Példaként lássuk a Váci úti vasmunkások 1905. júliusi összejöveteléről szóló beszámolót! A *Népszava* szerint Malasits Géza elvtárs beszédében leplezte a keresztényszocialisták által terjesztett rágalmakat, majd az ellentábor tagjaihoz fordult, felszólítva őket, „mondják el azt, amit szemét lapjaikban a vezetőség ellen szórnak”. Először senki sem jelentkezett, majd végül „minden ízében remegve lép elő Früchtl [Ede] keresztényszociális, aki kijelenti, hogy ő mint riporter van a gyűlésen jelen, nem érzi hivatva magát felszólalni. Teszársz [Károly] elvtárs bebizonyítja, hogy ott, ahol nyilvánosan szembe kell állaniok, reszketve elbűnnek, csak sötét odúikból okádják hazug vádjaikat”.⁹⁷ A *Népszava* szerint a korábban már említett paksi népgyűlés sem pont úgy zajlott le, mint ahogyan az ellentábor lapja leírta. A baloldali napilap beszámolója szerint ugyanis – amely néhány nappal korábban jelent meg, mint a keresztényszocialista hetilap cikke – az eseményen a szociáldemokraták válaszolni akartak egy káplán szavaira, aki az *Igaz Szót* dicsérte,

⁹⁵ Budapest – Angyalföld. *Igaz Szó*, 1905. június 25. 4.

⁹⁶ Lecke a keresztény-szociálisoknak. *Népszava*, 1906. július 1. 4.

⁹⁷ Keresztény-szociálisok és kozákjaik. *Népszava*, 1905. július 25. 9.

és a *Népszavát* szidalmazta, de felszólalásuk megakadályozására a szervezők inkább berekesztették a gyűlést.⁹⁸

Az *Igaz Szó* propagandáját szolgálták a jellegzetes „megtéréstörténetek” is, amelyek azt voltak hivatottak dokumentálni, hogy a mozgalomban csalódott szociáldemokraták örömmel léptek át a keresztény munkásokhoz. A lap például lelkesen tudósított egy székesfehérvári kőművesgyűlésről, ahol mintegy hatvan munkás váltott táborot. Szószólójuk szerint „ők sohasem helyeselték a vallásgyalázást és nemzetköziséget, és mozgalmuk csakis nyomasztó anyagi helyzetüknek javítására irányult”.⁹⁹ Egy Budapest környéki munkástelepülés, Kossuthfalva keresztényszocialista egyesületének pénztárosa múltjára visszaemlékezve írt pálfordulásáról, és komoly önkritikával értelmezte a baloldali mozgalomban töltött éveit. „Eleinte vakon mentem a Jakabok feje után, minden szavukat elhittem, azt hittem, hogy szentül úgy van minden, amint azt a véresszájű demagógok mondják és a *Népszava* zsidólap írja, de később beláttam, hogy nagyot botlottam, mert mindaz, amit azok a zsarnoklelkű »vezér urak« mondanak és írnak, annak a fele sem igaz, nekik egyetlen egy céljuk van, az, hogy a munkásnépet az ő fejőstehenükké tegyék és ők úri módon élhessenek.”¹⁰⁰

Megtéréstörténetek az irodalmi anyagban is előfordultak. Egy elbeszélés például két munkás vitáját mutatta be: a szociáldemokrata fél a marxista eszméket Isten akaratával akarta igazolni, hiszen az Úr minden embert egyenlőnek teremtett; a keresztényszocialista viszont Jézus szavait idézve vetette el az egalitárius társadalom vízióját: „szegények mindenkor lesznek veletek”. Az elbeszélés szerint ezzel óriási hatást gyakorolt beszélgetőtársára, aki a vörös agitáció nyomán korábban őszintén elhitte, hogy már közeleg az idő, amikor a világforradalom nyomán örökre megszűnik a szegénység. A megvilágosodás hatására

⁹⁸ Egy szomorú népgyűlés. *Népszava*, 1905. november 18. 4.

⁹⁹ A nemzetközi szocialisták kudarca. *Igaz Szó*, 1904. szeptember 5. 7.

¹⁰⁰ HOMOLA János: Miért lettem keresztény szocialista. *Igaz Szó*, 1906. május 13. 9–10.

a férfi elment a keresztényszocialista munkásegyletbe, ahol a tagok nagy örömmel üdvözölték új társukat.¹⁰¹

Az *Igaz Szó* készítői alapvetésként kezelték, hogy az ellentábor sajtója megbízhatatlan és alacsony színvonalú. Egy olvasói kérdésre kifejtették: a keresztényszocialisták nyugodtan olvashatják a *Népszavát*, hiszen „az ott látható ostoba és aljas rágalomok és hazugságok” csak erősíteni fogják elkötelezettségüket.¹⁰² Ennek a képnek az alátámasztására rendszeresen beszámoltak a munkássajtót elmarasztaló bírósági ítéletekről a *Kifogyhatatlan* rovat cím alatt,¹⁰³ illetve számos cikkben igazították helyre az ellenoldal sajtóját.¹⁰⁴ Alkalmanként még az olvasók aktív hozzájárulását is kérték a *Népszava* „leleplezéséhez”: 1905 augusztusában például biztosak voltak abban, hogy a szociáldemokraták nem lesznek képesek megtartani az általuk tervezett kétszázötven népgyűlést, és olvasóiktól kértek beszámolókat ezekről, nehogy a *Népszava* fiktív győzelmi jelentéseket közölhessen a valójában tucatnyi érdeklődő előtt zajló „tömegdemonstrációkról”.¹⁰⁵

Mindössze egyetlen olyan tényező akadt a szociáldemokraták tevékenységében, amelyet az *Igaz Szó* készítői pozitív színben tüntettek fel: a mozgalmi sajtó támogatása.¹⁰⁶ 1904 októberében például arra hívták fel a figyelmet, hogy a baloldal munkásszaklapjai összesen 55 ezer példányban jelennek meg (három évvel korábban ez a szám még csak 12 ezer volt), amihez a *Népszavát* még hozzá sem számították. Ezzel szemben egy keresztény munkáslap „még legmerészebb álmában sem gondolhat 12 000 példányra, vagy akár csak a felére is”.¹⁰⁷

¹⁰¹ ADORJÁN: Meglesz a kézfogó. *Igaz Szó*, 1905. január 15. 3.

¹⁰² Szerkesztői posta. *Igaz Szó*, 1904. július 20. 11.

¹⁰³ Kifogyhatatlan rovat. *Igaz Szó*, 1905. február 5. 4.

¹⁰⁴ Külön rovat. *Igaz Szó*, 1908. május 17. 7.

¹⁰⁵ Az a bizonyos 250 népgyűlés. *Igaz Szó*, 1905. augusztus 13. 3.

¹⁰⁶ KUNCSIK János: A mi kötelességünk. *Igaz Szó*, 1904. június 19. 7.

¹⁰⁷ A munkás-szaksajtó Magyarországon. *Igaz Szó*, 1904. október 20. 10.

Egyháziasság és egyházkritika

Az *Igaz Szó* a munkásság megszólítása mellett a katolikus társadalmon belül is igyekezett támogatókat szerezni, ebben a vonatkozásban pedig kiemelt jelentőséggel bírt a klérus rokonszenvének megnyerése. A 20. század elején a munkásság szervezkedésének gondolata az egyháziak konzervatív felfogású csoportjai számára még akkor is riasztó lehetett, ha az kimondottan a keresztény értékekre hivatkozva történt,¹⁰⁸ az *Igaz Szó* ezért gyakran hangsúlyozta a munkásság ragaszkodását vallásához. Egy jellegzetes példa erre: „Szokatlan látványosságban volt része Besztercebánya közönségének böjt első vasárnapján. Hosszú sorokban, zárt katonai rendben vonult végig a városon néhány száz munkás a vártemplom felé. [...] Szerényen, feltűnés nélkül kezdték meg a működésüket, csak most, már megerősödve léptek a nyilvánosság elé, s ekkor is, első tetteikkel megmutatták, hogy keresztény munkások: elmentek meghallgatni a böjti prédikációt.”¹⁰⁹ A leírás tökéletesen megfelelt a klérus eszményképének, amely a katolikus társadalmat hierarchikusan felépített, zárt táborként, „jól szervezett hadsereggént” képzelte el.¹¹⁰

Az is árulkodó, hogy a hetilapban nem találjuk nyomát olyan eseteknek, amikor a papságnak a munkások nyilvános hitvallása iránti túlzott elvárásai válságot okoztak a helyi egyesületekben. A gyakorlatban ugyanakkor ez – a jeles katolikus szociálpolitikus, Kovrig Béla visszaemlékezése szerint – problémák forrása lehetett. Például amikor egy egyesület tagjai a helyi plébános nyomására testületileg vonultak fel valamilyen ünnep alkalmával, ám „másnap a műhelyekben munkatársaik viccelődéseinek és gúnyolódásainak voltak kitéve, a legtöbbjük lelkesedése megtört, és ettől kezdve inkább távol maradtak a szervezettől.”¹¹¹

¹⁰⁸ GIANONE András–KLESTENITZ Tibor: I. m. 131–136.

¹⁰⁹ Besztercebánya. *Igaz Szó*, 1905. április 16. 4.

¹¹⁰ MOREL Gyula: Tekintély és szabadság a mai társadalomban és az egyházban. *Szolgálat*, 1970/8. 11.

¹¹¹ KOVRIG Béla: *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon*. Szerk.: PETRÁS Éva. Barankovics István Alapítvány–Gondolat Kiadó, Budapest, 2019. 151.

Az *Igaz Szó* a klérus támogatását nem csupán a mozgalom vallásos kötődéseinek kidomborításával próbálta meg elnyerni, hanem a kötelességérzetére való apellálással is. Ezért alkalmanként igencsak szemrehányó hangvételű, felháborodott írásokban kritizálták az egyháziak szerepvállalásának hiányát. „A papság ölbe tett kézzel nézi küzdelmünket, olyik tudomást sem vesz róla, két országos tekintélyt s néhány, a tíz ujjunkon elszámolható vidéki lelkészt kivéve, egyetlen egy sem vesz aktív részt a keresztényszociális mozgalomban, sem anyagi, sem erkölcsi támogatásukkal nem dicsekedhetünk, mintha csak tőlünk is úgy idegenkednének, mint a szociáldemokratáktól. [...] Végre is tudnunk kell, mi a véleménye, mi a szándéka a papságnak a keresztényszociális mozgalommal szemben: helyesli-e vagy ellenzi? Ha igen, akkor tessék cselekedni! Ha nem, akkor tessék ezt nyíltan kimondani!”¹¹²

A szemrehányások ugyanakkor sokszor nem lelkiismeretvizsgálatra, inkább kritikák megfogalmazására ösztönözték a katolikus közösség tagjait. A Néppárt lapja, az *Alkotmány* például már 1905-ben olvasói levelet közölt, amely szerint a keresztényszocialista mozgalom túlságosan is a katolikus elit támogatására szeretne hagyatkozni, pedig a szociáldemokraták példája azt mutatja, hogy elsősorban maguknak a munkásoknak kell megteremteniük a szükséges feltételeket saját munkájukhoz. „Ha ezenkívül mások is adakoznak az ő céljaikra, az nagyon jó és siettetí a mozgalom terjedését, de semmi esetre sem lehet a mozgalom terjedésének sarokpontja, melyen esetleg egészen meg is dőlhetne az egész mozgalom.”¹¹³

A keresztényszocializmus ráadásul a püspöki karból csak egészen elenyésző számú támogatót mondhatott magáénak,¹¹⁴ így Városey Gyula kalocsai érseket, majd az 1905-ben székesfehérvári püspökké kinevezett Prohászka Ottokárt. És bár később jelentős fegyvertényt jelentett, hogy a gyors egyházi karriert befutó és 1913-ban a hercegprímási székbe kerülő Csernoch János

¹¹² CSIKÓS Endre: A papság és a keresztény munkásmozgalom. *Igaz Szó*, 1904. augusztus 5. 4.

¹¹³ MSZ: A keresztény szocializmusról. *Alkotmány*, 1905. július 16. 5.

¹¹⁴ KONDOR József: Komoly szavak. *Igaz Szó*, 1906. március 11. 7.

egyértelműen támogatta őket,¹¹⁵ a helyzet csak lassan javult. Megítélésük bizonytalanságára jellemző, hogy 1911 januárjában Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök körlevelében ajánlotta az egyházmegye papságának az *Igaz Szót*, ugyanekkor viszont Szombathelyen az egyházhatóság kifejezetten megtiltotta olvasását a papnövendékek számára.¹¹⁶

A lap számára a kispapok hozzáállása reménysugár volt, akikről úgy vélték – főleg a kaució összegyűjtése során –, hogy jó példát mutatnak az egyházi társadalomnak, miután felismerték: ha nem akarnak „nyáj nélküli pásztor” lenni, dolgozniuk kell a munkásságért, és az *Igaz Szó* rendszeres olvasásával megismerhetik a munkásmozgalmat.¹¹⁷ Nagy örömmel számoltak be a példaképként méltatott Blaschke József esztergomi papnövendék tevékenységéről, aki áldozatos munkájával elérte, hogy a szemináriumban a lap példányszáma a kezdeti huszonöttről száztizenkettőre növekedett, és Esztergom városában is szerzett negyven új előfizetőt.¹¹⁸

A klérust azért is kritizálták, mert megítélésük szerint túlságosan belesimult a fennálló társadalmi rendbe, és nem vállalt kockázatot a munkásság érdekeiért. Egy konkrét eset kapcsán például nehezményezték, hogy a Fejér megyei Iszkaszentgyörgy plébánosa nem tiltakozott a helyi uradalom gyakorlata ellen, ahol a vasárnapi munkáért komoly pluszpénzt fizettek, elvonva ezzel a katolikusokat a templomlátogatástól. „Panaszkodunk, hogy rossz a nép, nincs hitélete, hogy veszedelmesen terjed a vörös szocializmus és sajnos, sok községben maga az erkölcs öre alszik”¹¹⁹ – vonták le a tanulságot.

Amikor Fehér István mezei munkás 1910-ben kétrészes cikkében kereste a földművesek hiányos szervezettségének felelőseit, arra jutott, hogy ennek a társadalmi rétegnek a hivatott vezetői – azaz a papság és a tanítók – egyszerűen nem érdeklődnek a

¹¹⁵ GIANONE András–KLESTENITZ Tibor: I. m. 139.

¹¹⁶ Az *Igaz Szó* mellett és az *Igaz Szó* ellen. *Igaz Szó*, 1911. január 6.

¹¹⁷ Egy kispap: A növendékpapokhoz. *Igaz Szó*, 1905. szeptember 24. 2–3.

¹¹⁸ Egy szép példa. Ki követi? *Igaz Szó*, 1906. április 22. 5.

¹¹⁹ Sz. J.: Hogy készül a szocializmus? *Igaz Szó*, 1904. december 20. 8.

munkásság életviszonyai iránt.¹²⁰ 1911-ben a hetilap egy meg nem nevezett jászvidéki község plébánosát állította pellengérré, aki kijelentette, hogy „elvben” támogatja a keresztényszocialistákat. A keserű kommentár szerint „ha az ilyen hivatott vezetőktől függne a kereszténység jövő sorsa, akkor a nép mindig éretlen lenne »elvben« és teljesen a nyakunkra ülnének a szabadkőművesek és szociáldemokraták a valóságban”.¹²¹

Az *Igaz Szó* rendszeresen szemére hányta az egyházi intézmények vagyongazdálkodóinak, hogy nem érvényesítik a felekezeti összetartás igényét, és üzleti döntéseiket kizárólag anyagi szempontok alapján hozzák. 1908-ban például arról panaszkodtak, hogy a Pápa városában működő egyházi intézmények döntően szociáldemokrata munkásokat alkalmaztak, keresztényszocialistákat alig. Ezt a katolikus társadalomszervezési törekvések csődjeként értékelték.¹²² Pár hónappal később egy esperes levélét idézve számoltak be hasonló esztergomi jelenségekről, majd kommentárjukban kijelentették: „csinálhatunk népszövetséget, keresztényszociális egyesületet, indíthatunk mozgalmat a katolikus sajtóért, nem ér az semmit. A munkásságnak nem alamizsna, hanem munka kell! A munkásságtól furcsa azt kívánni, hogy erre meg arra a katolikus célra áldozzon, de cserébe nem adunk neki semmit, hanem hizlaljuk ellenségeinket!”¹²³

1910-ben lelkesen támogatták a katolikus nagygyűlés határozatát, amely azt kérte a püspöki kartól, hogy az egyházi birtokokat ne nagybérlőknek juttassák, hanem hosszú távú földbérletek formájában adják keresztény kisgazdáknak és földmunkásoknak.¹²⁴ Szalánczy véleménycikkében a keresztényszocialisták által létrehozott bérlőszövetkezeteket ösztönözte, hogy mielőbb forduljanak földigényeikkel a nagybirtokosokhoz, hiszen egy ilyen kéréstől „nem zárkozhatnak el azok, akik katolikusok és magya-

¹²⁰ FEHÉR István: Miért hallgat a mezei munkásnép? *Igaz Szó*, 1910. december 4. 3.

¹²¹ De csak elvben! *Igaz Szó*, 1911. április 2. 6.

¹²² SZEIFT István: Miért nem szaporodunk? *Igaz Szó*, 1908. március 1. 7.

¹²³ Egy levél. Az Esztergom című lapnak írta Gonda Béla esperes-plébános. *Igaz Szó*, 1908. augusztus 30. 2.

¹²⁴ GIANONE András–KLESTENITZ Tibor: I. m. 130–131.

rok, legyenek bár egyháziak vagy világi főurak”.¹²⁵ (A püspöki kar egyébként támogatásáról biztosította a kezdeményezést.¹²⁶)

A papság szerepe még egy összefüggésben foglalkoztatta az *Igaz Szó* szerzőit, akik úgy vélték, hogy a klérussal szembeni elvárások – paradox módon – a keresztényszocialista mozgalmon belüli szolidaritás erősödését is hátráltatják. 1906-ban arról panaszkodtak, hogy a budapesti központ a tagegyesületek közönye miatt tengődik, hiszen mindössze két egyesület küldte be tagsági díját. Az érdektelenség fő okát abban látták, hogy a munkások a tehetős papságtól várták volna a központi intézmények támogatását – ami a valóságban nem történt meg.¹²⁷ Hasonló következtetésekre jutott 1908-ban Szalánczy is, aki kifejezte csalódottságát, mert az egész országban terjeszteni kívánt keresztényszocialista naptár érdekében mindössze tizenöt káplán és plébános, illetve két tanító ajánlotta fel közreműködését. A szociáldemokratákkal rokonszenvező értelmiség bezzeg teljes erővel támogatja saját mozgalmi sajtóját, írta, majd feltette a kérdést: „hol vannak a katolikus vezérférfiak, a katolikus ügyvédek, orvosok, a papság kilencven percentje, amely csak tizedrészét tenné az *Igaz Szó* érdekében, amit ott tesznek a maguk érdekében. Mindenáron egyöntetű keresztény mozgalmat akarnak csinálni! Szép! De a mi lapunkat azért a más katolikus mozgalmak vezetői nemhogy terjesztenék, de még nem is ismerik!”¹²⁸

Összegzés

Az *Igaz Szó* a keresztényszocialista mozgalom szervezeti keretei között jött létre 1904-ben, működését nagyban meghatározták a szerény munkakörülmények. Az anyagi és szervezeti feltételek elégtelensége következtében a szerkesztők igyekeztek minden le-

¹²⁵ SZALÁNCZY Andor: Lássuk a tettet! *Igaz Szó*, 1910. november 20. 1. 1–2.

¹²⁶ BEKE Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1892–1918 között*. Szent István Társulat, Budapest, 2018. 405.

¹²⁷ Bajok, panaszok és eredmények. *Igaz Szó*, 1906. augusztus 5. 2.

¹²⁸ SZALÁNCZY Andor: Ezek is keresztényszocialisták? *Igaz Szó*, 1908. január 5. 1.

hetséges módszert felhasználni lapjuk fejlesztése érdekében, és szívesen támaszkodtak az olvasóktól érkező alkalmi beszámolókra, levelekre, véleményekre.

Az *Igaz Szó* a munkásság megnyerését tűzte ki fő céljául, és igyekezett saját táborába csábítani a szociáldemokrata tábor kiábrándult tagjait. Ennek érdekében folyamatosan napirenden tartotta a baloldali munkásmozgalom eseményeit, rendszeresen beszámolt a fontosabb megmozdulásokról, gyűlésekről – fő szempontja azonban a propaganda volt, ezért tudósításai erősen sematikus jegyeket mutattak, és sok esetben elrugaszkodtak a valóságtól. Bár a hetilap elvi szinten hitet tett a teljes munkásság egysége mellett, a gyakorlatban a propaganda elsőbbsége érvényesült, és a rivális baloldali munkásmozgalomról degradáló elemeket alkalmazó gúnyképeket rajzolt.

A hazai keresztényszocializmus a századfordulón lendületbe jövő katolikus társadalomszervezési elképzelések részeként, azokhoz szorosan kapcsolódva jött létre. Ennek megfelelően az *Igaz Szó* központi gondolata a szervezkedés volt – mint láthattuk, a lap levelezői annyira gyakran írtak az összefogás szükségességéről, hogy a szerkesztőség kénytelen volt figyelmeztetni őket a változatosabb témaválasztás szükségességére. A szervezkedés igénye magába foglalta a munkásság jogos igényeinek kielégítésén túl a felekezeti öntudat megerősítését, a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó katolikusok közötti szolidaritás megeremtését, az egységes intézményrendszer létrehozását.

Mindez elvileg jól illeszkedett a katolikus klérus hierarchikus társadalomszervezési elképzeléseihez. A gyakorlatban azonban az egyházi elit jelentős része csak a saját követeléseikhez tömegtámogatást nyújtó segéderőként, a „jól szervezett hadsereg” közlegényeként gondolt a keresztényszocialistákra, és inkább elfeledkezett arról, hogy a katolikus társadalmi szolidaritás igényéből következően újfajta köteleességek hárulnak rá.

Az *Igaz Szó* ugyan kezdettől fogva kifejezetten feladatának tekintette, hogy a katolikus elitet megpróbálja informálni a mozgalom működéséről, és rávegye annak támogatására, azonban nem mutathatott fel sok sikert. Majdnem tíz évvel a lap indulása után a keresztényszocializmus egyik klerikus támogatója a

következő látteleletet fogalmazta meg: „A papság, mely az utolsó két évtizedben sokat áldozott, keresztényérzésű politikusainkkal egyetemben a keresztényszocialista zászlóbontásban nem új területek meghódítását, nem új nézőpontok felállítását, hanem sok tekintetben saját magának dezavválását [meghazudtolását] látta. Ezenkívül jókora része a demokratikus haladásoknak és minden szocializmusnak – sajnos – meggyőződéses ellenzője.”¹²⁹

¹²⁹ Komócsy István: *A magyar keresztényszocializmus*. I. m. 246.

RING ORSOLYA

Színjátszás a propaganda szolgálatában a Rákosi-korszakban

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.5>

Az 1948 és 1956 között fennálló pártállam alapintézménye az erősen centralizált, hierarchizált és katonás szervezetként működtetett kommunista párt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) volt. A teljes politikai struktúra egyetlen központi akarat utasításainak végrehajtására szerveződött, sem a különböző szinteken lévőknek, sem a társadalom tagjainak nem volt módjuk a döntések érdemi befolyásolására. A rendszer összetartó erejét többek között az ideológia, a hatalmi struktúra, a kényszer, a presztízs és a privilégiumok rendszere adta. Miközben gyökeresen átalakították a tulajdonviszonyokat, radikálisan korlátozva az egyes emberek magántulajdonát, a társadalompolitikára a paternalizmus és a szűk látókörű osztálypolitika volt jellemző, fő célként a társadalom teljes átalakítását tartva szem előtt. Az állam makro- és mikroszinten is beavatkozott az egyének életébe, a társadalom teljes körű ellenőrzésére törekedve, értékke emelve a feltétlen engedelmességet és a párt iránti lojalitást.¹ Az MDP nagy erőket mozgósított a korábbi társadalmi struktúra gyökeres átalakítására, amely bár igen drasztikus lépések sokaságából állt, hosszú időt vett igénybe. A tömeges társadalmi pozícióváltás szinte kizárólagosan politikai indíttatású volt; nagyrészt azért következett be, mert a politikai változások az emberek nagy tömege számára nehezzé vagy lehetetlenné tették

¹ KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Kalligram Kiadó, Budapest, 1993. Idézi: VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 23–24.

korábbi tevékenységeik folytatását. A felülről vezérelt átalakítás egyik célja a tradicionális paraszttársadalom felszámolása és a falvak népességének termelőszövetkezetekbe kényszerítése volt. A korábban paraszti foglalkozású emberek tömegei kényszerültek foglalkozásuk megváltoztatására, ők többségükben szakképzetség nélküli ipari foglalkozásúak lettek, ami társadalmi státuszvesztést jelentett számukra.²

Az erőltetett iparosítás maga után vonta a városi munkásság létszámának növekedését, mely ipari munkássá válás az 1950-es években nem jelentett valós társadalmi emelkedést, a munkások sokkal inkább a munka- és életkörülményeik romlását érzékelték.³

1949-ben betiltották az egyesületeket, és gátat vetettek a társadalom bármilyen alulról történő szerveződésének. Így a korábbi önszerveződés helyett a hatalom gondoskodott a szabadidő eltöltéséről is. A munkahelyeken a szovjet mintát követve brigádok alakultak, amelyek tagjai a munkaidőn túl is együtt voltak, nem utolsósorban azért, mert ez újabb lehetőséget teremtett a párt ideológiájának közvetítésére. Egy-egy üzem vagy gyár munkásainak egyik gyakori közös szabadidős tevékenysége volt a különböző kultúr csoportokban való részvétel.

Mivel a rendszer egyik célja a „szocialista embertípus” megteremtése volt, a kultúrát a szocialista ideológia közvetítésére igyekeztek felhasználni, amihez szükségesnek tartották a tudományt és a művészeteket, így például a filmet és a színházat is a tömegek nevelésének szolgálatába állítani. A meghirdetett „kultúrforradalom” célja a nevelés mellett az általános műveltség szintjének növelése is volt, ennek érdekében teremtették meg – a tömegek oktatása mellett – az emberek olcsó könyvvel, színházzal, mozival, komolyzenével találkozásának lehetőségeit is.

A kulturális élet felügyeletét az 1949-ben felállított Népművelési Minisztérium látta el, melynek létrehozását a

² A korszakhoz bővebben lásd GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Rubicon Intézet, Budapest, 2013; BIHARI Mihály: *Magyar politika: 1944–2004: politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

³ VALUCH Tibor: I. m. 213.

Szabad Nép címdoldalán így méltatták: „Az újonnan létesített népművelési minisztérium feladata az lesz, hogy behozza elmaradottságunkat a kulturális fronton, megváltoztassa egész közgondolkodásunkat, felemelje népünk művelődési színvonalát, harcoljon az ellenséges ideológiákkal szemben.”⁴

1950 márciusában a Népművelési Minisztérium kiadásában megindították a *Művelt Nép* címet viselő, alcíme szerint kulturális tömegmozgalmi folyóiratot, amely 1954 áprilisáig havi-, majd 1956 októberéig hetilapként tájékoztatta olvasóit a kulturális élet eseményeiről.

Tanulmányomban a folyóiratban megjelent színházi vonatkozású írásokon keresztül azt vizsgálom, hogyan jelent meg a munkásság mint a „kultúra cselekvő résztvevője”⁵ abban a folyóiratban, amelynek deklarált célkitűzése a „kultúrforradalom” támogatása volt. Írásom fókuszában a lapban megjelenő nyelvi propagandaeszközök elemzésén keresztül annak az ideológiai viszonyrendszernek a bemutatása áll, amely nemcsak a hivatalos színjátszás, hanem a munkás- vagy üzemi színjátszás kereteit is meghatározta. Bemutatom, hogyan kapcsolódott össze a propaganda és a színház a munkásság ideológiai átnevelésének eszköztárában.

Színházi keretek

A háború az oktatás, a kultúra és a művelődés területén is nagy károkat okozott, ezért is merült fel szinte azonnal a színházak államosításának terve. A Szociáldemokrata Párt 1945-ben elfogadott akcióprogramjában például így fogalmazott: „Miként a filmszínházakat és a rádiót, a szükséges előfeltételek megteremtése után a színházakat is ki kell venni a magántőke kezéből.”⁶ Az 1948-ban létrejött MDP programnyilatkozata pedig kimond-

⁴ Az új kormány. *Szabad Nép*, 1949. június 11.

⁵ Révai Józsefet idézi BOLDIZSÁR Iván: A szereplők és a közönség a Városi Színházban a kultúrverseny díszelőadásán. *Művelt Nép*, 1951/7. 7.

⁶ BALOGH Sándor–Izsák Lajos: *Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 214–215.

ta, hogy: „a tudományos kutatást és művészi alkotást fel kell szabadítani a tőkétől való függés alól, és a nép szolgálatába kell állítani”.⁷

Az 1945 és 1948 közötti időszakban a kultúra plurális keretekben működött, a sajtóban és a filmszínházak elosztásában a koalíciós pártlogika érvényesült. A színházi területen viszont 1949-ig fennmaradt a régi kerületi és magánszínházi rendszer. 1948-ban, a színházak államosítását megelőző évadban a fővárosi színházak mellett összesen huszonhét megyei színikerület volt az országban. Az első vidéki színház, amely ebből a rendszerből kikerült, a szegedi volt, 1945-ben ugyanis itt kapott menedéket díszlet- és jelmeztárával, technikai felszerelésével együtt a Kolozsvári Nemzeti Színház.

Kossa István pénzügyminiszter 1949. július 19-én terjesztette elő a fővárosi színházak államosításának ügyét,⁸ amelyet Gerő Ernő, a Népgazdasági Tanács elnöke 1949. július 21-én hagyott jóvá.

A vidéki színházak állami kezelésbe vételéről a Népgazdasági Tanács 1949 augusztusában intézkedett Ortutay Gyula miniszter július 20-i javaslatának megfelelően. A határozat indoklása szerint az átszervezést „politikai, gazdasági és személyi szempontok egyaránt szükségessé teszik”, mivel „a vidéki társulatok eddigi műsorpolitikáját a magánvállalkozó igazgatók nyereségvágya irányította”. Műsoraikban túlnyomórészt politikailag – és nemegyszer erkölcsileg – kifogásolható darabok szerepeltek. Ugyancsak indokként szerepelt, hogy „a vidéki városok nem képesek egy nagyobb társulatot egész éven át egyedül foglalkoztatni és eltartani. Nagyobb területet kell összefogniok, az egyes társulatok számára több városban kell játszási lehetőséget biztosítani. Így nem lesznek kénytelenek 2-3 naponként próba nélkül új és új bemutatót tartani és sok rossz darabot rossz előadásban bemutatni. Kevés, de jó társulat kell, amelyek jó darabot, sok

⁷ Uo. 339.

⁸ Kossa István előterjesztése a fővárosi színházak államosításáról. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-10-53-1949. Közli: DANCs Istvánné (szerk.): *A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium színházi iratai 1946–1949*. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 1990. 194–207.

próbával, jó előadásban adnak”. Ezért a korábbi huszonöt vidéki társulat helyett hat kerületi szintársulatot, valamint egy-egy bányász és opera-staggionét⁹ állítottak fel.¹⁰ A székvárosi előadások mellett ezek a társulatok ötven kilométeres körzetben havi negyven-ötven tájelőadást is kötelesek voltak tartani. Az államosítás nem számolta fel egészen a vándorszínészetet, sőt sajátos változatban élesztette újjá azt a Gördülő Operával (1948–1954) és az Állami Faluszínházzal, amely 1952-től Állami Déryné Színház néven működött. Ezeknek az állami színházak vonzáskörzetébe nem tartozó helységek ellátása volt a feladatuk művelődési házak, kultúrotthonok színháztermeiben. Az állami tulajdonba vétel gazdaságilag stabilizálta a színházakat, de emellett teljesen új működési, művészeti struktúrát teremtett, amely a következő évtizedekben alapjaiban változatlan maradt.

A színházi élet állami felügylete az újonnan megalakított Népművelési Minisztérium kezébe került, és maradt 1957-ig. A minisztérium Kollégiuma elsődlegesen nem a művészeti kérdésekben foglalt állást, hanem az általános kultúrpolitikai elvekhez igyekezett igazítani a színházak működését. Itt határozták meg például a színházak profilját, döntöttek gazdasági és személyi ügyekben, de itt foglalkoztak a közönségszervezéssel és a színikritikával is, emellett a Kollégium hagyta jóvá a minisztérium Színházi Osztályának munkatervét is. A Színházi Főosztály koordinálta a színházi életet, ennek feladata volt a Kollégium döntéseinek keresztülvitele.¹¹

A legmagasabb szintű pártirányítást az MDP megfelelő osztályai és bizottságai gyakorolták. Az ideológiai elvárások kidolgozásáért az Agitációs és Propaganda Bizottság felelt. A párt és állami struktúra összefonódását jelzi a népművelési miniszter, Révai József személye, aki egyszerre több fontos tisztséget is betöltött: miniszterségével párhuzamosan (1949–1953) az Agitációs- és

⁹ Saját székváros nélkül, az egész országban működő, évadonként újjászerveződő társulatok.

¹⁰ A Népgazdasági Tanács 101/6/1949. határozata.

¹¹ KOROSSY Zsuzsa: Színházirányítás a Rákosi-korszak első felében. In: GAJDÓ Tamás (szerk.): *Színház és politika. Színháztörténeti tanulmányok, 1949–1989.* Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2007. 65–69.

Propaganda Bizottság vezetője is volt, és voltaképpen személyesen irányította a művészeti élet ügyeit. Révai célja az Andrej Alekszandrovics Zsdanov nevével összefonódó szovjet kultúrpolitika – a szocialista realizmus – magyar gyakorlatba való átültetése volt.¹² A központosított színházirányítás megteremtése, a színházi előadások politikai-eszmei mondanivalójának, színvonalának biztosítása is a hatáskörébe tartozott.¹³ Ennek egyik legfőbb követelménye a szocializmusban élő nép mindennapi hősiességének ábrázolása egyszerűen, mindenki számára jól érthetően a művészetekben.

A színházak államosítása után a politikai döntéshozók arra törekedtek, hogy annak területét is felhasználják ideológiájuk terjesztésére, ezért a színházak feletti befolyásukat minél szorosabbra vonták, szigorúan megszabva az előadható darabok jellegét, mondanivalóját, számát és a célközönséget is. Alapvető törekvésük volt, hogy a politika által kívánatosnak tartott darabok a társadalom minél szélesebb rétegeihez eljussanak.

A műsorpolitikában 1949 után az egyik fő cél az lett, hogy a színházak a klasszikus darabok mellett minél több új, a jelen problémáival foglalkozó magyar darabot mutassanak be. A megszülető új művek tekintélyes része a mezőgazdaság átalakításával és az iparosítás kérdésével foglalkozó meglehetősen didaktikus írás volt, melyek a valóság kommunista ideológia szerint felépített modelljét mutatták meg. A hatalom által elvárt ideológiai követelmények közé tartozott az is, hogy a darabok középpontjában egy pozitív hős ábrázolásának kellett helyet kapnia. A hős mitikus megtestesítője mindannak, amivé az egyén nem válhat, mintegy kompenzálja az egyén áldozatait.¹⁴

¹² Andrej Alekszandrovics ZSDANOV: A művészet és filozófia kérdéseiről. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.

¹³ KOROSSY Zsuzsa: I. m. 66.; BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: *A művészetpolitika mechanizmusai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 10.

¹⁴ Jacques ELLUL: *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes*. Alfred A. Knopf, New York, 1968. 248.

A propaganda eszköztára

Az autoriter rezsimek által folytatott, gyakran abszurdnak tűnő propaganda célja nem kizárólag a nyilvánosság meggyőzése, hanem az elfogadható nyilvános diskurzus formájának kialakítása, amely egyben gátolja az alternatív beszédmodokat, és hozzászoktatja az állampolgárokat a helyes viselkedéshez és kommunikációhoz.

Aki propagandaeszközöket használ, arra próbál ösztönözni másokat, hogy állításait kétségek nélkül elfogadják, vagyis úgy cselekedjenek, ahogy ő akarja. Mivel a propagandát alkalmazók egyik legfontosabb célja a kritikus reakciók elkerülése, az egyik legfontosabb eszközük a szuggesztív (kényszerű befolyásolás), amelynek lényege, hogy a nyilvánosságot egy állítás elfogadására készíti, akkor is, ha annak elfogadására nincs logikai alap. A szuggesztív ismérve, hogy egyszerű és ismert regisztereket használ, világosan érhető, lehetőleg pozitív állításokat fogalmaz meg, az emberek ismert vágyaira reagál, úgy, hogy a befogadóban fel se merülhessen, hogy a kérdésnek van egy másik vagy esetleg egy pozitívabb oldala. A szuggesztív egy finomabb formája célzásokat, közvetett kijelentéseket használ.¹⁵

A propagandacéllal készült szövegek gyakran alkalmaznak olyan kifejezéseket, mint az „igazságosság” vagy a „törvény és rend”, illetve „béke”, amelyek kedvező attitűdöket keltenek az olvasóban, így megfelelő háttérként szolgálnak a közvetíteni kívánt üzenet számára, de használhat olyan szavakat is („radikális”, „háború”), amelyekkel olvasóit egy olyan ügy vagy eszme elutasítására ösztönzi, amelyet a saját érdekeivel ellentétesnek tart.

A propaganda fő jellemzője emellett az egyszerűség, az információk közötti szelektálás, illetve a közvetíteni kívánt tartalom gyakori ismétlése, valamint különböző metaforák alkalmazása, amelyek megkönnyítik az információ átadását, és jó szolgálatot

¹⁵ Bővebben lásd PÉTER Mihály: *A leplező nyelv. Álcázás és ámtítás a nyelv használatában.* (Az ékesszólás kiskönyvtára 22.) Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012; Klaus KRIPPENDORFF: *A tartalomelemzés módszertanának alapjai.* Balassi Kiadó, Budapest, 1995; KÖVECSSES Zoltán: *A metafora.* Típotex Kiadó, Budapest, 2005.

tesznek a tömeg mozgósításában is, méghozzá úgy, hogy lehetőség szerint gondolkodás nélküli cselekvésre késztessek azt.¹⁶ A politikai kommunikációban a metafora kiválasztása a hatalom diskurzusának fontos eleme, különösen diktatúrában, amikor a kommunikáció csúcására emelt téma segíti a hatalom által fontosnak tartott probléma napirenden tartását. A propagandaszövegek leggyakrabban használt metaforái a „test”, az „élet”, a „halál” és a „háború” szavakhoz kapcsolódnak.¹⁷

A totalitárius rendszerekben a propagandának kiemelt jelentősége van, mivel minél jobban érvényesül az erőszak egy társadalomban, annál nagyobb szükség van annak eszmei igazolására. Ehhez a politikai propaganda minden rendelkezésre álló eszközt felhasznál.¹⁸ Például olyan modern mítoszokat hoz létre, amelyek az embereket cselekvésre készítetik („béke”, „munka”). A propaganda egyik célja gyanú és kétely keltése a (feltételezett) ellenséggel szemben, hiszen alapvetése a mi és az ők szembeállítása. A gyűlölendőkkel szemben meghatározott inkluzív mi nagy összetartó erőt képvisel.¹⁹

Bár a propaganda nyelvezete egyfelől egyszerű és hétköznapi, hogy a megszólított csoport tagjai számára jól érthető legyen, másfelől nem pontosan definiált, homályos értelmű szavakat is használ: „nagyhatású és határozatlan képeket hívnak elő, és épp ez a homályosság, mely őket beburkolja, növeli titokzatos erejüket”.²⁰ A politikai propaganda gyakran operál bonyolult, többjelentésű kifejezésekkel is, amelyeknek csak egy adott kontextusban határozható meg jelentése, illetve használ szimbólumokat, amelyek jelentésének ismerete a közösséghez tartozás érzetét kelti.²¹ Hannah Arendt totalitarizmusról szóló elemzésében megállapítja, hogy „a totalitárius propaganda igazi célja nem a

¹⁶ Jacques ELLUL: I. m. 240.

¹⁷ JOBST Ágnes: A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében. *Magyar Nyelvőr*, 2009/4. 233–446.

¹⁸ Jacques ELLUL: I. m. 9.

¹⁹ PÉTER Mihály: I. m. 108.

²⁰ Gustav LE BON: *A tömegek lélektana*. Franklin Társulat, Budapest, 1920. Idézi: PÉTER Mihály: I. m. 107.

²¹ Edward SAPIR: Beszéd és személyiség. In: Uó: *Az ember és a nyelv*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1971. 141. Idézi: PÉTER Mihály: I. m. 111.

meggyőzés, hanem a szervezés [...] A tömegeket nem e tények győzik meg, még csak nem is a kitalált tények, hanem csakis ama rendszer következetessége, amelynek maguk is részei”.²²

A következőkben azt vizsgálom, milyen propagandaeszközöket azonosíthatunk a színházakkal kapcsolatos tudósításokban, azaz milyen módokon használta fel a Rákosi-korszak a színházat, mint médiumot az általa egyedülként elfogadott ideológia terjesztésére. Ehhez az 1937-ben felállított amerikai Propaganda Elemző Intézet által kialakított és a propaganda vizsgálatára azóta is használatos rendszert alkalmazom, amely az alábbiak szerint csoportosítja a propagandaeszközöket:²³

<i>Ragyogó általánosítás</i>	Homályos kifejezés, amely pozitív érzelmeket vált ki (szabadság, biztonság, jólét)
<i>Névragasztás</i>	Valakinek vagy valaminek a felcímzése egy rosszul hangzó dologgal, célja az ellenfél becsmérlése
<i>Átvitel</i>	Pozitív szimbólum tekintélyét viszik át: nemzeti jelképek használata – ami történik, az az ország érdeke
<i>Egyszerű emberek</i>	Az állítást egyszerű emberek szájába adja, velük hozza kapcsolatba
<i>Ajánlólevél</i>	Egy híresség nevének használata
<i>Vagy-vagy</i>	A viták kétpólusúvá alakítása
<i>Karaván</i>	Mindenki azonos módon gondolkozik, aki nem, az kimarad, nem tartozik a közösséghez.

Természetesen ezek az eszközök gyakran nem vegytisztán és egymástól elkülönülve, hanem összekapcsolódva jelennek meg a szövegekben.

²² Hannah ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 273., 268.

²³ Victoria O'DONNELL–Garth S. JOWETT: *Propaganda and persuasion*. Sage, London–New Delhi, 1992. 237.

Színház mint propaganda a *Művelt Népb*ben

A *Művelt Nép* színházi vonatkozású írásait az elemzés szempontjából két nagy csoportra bontottam. Az első csoportba azok a cikkek kerültek, amelyek a hivatalos színházak műsorpolitikájának értékelésére vállalkoztak, míg a másodikba azok, amelyek a munkás- vagy üzemi színházzal foglalkoztak. Mivel a folyóirat kifejezetten propagandacéllal jött létre, és rendszeresen cikkezett mind a színházokról, mind a munkásszínházokról, illetve ezek kapcsolatáról, a megjelent szövegek különösen alkalmasak a bevezetőben felvetett kérdések vizsgálatára.

Az első csoportba tartozó írások két nagyobb témakört ölelnek fel. Az egyik a közönség szervezés kérdése, amelynek révén azt a célt kívánták elérni, hogy a munkások minél nagyobb tömeget színházlátogatóvá „neveljék”; a másik a már megszületett, megfelelő ideológiai tartalommal rendelkező előadások propagálása, illetve további ilyen darabok megírásának elősegítése volt.

Ha megvizsgáljuk, hogy a *Művelt Nép* szerint milyen ideológiai tartalmat kellett közvetítenie a tömegesen a nézőtérre csábított munkások számára a szocialista realista színháznak, láthatjuk, hogy annak a Gorkij által lefektetett, a szovjet színházak által is követett alapelveket kellett szem előtt tartania. Azaz olyan műveket bemutatnia, amelyek a munkások számára érthető és fontos kérdésekkel foglalkoznak; helyszínük megegyezik a munkások mindennapjainak helyszínével; a valóságot ábrázolják és végül, de nem utolsósorban pedig a párt céljait fogalmazzák meg.²⁴ A nézők ezáltal voltaképpen egy mesterségesen létrehozott, a párt által ideálisnak minősített világot láthattak a színpadon, amelynek szereplői is „közülük valók” voltak, a darab témája pedig a hétköznapi problémákhoz kapcsolódott.

²⁴ Makszim GORKIJ: A szovjet írók I. Össz-szövetségi Kongresszusa. In: *Irodalmi tanulmányok*. Szikra Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1950. 388–429. Idézi: LEPOSA Balázs: Martinászok polgári köntösben. A magyar termelési dráma Mándi Éva: Hétköznapiak hősei című műve alapján. *Theatron*, 2020/3. 71. DOI: <https://doi.org/10.55502/the.2020.3.71>

Hivatásos színjátszás

„A kultúrforradalom előcsapatai benyomultak a színházakba és megkezdődött annak a területnek is az elfoglalása, mely évtizedek óta csakis a kiváltságos osztályok szórakoztatására volt fenntartva.”²⁵

A *Művelt Nép* hasábjai legtöbbször a hivatásos színházak tájéloadásairól számoltak be, sokkal ritkábban kerítették sort egy-egy kőszínházi előadás értékelésére. Emögött könnyen felismerhetjük a szándékot, hogy a lap azt mutassa be, amikor a színészek közvetlenül találkoznak az egyszerű dolgozókkal, ezáltal közelíteni akarja a színházat hozzájuk. Az ismertetett darabok legtöbbször vagy szovjet, illetve népi demokratikus szerzők művei, vagy új magyar drámák, a leggyakoribbak a bányászdarabok. Az előadások leírásai idealizált képet festenek az olvasók számára, amely többnyire az alábbi panelekből építkezik: a színészek vidáman, énekelve indulnak a vidéki előadásra, majd az elvégzett munka felett érzett örömükben még vidámabban térnek haza. Természetesen a közönség mindig nagyon lelkes, sokkal többen vannak, mint várták, hangosan tapsolnak, szeretettel fogadják a színészeket, gyakori kép, hogy otthonukba invitálják, vagy saját készítésű étellel, itallal vendégelik meg őket, mintha családtagok volnának. Szinte minden tudósítás beszámol arról, hogy a közönség soraiban a kérges kezű munkások mellett rengeteg csillogó szemű gyermek is van: „a falak mentén köröskörül szorongnak az emberek, az ajtókat be sem lehet csukni, a rivaldára, félig a színpadra mászva, gyerekek könyökölnek, tenyerelnek, – vigyázhatnak a színészek, rá ne lépjenek kezeckéikre”.²⁶

Mindezek a képek a közönség élményének érzetét igyekeznek megteremteni az olvasóban. Közelebb hozzák a művészeket az egyszerű munkásemberekhez, ezáltal a darabokban hordozott üzenetet nem egy távoli „másik” közvetíti, hanem „valaki, aki olyan, mint mi”.

A cikkek egyszerre több jól bevált propagandaeszközzel is dolgoznak, ennek megfelelően gyakoriak az egyszerű emberekre,

²⁵ BERCEZELLER Antal: Színházaink jövő évadja és a közönségszervezés kérdései. *Művelt Nép*, 1950/7. 20.

²⁶ ZOLNAY Miklós: A „Csillagtárna” Királdon. *Művelt Nép*, 1951/2. 27.

azok érzelmi bevonódására történő hivatkozások: „Csakhogy a társaságot nehéz összeszedni, mert kit ez a bányász invitál meg egy pohár borra, kit az hív rövid beszélgetésre”,²⁷ vagy: „[a] színházban már megkezdődött az előadás, a pénztár felett ott lóg a »Zárva« tábla. Komolybajszú, csizmás, tanyasi bácsi mégis szorgalmasan kocogtatja az üvegkalitka ablakát”.²⁸

A bemutatókról szóló leírások mindig ismertetik a darab rövid mondanivalóját, részben talán éppen azért, hogy az is okuljon belőle, aki nem látja az előadást. A *Csillagtárna* című darabot például így írják le:

A darabot Makar Dubrava öreg bányász és felesége Andrejevna kezdik. [...] A közönség néma csendben figyel. A színpadon a tárnaigazgató hibáira, a rossz munkaszervezésre fordul a szó; megjelenik Olga, a lányuk (Lelkes Ágnes), majd a vörös Kondrát bányász és a kis Anka (Horváth Pál és Gödörházi Ilona) és a színpad lassan élni kezd, a festett falak igazi házakká válnak, ajtajuk nem a színpad mögé vezet, hanem lakószobába, konyhába, ahol ezek az emberek élnek és ha be is mennek a kertből a házba, a megkezdett beszélgetést a munkájukról, örömeikről, bánatukról folytatják. És a közönség már nemcsak figyeli a történeteket, hanem magára és társaira ismer a dráma szereplőiben, együtt él és érez velük, bosszankodik Pável makacsságán, együtt bánkódik Olgával, szívből kívánja, hogy az öreg Makar meggyőzze vejét, és hogy csak rá nem kiált a tévelygőre. A vörös Kondrát dalát a bányászról, akit maga alá temetett a csille, majd mindenki megkönnyezi. A két félszeg, szerelmes bányászlegény (Palotay László és Pogonyi János) megjelenésén már nemcsak biztatóan nevetnek, hanem el is hangzanak az első megjegyzések: „Milyen maflák!” És amikor végül Gályának (Szőke Vilma) sikerül rávennie a kétméteres Gavrilát az első csókra, boldog, felszabadult nevetés és taps csattan fel a nézőtéren.²⁹

Lényegesek a közönség reakcióit ismertető leírások, amelyek mintha egy gyermekszínházi előadásról szólnának, ahol a nézők még be is kiabálnak. A lényeg itt is a mondanivaló közelítése – egyszerűen befogadhatóvá tétele, mind a nézők, mind a potenci-

²⁷ RÁCZ György: Rendelkezőpróba, szereptanulás. *Művelt Nép*, 1951/2. 28.

²⁸ FÖLDÉNYI Ervin: Az üzemi és városi kultúrverseny bemutatói Győrött. *Művelt Nép*, 1951/5. 13.

²⁹ ZOLNAY Miklós: I. m. 27–28.

ális olvasók számára. Egyrészt azt sugallja, hogy nem kell ahhoz iskolázottnak lenni, hogy színházba járjon az ember, hiszen ott az ő életéről van szó, másrészt megmondja, mikor kell örülni, és mikor könnyezni az előadáson. A darab mondanivalója egyszerű, észre kell venni a hibákat, önkritikát gyakorolva kijavítani, és küzdeni, hogy a munkaversenyben minél jobb eredmények szülessenek. Hiszen, hogy a propaganda közkedvelt eszközével éljenek: „Kivételt nem tudok tenni, de az egész társaság szívvel-lélekkel segít a bányászok harcában, a széncsatában.”³⁰

Közönség szervezés

„[A] műveltségnek terjesztése, a dolgozó nép kultúrszínvonalának emelése, kultúrforradalmunk győztes megvívása. Ezt kell tudatosítanunk munkásosztályunkban és dolgozó parasztságunk között s ennek a feladatnak megoldását sikeresen elősegíteni: ez a közönség szervezés célja.”³¹

A színházi közönség szervezés elsősorban a tömegszervezetek feladata volt, leginkább azért, mert a dominánsan a külvárosban élő munkások nem feltétlen mentek el a belvárosi színházakba jegyet vásárolni. Az ennek megoldására kitalált akciók, miszerint a jegyet kell elvinni a gyárakba, üzemekbe, a segítő szándék mellett a nyomásgyakorlás eszközéül is szolgálhattak, hiszen a munkások a jegyvásárlás lehetőségét egyúttal a hatalom elvárásaként érzékelték.

A közönség szervezés (is) kétféleképpen szolgálta a propaganda céljait. Egyfelől segített abban, hogy a munkásokat a színházakba tereljék, ezáltal pedig a tömegek hatalom által kontrollált szabadidő-eltöltését erősítette. Másrészt a közönség szervezésről szóló újsághírek támogatták az ideológiai célokat, és hangsúlyozták, hogy a pártállam – szemben a Horthy-korszakkal – módot ad arra, hogy a munkások művelődjenek, kulturált kikapcsolódást biztosít számunkra, olyan lehetőségekhez juttatja őket, amilyenek korábban nem álltak rendelkezésükre. E darabok továbbá szerepmintákat is kínáltak: a nézőtéren helyet foglaló munkások

³⁰ Uo. 27.

³¹ BERCZELLER Antal: I. m. 21.

– a megtekintett ideologikus és didaktikus művek révén – pontos képet kaphattak arról is, hogyan kell egy munkásnak a mindennapokban viselkednie, mi a követendő norma.

A közönségszervezés hiányosságai közé tartozott, hogy sok esetben maguk a szervezők – akik a korabeli szóhasználat szerint kultúrmunkások voltak – nem ismereték a propagálandó darabokat, így a közönségszervezés számos esetben nem volt több a jegyek üzemekbe történő kiszállításánál. A szervezést – a nyilvános kommunikáció iránti elvárásoknak megfelelően – a korabeli sajtó sikertörténetként mutatta be. Részben ennek tulajdonították, hogy a színházlátogatók száma a korszakban végig emelkedő tendenciát mutatott: az 1951-es év 3 435 579 színházi látogatójához képest 1955-ben 5 531 638 nézőt regisztráltak, ami több mint 60%-os növekedést jelent, és a jegyek 44,7%-a közönségszervezőkön keresztül kelt el.³² A *Művelt Nép* viszonylag sűrűn, évente két-négy írásban foglalkozott a közönségszervezés kérdéseivel, részben kiemelve annak sikereit, részben pedig rávilágítva a problémáira.

Ha ezeket az írásokat a propaganda szempontjából vizsgáljuk, az alábbi jellegzetességeket figyelhetjük meg: a szervezőket következetesen kultúrmunkásoknak nevezi, ezzel közelítve őket a munkásokhoz; a jó szervezők képzettek – hiszen a jó munkás is képzett –, lehet adni a szavukra, biztosan tudják, mely előadásokat érdemes megnézni. A hibák felsorolásánál is ugyanazokkal a panelekkel találkozhatunk: ha nem sikerül a közönségszervezés, azaz a munkások nem vásároltak megfelelő számban jegyet, az részben a színházak rossz műsorpolitikájának következménye: „Színházaink helytelen, a közvéleménytől elszakadt műsorpolitikája is sok nehézséget okoz. A legjobb üzemi közönségszervező sem tudja legnagyobb színházrajongó munkástársát rábeszélni, hogy egyszerre három, azonos témájú magyar darabot nézzen meg.”³³ Részben pedig a sajtó hibája, amely nem megfelelő időben (azaz túl későn) és nem megfelelő tartalommal ír a színdarabok-

³² TARÓDI-NAGY Béla (szerk.): *Magyar színházi adatok 1.* (Színpad és közönség. Működéstani könyvtár 3.) Színháztudományi Intézet, Budapest, 1962. 53.

³³ PONGRÁCZ Zsuzsa: Jegyeladás vagy közönségszervezés? *Művelt Nép*, 1955/22. 3.

ról: „Kevés az előzetes tájékoztatás és a legritkább esetben emlékeznek meg a szokásos kritikákon kívül egy-egy színész, esetleg új, fiatal művész teljesítményéről. Sok üzemi közönségszervező tapasztalta, milyen káros, szinte helyrehozhatatlan hatása van a nem jóindulatúan bíráló, hanem ledorongoló kritikának, nemcsak a szerzőre, hanem a színházlátogatóra is!”³⁴

Műkedvelő csoportok – üzemi színjátszás

A *Művelt Nép* egyik fontos feladata „segíteni betemetni azt az árkot, amely a tömegek kultúrmunkája és a hivatásos művészek alkotó munkája között még mindég tátong”³⁵

A lap színházi témájú írásainak kétharmada az üzemi vagy munkásszínjátszás kérdésével foglalkozott, melyet a kulturális tömegmozgalom legnépszerűbb művészeti ágaként jellemezett (több ezer alkalmi vagy állandó színjátszócsoporttal), s mint ilyennek hatalmas jelentőséget tulajdonított a dolgozó tömegek politikai és kulturális nevelésében.³⁶

A diktatórikus politikai hatalom hamar felismerte a 19. századi gyökerű munkásszínjátszásban rejlő lehetőségeket. A munkások műkedvelő csoportjainak megszervezése egyfelől biztosította a szabadidő kontrollált eltöltését, másfelől a műkedvelő előadások tartalma kiváló lehetőséget biztosított az állampárt ideológiájának közvetítésére is. A propagandaszövegeket így voltaképpen játékos formában sajátították el a dolgozókkal, ezzel pótolva a résztvevők és nézők esetleges olvasástudásának hiányosságait, vagy járatlanságukat az ideológia szólamaiban. Munkásszínjátszóként a színpadi szövegeket ismételve sokkal könnyebben sajátították el a megfogalmazott kliséket, mint ha olvasták vagy csak hallgatták volna azokat.

³⁴ Uo.

³⁵ BRÓDI Imre: Temessük be azt a tátongó árkot. *Művelt Nép*, 1950/5. 18.

³⁶ ESZTERÁG Albert: Az egyfelvonásos. A legnépszerűbb drámai műfaj problémái. *Művelt Nép*, 1950/9. 8.

A munkamódszer is ezt szolgálta, közösen dolgozták fel a darabokat, vonták le a tanulságokat például az egyes szereplők jellemfejlődéséről:

Alaposan áttanulmányoztam ezt a figurát – mondja komolyan a fiatalember. – Pável olyan hangoskodó, nagyképű ember, aki felelőten végzi a munkáját, s csak a kedvteléseinek él. Elszakad a munkásoktól, felülről dirigál, s mikor kénytelen belátni, hogy lemaradt a bánya, akkor se magában, hanem másban keresi a hibát [...] Bevallom, a negyedik felvonás okoz nekem legnagyobb gondot, mert őszintén, hitelesen szeretném megmutatni, hogy ebből a nagyképű alakból milyen hasznos dolgozót farag aztán a közösség.³⁷

A munkásszínjátszók számára rendszeresen rendeztek kultúrversenyeket, amelyek jelentősége nemcsak abban állt, hogy szélesebb körben bemutathatták a megtanult darabokat, hanem azokról részletes ideológiai értékelést is kaptak, mely a sajtóban is megjelent. Ezeknek a kultúrversenyeknek propagandaszempontból akkora jelentőséget tulajdonítottak, hogy a *Művelt Nép* szinte valamennyi számában olvashatunk róluk tudósításokat. Az olvasók megtudhatták, hogy az ország minden jelentős üzeme, még a legeldugottabb kis – többségében bányász- – falvak munkásai is a kultúrharc frontján töltik szabadidejüket, és ennek következtében hatalmas fejlődésen mennek keresztül. Ez pedig – így az érvelés – nem is elsődlegesen kulturális vagy művelődési téren jelent gyarapodást, hanem az eljátszott karakterek tanulmányozása által elért jellemfejlődés révén, ami egyúttal a jobb munkateljesítményhez is hozzájárul. E logika szerint tehát a legszorgalmasabb üzemi színjátszók szinte biztosan élmunkásokká is válnak: „A termelés és a kultúra munkásainak igazi egymásra találása egy-egy ilyen vendéjáték, amely mindannyiukat, a falu és a színház dolgozóit még jobb munkára, még nagyobb eredmények elérésére lelkesíti.”³⁸

³⁷ NAGY Piroska: „Úgy kell nekünk a művészet, mint lenni a bányában a fény.” Perencesbánya munkásszínjátszói. *Művelt Nép*, 1950/1. 16.

³⁸ LÁSZLÓ Anikó: A Pécsi Nemzeti Színház vendéjátékai. *Művelt Nép*, 1951/6. 31.

Egyfelvonásos darabok

Míg a hivatalos színház keretei között volt lehetőség a cenzúra szűrőjén átment klasszikus darabok „új köntösben történő” bemutatására, hiszen a korszak kultúrpolitikája felvállalta a klasszikus, főként realista hagyományokat, az üzemi színhátszás keretei között elsősorban azt pártolták, ha a csoportok egy, a mindennapi életből vett témát feldolgozó egyfelvonásos darabot vagy akár csak jelenetet adtak elő. Egyfelvonásosok írására rendszeresen írtak ki pályázatokat, pénzjutalommal igyekeztek ösztönözni mind a drámaírókat, mind a munkásokat. A *Művelt Nép*ből azt is megtudhatjuk, milyen is a jó egyfelvonásos:

A politikai mondanivaló helyes megválasztása igen fontos feltétele a jó egyfelvonásosnak. Hatását azonban akkor éri el a darab, ha szerzője az életből meríti mondanivalóját, szereplői élő alakok [...] A jellemek az egyfelvonásos színdarabokban is fejlődnek, de e fejlődés ábrázolásához itt nem áll rendelkezésre annyi idő, mint az egész estét betöltő színművekben. A jellemek fejlődésének olyan szakaszát kell tehát bemutatni, melyben utalni lehet múltjukra s meg lehet jelölni fejlődésük irányát is. Ezért szükséges, hogy az egyfelvonásos szerzője rövid idő alatti olyan helyzetet teremtsen a színpadon, mely a darab cselekményének lezárása ellenére egyértelműen határozza meg a hős jellemének további fejlődését is. [...] Az egyfelvonásos színdarabnak éppúgy, mint más irodalmi alkotásnak, ábrázolnia kell népünknek a békéért, a szocializmus építéséért folyó harcát, be kell mutatni e harc nehézségeit, győzelmeit. Mindezt azonban csak úgy tudja teljesíteni, ha témáját az életből meríti s így válaszolni tud a színdarabok nézőinek azokra a problémáira, amiket napi munkájuk, magánéletük lépten-nyomon felvet.³⁹

A lényeg tehát a jellemfejlődés ábrázolása, egyszerű, mindennapi szituációkba ágyazva, amelyekben keresztül a munkásszínhátszó és a néző is könnyen magáévá teheti a párt ideológiáját. S hogy a munkásszínhátszás jelentőségét tovább hangsúlyozzák, nem maradhatott el a szövegből a békéért és a szocializmus épi-

³⁹ ESZTERÁG Albert: I. m. 8.

téséért folyó harc említése, ami a propaganda szerint minden dolgozó alapvető feladata.

Hivatásos művészek legitimáló szerepe

A hivatásos és a munkásszínjátszás azonban nem különült, és nem is különülhetett el egymástól. A munkások így nemcsak a kőszínházakban vagy a tájelőadásokon találkozhattak a színészekkel, hanem az üzemi színjátszás keretei között is.

A színházak nemcsak a tájelőadások szervezését kapták feladatul, hanem azt is, hogy patronáljanak üzemi színjátszócsoportokat. „Sokan leutaztak a falvakba, a többi között Beremendre, Pécsbányatelepre, Vasasra. Váradi György, a színház rendezője naponta próbált a pécsi iparostanulóiskola színjátszóival. A patronált üzemi csoportok valamennyien eljutottak a megyei, illetve városi bemutatóig. Ez az eredményes munka együtt jár az új, népi tehetségek felkutatásával.”⁴⁰

A hivatásos művészek és az üzemi színjátszás kapcsolatáról szóló híradások mögött felfedezhetünk egyfajta legitimáló szándékot is, hiszen mi mutatná meg jobban egy színjátszócsoport munkájának értékét, mint ha az igazi, nagy művészek érdeklődnek utána, időt áldoznak rá, nemcsak azért, hogy megtekintsék az előadásokat, de együtt is dolgozzanak a munkából lett színészekkel. A *Művelt Nép* hasábjain több alkalommal is olvashatunk szegény munkásfiatalok ilyen, már-már népmesébe illő felemelkedéséről: „Szalai Józsefre a Nemzeti Színház rendezője hívta fel a figyelmemet. – Tehetséges fiú, hiszen láttad... Megkérdeztük tőle, nem lenne-e kedve beiratkozni a Színművészeti Főiskolára. Egyelőre még nem adott választ. A kultúrház parkjában, virágzó lombú fák alatt beszélgetek Szalai Józseffel, a tizenkilencéves szerénymosolyú bányászfiúval. – Apám nagyon szegény ember volt – mondja –, uradalmi cseléd, ennél többet nem is kell mon-

⁴⁰ LÁSZLÓ Anikó: A Pécsi Nemzeti Színház vendégjátékai. *Művelt Nép*, 1951/6. 31.

danom. Hat gyereke közül én voltam a legkisebbik. Kilencéves koromban már kenyeret kerestem [...]”⁴¹

A színészeknek nem csak az üzemi színjátszás vagy az új magyar drámák legitimálásában volt szerepük. A *Művelt Nép* lapszámaiban ugyancsak nem ritka, hogy egy-egy nagy állami beruházás, például Sztálinváros építésének bemutatását összekötik a Nemzeti Színház látogatásának leírásával, ezzel is hirdelve, hogy a párt nemcsak új várost épít, és ad ezáltal munkalehetőséget a dolgozóknak, hanem az első számú színház legnépszerűbb művészeinek vendéjátékát is elviszi hozzájuk.⁴²

Összegzés

A Rákosi-korszak tehát egyfelől szélesre tárta a színházak kapuit a társadalom olyan rétegei előtt, akiknek korábban nem vagy csak korlátozottan volt alkalmuk a színházlátogatásra, másfelől az előadásokat is közel vitte az emberek mindennapi életéhez. Tette ezt a szó szoros és átvitt értelmében is, az előadások utaztatásával és mondanivalójuk hétköznapivá tételével. Az államosítás az adminisztratív kényszer mellett az állami dotáció révén egy olyan jegyárrendszert eredményezett, amely széles tömegek számára tette elérhetővé a színházat. A munkásszínjátszás, a színjátszófesztiválok, a munkásszínjátszók és a hivatásos színészek kapcsolatának támogatása pedig nemcsak a munkások tanulását tette lehetővé, hanem – bár nem tudatosan, de – megégyezett az 1960-as években kibontakozó és több esetben nemzetközi fesztiválokon is sikeres hazai amatőr színjátszásnak.

Mindemellett, mint a fentebbi példákban láthattuk, a Rákosi-korszak színházi életét – legyen az hivatásos vagy munkásszínjátszás – áthatotta a dominánsan pozitív érzelmeket kifejező propagandanyelvezet, amely olyan szavakat használt (béke, szabadság, fejlődés, szeretet, törődés), amelyek inherensen hordozták a meggyőződést, és nem igényeltek indoklást. Emellett folyama-

⁴¹ RÁKOS Sándor: Kultúrmunkások. *Művelt Nép*, 1951/6. 12.

⁴² CSANÁDI Imre: Új város születik, új ember formálódik. *Művelt Nép*, 1950/9. 6–7.

tosan élt az erőt sugárzó kifejezések használatának gyakorlatával, így a színházról írott és az ott elhangzó szövegek visszatérő elemei voltak a különböző katonai kifejezések (harc, küzdelem, mozgósít, front, ellenség). A Rákosi-korszak propagandanyelvezete szélsőségesen militáns volt: mint Jobst Ágnes elemzése is rámutatott, az egyik központi metafora éppen a harc volt, amelyet a szövegekben igen kreatívan vittek át bármilyen hétköznapi témára.⁴³ Ugyancsak jellemző volt a vita/érvelés kétpólusúvá alakítása (az ellenséggel szemben a mi érzetének megteremtése, vagy a korábbi korszakokkal szemben a jelen pozitívumainak hangsúlyozása) és a hatalmi diskurzus szerint negatív jelenségek következetes összekötése egy-egy meghatározott negatív kifejezéssel. Ebben a rendszerben a művészeti alkotások feladata az volt, hogy támogassák a politikai változások szükségességét, és optimizmust közvetítsenek, fejlődést sugározzanak. A szövegek dominánsan cselekvésre buzdítottak (munkaverseny, küzdelem a békéért), erre szolgált a felszólító módú igék gyakori használata, míg a felsőfokú melléknevek gyakori előfordulása önbizalmat jelölt, hiszen segítségükkel kiemelhető volt az adott politikai mondanivaló jelentősége és egyben a rendszer által közvetített elvárások megkérdőjelezhetetlensége.

Mint a *Művelt Nép* szövegeiben jól látható, gyakori propagandaeszköz a „csillogó általánosítás”, amely hiedelmek segítségével a hozzá kapcsolódó jelenségek általános és indoklás nélküli elfogadását ösztönzi, már pusztá említése elkötelezetté teszi az olvasót a szöveg tartalma iránt. A szövegekben ugyancsak gyakran alkalmazzák a „vagy-vagy” eszközét, a korábbi burzsoá világ negatívumaival állítva szembe a jelen pozitív „valóságát”. Szintén kedvelt eszköz volt a propagandaszövegek egyszerű munkások gondolataiként való megfogalmazása is. A szövegeket a sablonok és sztereotípiák határozzák meg, amelyek a befogadókat gondolkodás nélküli cselekvésre ösztönzik.

A korszak ideológusai és politikai döntéshozói kiválóan használták ki saját céljaik elérésére azt a jelenséget, hogy egy totális diktatúrában a művészeti alkotás minden esetben politikai üze-

⁴³ JOBST Ágnes: I. m. 444.

netet hordoz, normákat közvetít. Ezáltal a színházat a propaganda szolgálatába állítva arra használták, hogy befolyásolják az emberek gondolkodását, érzelmeit és viselkedését.

NAGY PÉTER

Párválasztás a régi és új világ határán

A bányászok, üzemi munkások és iparosok házassági szokásai Rozsnyó környékén 1880 és 1895 között*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.6>

Magyarországon a 19. század második felében vett nagy lendületet az iparosodás,¹ amely azonban területileg nem volt kiegyenlített, az ország fővárosa, Budapest mellett néhány nagyobb körzetre koncentrált.² Az egyik ilyen egység Gömör megye, azon belül Rozsnyó környéke volt. Rozsnyó térségének lakói is nagyrészt az iparban dolgoztak, különösképpen a helybeli vasércbányákban vagy a körülöttük elhelyezkedő kohászati egységekben. Emellett más, kisebb ipari létesítmények is működtek a környéken. Az ország több más részével ellentétben az ipar – természetesen sokáig jóval kisebb mértékben ugyan – itt évszázados múltra tekintett már vissza, így komoly előzményei voltak az iparosodási hullámnak. A 19. század második felében azonban a helybeli nehéziparban jelentős technológiai átalakulás történt, a versenyképesség javítása érdekében egyre nagyobb üzemek létesültek – a Gömörhöz közeli Borsod és Nógrád megyében is –, amelyek mellett a régóta működő kisebb gömöri egységek egyre nehezebben tudtak fennmaradni. A 19. század végét folyamatos tulajdonoscsere, összeolvadások és megszűnések jellemezték, miközben számos jelentős vasipari nagyvállalat is a

* A Projekt a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból a PD 121065. sz. pályázat segítségével valósult meg.

¹ BEREND T. IVÁN–SZUHAY MIKLÓS: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Kossuth Könyvkiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973.

² RÁNKI GYÖRGY: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 254–285.

csekélyebb termeléssel működő létesítmények felvásárlására törekedett. Mindemellett az itt élők jelentős része azonban továbbra is a mezőgazdaságból élt; Rozsnyó városában, annak központi jellege miatt, a munkásokon túl számos kereskedő, kisiparos és egyéb közigazgatási és egyéb foglalkozású személy talált ott-hont.³ Felmerül a kérdés, hogy mindezek az ipari változások, az évszázados hagyományok átalakulása, a foglalkozási szerkezet milyen hatással voltak a környékbeli társadalomra, a közöttük lévő kapcsolatokra.

Ezekben az évtizedekben kezdődött meg Magyarországon az úgynevezett első demográfiai átmenet⁴ korszaka, amikor is felgyorsult a népesség növekedése. A folyamat következtében megszűntek a hagyományos népesedési válságok – az utolsó nagyobb demográfiai krízist az 1870-es években pusztító kolerajárvány okozta –, és megindult a halálozási arányszám tartós csökkenése, miközben a születésszám nem esett vissza, s ezek eredményeképpen nagymértékben emelkedett a természetes szaporodás. Magyarországon ennek következtében csökkent a házasságok gyakorisága – mivel kevesebben kényszerültek megőzvegyülni –, továbbá valamivel emelkedett az átlagos házasságkötési kor és a sohasem házasulandók aránya. A házasulók életkora azonban Oroszország és a Balkán után ezzel együtt is hazánkban volt a legalacsonyabb Európában: 1880-ban a nőknél 20,6 év volt, ami harminc év alatt, 1910-re 22,1 éves korra emelkedett.⁵

A társadalmi érintkezést a házassági szokásrend alapján jól lehet vizsgálni az egyes időszakokban. Tanulmányomban a munkások⁶ házassági jellemzőit vizsgálom a térség ipari átala-

³ BOROVSKY Samu: *Magyarország vármegyei és városai (Magyarország monografiája). Gömör vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 1893. Forrás: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarország-varmegyei-es-varosai-1/gomor-kishont-varmegye-894E/rozsnyo-irta-komoroczy-miklos-8DAB/torteneti-attekintes-8DD5/>. (Letöltve: 2022. 11. 21.)

⁴ Lásd bővebben KOLOH Gábor: A demográfiai átmenet problematikája. Egy globális folyamat értelmezésének lehetőségei. *Korall*, 2021/85. 26–46.

⁵ KATUS László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle*, 1980/2. 270–288.

⁶ A munkásfogalom meghatározásánál Valuch Tibor értelmezését tartom a legmegfelelőbbnek, tanulmányomban ennek alapján sorolom ebbe a kategóriába

kulásának meghatározó időszakában, 1880 és 1895 között. Ennek forrásául a római katolikus és evangélikus házassági anyakönyvek adatait gyűjtöttem és hasonlítottam össze, amelyekbe nagyrészt bejegyezték a házasulandók és azok családtagjai foglalkozását is. A református anyakönyveket foglalkozás szempontjából sajnos nem tudtam kutatni.

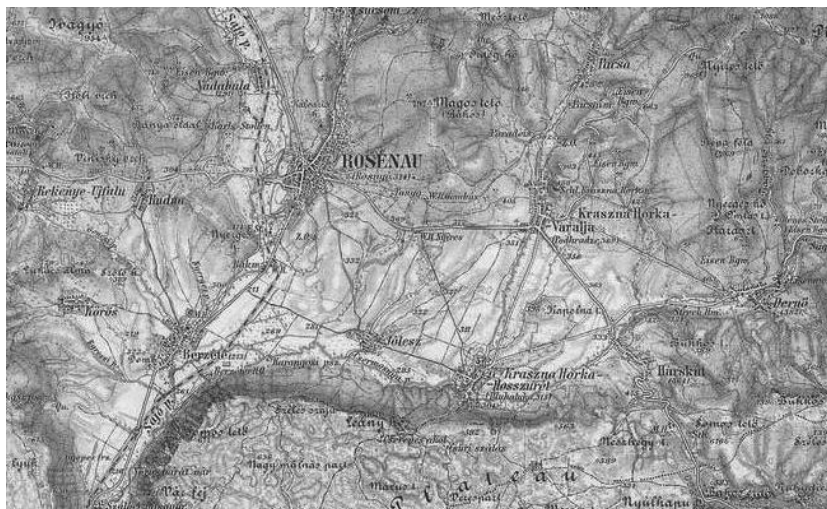
Rozsnyó környékének települései, felekezeti megoszlásuk

Először is tisztázzuk vizsgálatunk földrajzi határait. Mely települések tartoztak a rozsnyói római katolikus és evangélikus egyházkerülethez? A római katolikus egyházi egységhez Rozsnyó központon kívül a várostól északra fekvő Nadabula (más néven Sajóháza), továbbá Csucsom, a nyugati irányban fekvő Rudna és Rekenyeújfalu, valamint a déli irányban lévő Berzéte és Kőrös tartozott. Az evangélikus anyakönyvekben az említett helységeken kívül továbbá a Rozsnyótól déli irányban fekvő Szalóci vasgyár, Gombaszögi vasgyár, Vigtelki vasgyár, Vigtelke őrház, valamint a térség körzetközpontjától keletre fekvő Lucska és Krasznahorka-váralja tűnnek fel, mivel a szórványevangélikuság is az egyházkerülethez tartozhatott.⁷

---

az anyakönyvekben szereplő személyeket: „a munkás [...] az, aki a munkaerejét fizikai munkavállalóként értékesíti, és megélhetését ebből biztosítja”. VALUCH Tibor: Munkás-társadalom-történet. *Korall*, 2012/49. 11.

⁷ A rozsnyói evangélikus és római katolikus egyházközösség házassági anyakönyvei, 1880–1895. Forrás: https://www.familysearch.org/search/catalog/results?count=20&query=%2Bsubject_id%3A629958 (Letöltve: 2022. 11. 10.)

1. térkép. Rozsnyó térsége a 19. század utolsó évtizedeiben
 Forrás: Habsburg Birodalom (1869–1887). Harmadik katonai felmérés
<https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000> (Letöltve: 2022. 11. 13.)

1. táblázat. Rozsnyó környékének vallási megoszlása az 1881-es
 népszámlálás idején

Település	Összlakosság	Római katolikus	Evangélikus	Református
Rozsnyó	4737	2670	1554	215
Berzété	928	397	142	377
Csucsom	380	129	247	4
Kőrös	304	60	73	169
Nadabula	489	264	206	19
Rudna	323	117	102	103
Ujfalu (Rekenye-)	381	110	271	0

Forrás: A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1882.

A térség felekezetiileg is nagyon színes volt ebben az időszakban. Az 1881-es népszámlálás alapján Rozsnyó lakosságának több mint 56%-a a római katolikus egyházközséghez tartozott, míg egyharmada evangélikus volt. A térség falvai is vegyes képet mutattak. Enyhe római katolikus többség volt Nadabulán, Berzétén és Rudnán, míg Csucsomban és Rekenyeújfalun színtiszta evangélikus fölény volt tapasztalható. A reformátusok Kőrösben éltek a legnagyobb arányban. A heterogén képet jól mutatja, hogy Rudnán mindhárom felekezet szinte hasonló arányban volt jelen, de a római katolikusok és az evangélikusok tulajdonképpen minden településen jelentős számban megtalálhatóak voltak. A reformátusok összlétszáma a térségben alacsonyabb volt, mint a másik két felekezeté: Rekenyeújfalun egyáltalán nem laktak, továbbá Csucsomban és Nadabulán is nagyon kevesen voltak.

Rozsnyó környéke és az ipar

Ahogy a bevezetőben említettük, Rozsnyó környékének ipara középkori eredetre tekint vissza, így a 19. században országosan meginduló iparosodásnak a térségben komoly hagyományai voltak évszázadok óta. A vállalkozások különösen a vasérc bányászatára és az azt feldolgozó kohászati üzemekre épültek.

A környék középpontjának számító Rozsnyót német telepések alapították a 13. században. Ők már ekkor az itt található vasérc kitermelésével foglalkoztak, amelyet kezdetben még a talajhoz közeli rétegekből, úgynevezett külszíni bányaműveléssel nyertek ki, és ezeket a településen áthaladó Sajó folyó partján dolgozták fel. A század végén bányászata már kiemelkedő jelentőségű volt, majd I. Lajos királytól a település városi jogokat és kiváltságokat kapott. Rozsnyót a felső-magyarországi hét bányaváros között tartották számon.⁸

⁸ EISELE Gusztáv (szerk.): *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegegyének bányászati monografiája*. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Borsod-Gömöri Osztálya. Selmechánya, 1907. 56–60.

A Rozsnyótól délre fekvő Berzéte közelében aranyat találtak a középkorban, a környéken I. Mátyás király idején egy Aranyos nevű település is létezett. A faluban a 18. század elején két-két tót kemence⁹ is létezett a hozzájuk tartozó hámorokkal.¹⁰ Itt később nagyolvasztót¹¹ is létesítettek. A közeli Rudnán a középkorban aranybányák voltak.¹² A 19. század második felében a kincstár tulajdonában voltak vasércbányái, amelyek mellé lakótelepeket, más néven kolóniákat is létesítettek.¹³

Csucsom és Nadabula lakói is évszázadok óta foglalkoztak bányászattal, amely utóbbi helyen volt különösen jelentős.¹⁴ Lucskán vasolvasztó működött, amely a Keglevich, majd a Zichy-Ferraris család, később a Kattovici részvénytársaság tulajdonába került.¹⁵ Szalóc határában a Hámos családnak volt két tót kemencéje hámorokkal. Gombaszögön Eszterházy hercegnek volt a 19. század elején két tót kemencéje és hámora, amit később nagyolvasztóvá alakítottak át. Vigtelkén szintén az Eszterházyak létesítettek nagyolvasztót.¹⁶

Hogyan zajlott az ipari átalakulás a 19. század utolsó évtizedeiben, milyen ipari egységeket, vállalkozásokat figyelhetünk meg ekkor a környéken? A legjelentősebb változás az volt, hogy ebben az időszakban már megjelentek a nagyvállalatok a térségben. Az 1880-as évek fordulóján a „vasgrófnak” is nevezett Andrassy Manó bányászati és kohászati vállalkozása volt itt a legjelentősebb. Vasércbányái működtek Rozsnyón, Nadabulán, Csucsomban, Rekenyeújfalun, és több más, az egyházkerületen kívüli közeli településen. Egyik nagyolvasztója a Szalóchoz közeli

⁹ A vasércet ezekben a kemencékben olvasztották fel, amelyek a 19. századig működtek. Elnevezése azt mutatja, hogy a Felvidéken a tevékenységet főleg a szláv nyelvű lakosság végezte.

¹⁰ Kohászati és kezdetleges vasfeldolgozási munkát végző üzem, a kemencéből ide érkezett a felolvasztott vasérc.

¹¹ Nyersvas gyártására épült, nagy méretű aknás olvasztókemence, kohó. A technológiai fejlődés során a kemencéket a nagyolvasztók váltották fel, amelyek már nagyobb mennyiségű termelésre voltak képesek.

¹² EISELE Gusztáv (szerk.): I. m. 50.

¹³ Uo. 95–96.

¹⁴ Uo. 60.

¹⁵ Uo. 95.

¹⁶ Uo. 56.

Gombaszögön létesült – az egykori Eszterházy-érdekeltségben. Összesen négyszázharminc munkást foglalkoztatott, akik közül százötvenen a nagyolvasztóknál dolgoztak. A magyar államnak is voltak ipari egységei a környéken, magyar királyi vaskőbánya volt Rudnán, Nadabulán és Csucsomban, melyeknek központja Rozsnyón székelt.

A térségben mindezek mellett továbbra is működtek kisebb társulatok és magánszemélyek is üzemeket, bányákat. A Szalóci vasgyártársulatnak Vigtelkén volt nagyolvasztója huszonöt fővel, melynek vasércbányái többek között Rekenyeújfalun, Rudnán, Rozsnyón és Nadabulán voltak. Az 1881-ben kiadott *Magyar bánya-kalauz* – ezek az ipari összesítések, az úgynevezett bányakalauzok a megjelenésüket megelőző második év adatait tartalmazták – szerint emellett még rozsnyói székhellyel Schlosser Albert is üzemeltetett ipari vállalkozást a térségben. Vasgyára Berzétén volt negyvenhét fővel, Rozsnyó, Csucsom, Nadabula településen pedig többek között vasércbányákat létesített. Emellett a csetneki székhelyű Sárkány József Károly örökösei és társai cégnek más tevékenységei mellett Rozsnyón, Rudnán, Nadabulán, Rekenyeújfalun volt bányája.

A Gábor bányatársaságnak négy munkással Csucsomban volt vaskőbányája. Nadabulán egy-egy vaskőbányája volt Doró János rozsnyói és Schlosser Albert berzétéi tulajdonosoknak közösen, valamint a rozsnyói Fögel Alajosnak, valamint gróf Zichy-Ferraris Bódog lucskai vasgyárának. Rozsnyón pedig egy-egy működő bányája volt a Johann Roszgang bányatársaságnak, Maderspach Liviusnak és gróf Andrassy Dénes dernői gyárának.¹⁷ Mindezekből leszűrhetjük, hogy Rozsnyó környékén a vizsgált időszakban számos ipari egység működött.¹⁸

A vasércbányászat és annak feldolgozása mellett más kisebb iparágak is jelen voltak a térségben. Jelentősnek számított az

¹⁷ Dernő Lucska keleti szomszédtságában lévő település, szintén jelentős ipari hagyományokkal. Az Andrassy család, majd később a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. érdekeltiségébe tartozott.

¹⁸ DÉRY Károly (szerk.): *Magyar bánya-kalauz. 1. évfolyam*. Guttmann Oszkár, Bécs, 1881. 72–81. Forrás: <http://epa.oszk.hu/02000/02000#> (Letöltve: 2022. 11. 20.)

antimon¹⁹ – korabeli nevén dárdany – bányászata, amely a 19. század utolsó évtizedeiben lendült fel. A bányászati és kohászati létesítmények mellett Rozsnyón porcelán- és börgyár is működött, Nadabulán pedig papírzemelt létesítettek.

Mi változott meg tizenöt év alatt? Az Andrásnyak tovább növelték érdekeltségeiket. Andrásny Manó 1891-ben meghalt, de fia, Géza továbbvitte vállalkozásait. A 19. század végén már Rudnán is volt egy bányája, két nagyolvasztója Szalócon, egy-egy pedig Gombaszögön és Berzétén, amelyeket a Szalóci vasgyár társulattól és Schlosser Alberttől szerzett meg. Az Andrásnyak másik ágához tartozó gróf Andrásny Dénesnek továbbra is működött a dernői gyára, amelynek megmaradt a rozsnói vasércbányája. A magyar királyi kincstár Rozsnyón szerzett egy bányát, azonban a rudnai létesítmény ekkor már nem volt meg. Sárkány József Károly örökösei és társai Csetneki Concordia vasgyára ugyanazokkal a bányákkal rendelkezett. A *Magyar bánya-kalauz* 1896. évi kiadása szerint a térségben már megjelent a későbbi jelentős nagyvállalat, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. egy rudnai bányával. A Vasmű 1900-ban, az Andrásny-üzemek megvásárlásával vált a környék legmeghatározóbb vállalatává.²⁰

Továbbra is megtalálhatjuk a kisebb családi társaságok, magánszemélyek üzemeit, bányáit is, ám ezek jelentősége jól érezhetően csökkent. A századfordulón Csucsomban az oderbergi Bachruch Fülöpnek volt antimon- és vasércbányája, a Gábor bányatársaságnak pedig egy vasércbányája, továbbá egy-egy vasbányája volt az Anna, Julianna, Etelka és Hermina bányatársaságnak, valamint Szontágh Józsefnek. A nadabulai Roxer Gyulának és Rozslozsnik Mihály örököseinek egy mangánpát-²¹ és kobaltbányája volt Rozsnyón. Nehrer Lászlónak és Gyulának

¹⁹ Ezüstfém, kristályos, könnyen porítható rideg fém, amelyet főként ötvözésre használnak.

²⁰ A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Egyesület 1881-ben alakult a borsodnádasi, az ózdi és a salgótarjáni vasgyarak, valamint az Ózd és Salgótarján környéki barnaköszén- és a felvidéki vasércbányák, feldolgozó üzemek fűzőjével. Lásd bővebben NAGY Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a kezdetektől az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016.

²¹ Más néven rodokrozit, málnapát, leginkább mangánércként, de ékszerként is felhasználják.

pedig Rudnán volt egy vasércbányája. Miller J. M. és társának antimonbányája lett Csucsomban és Rozsnyón, Démuth Károly Józsefnek pedig Csucsomban.²²

A fentebb említett létesítmények néhány kivételtől eltekintve kis- és középüzemek voltak, amelyeknek összeolvadása, versenyképessé tétele a 19. század utolsó évtizedeiben indult meg. Ekkor szerzett egyre nagyobb befolyást a vasgyártásban jelentős érdekeltségekkel rendelkező Andrassy család, majd a Magyarország egyre jelentősebb iparvállalatává váló Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (röviden Rima, RMST), emellett pedig a magyar állam is. A századfordulón is fennálló vígtelki vasolvasztó például gróf Andrassy Manó, majd a Rima tulajdonába került. A kisebb üzemeket felvásárolták, amelyeket pedig nem lehetett gazdaságosan működtetni, azokat bezárták. A családi cégek is egyre nagyobb arányban kényszerültek arra, hogy a nagyvállalatoknak adják el egységeiket, vagy pedig a versenyt nem bírva megszüntessék a működést. A századfordulóra például a lucskai és a szalóci üzem is megszűnt, a település lakói a 19–20. század fordulóján ezért inkább már a vasérc és a faszén közeli olvasztókhoz való szállításával foglalkoztak. Ekkor már a Rima érdekeltségeibe tartozó berzétei nagyolvasztó sem üzemelt, a berzéteiek ezekben az években szintén fuvarozásból éltek: nagyrészt a közeli sebespataki bányáktól szállítottak vasércet a gombaszögi és a vígtelki olvasztókhoz.²³ Az egyes bányákról sok esetben nincsenek pontos adataink, csak az egyes vállalkozásokra vonatkozóan, azok pedig általában túlnyúltak Rozsnyó közvetlen környezetén, amelyet az egyházközségek fednek le. Összességében elmondható, hogy Kőröst kivéve mindegyik településen volt ipari létesítmény a vizsgált korszakban.

²² DÉRY Károly (szerk.): *Magyar bánya-kalauz. 4. évfolyam*. Moritz Perles, Bécs, 1986. 85–91. <http://epa.oszk.hu/02000/02000#> (Letöltve: 2022. 11. 20.)

²³ EISELE Gusztáv (szerk.): I. m. 56.

Az ipari népesség arányának változásai

A környékbeli ipari népesség arányát a népszámlálásokból tudhatjuk meg. Az 1881-es összeírás idején az iparból élők aránya Rozsnyón és Nadabulán volt a legmagasabb, de Kőrös kivételével mindegyik községben jelentős számban dolgoztak az iparban. Rozsnyó jelentős ipari központ volt, de a bányákban és üzemekben dolgozók aránya csak Nadabulán közelítette meg a férfi keresők 30%-át, Rudnán pedig annak egynegyed részét, míg a többi településen ez a szám 10-20% körül mozgott, Kőrösön pedig elenyésző volt. A nők ebben az időben csak nagyon csekély arányban dolgoztak az ipar területén, így az összkeresőket figyelembe véve még kevesebb a munkásság összaránya. A századfordulóra viszont az iparból élők aránya Rekenyeújfalun nagyon lecsökkent, míg Berzétén lényegében stagnált, miközben a többi településen jelentősen emelkedett. Nadabulán ekkor már a keresők több mint 50%-a, Rudnán közel 43%-a tevékenykedett a bányászat és a nagyipar területén, tehát a környékbeli ipar a századfordulóra jelentős fejlődést könyvelhetett el. Rekenyeújfalu csökkenő arányszáma feltehetően a faluhoz közeli bányák termelési visszaesésének a következménye volt.²⁴ Az iparból élők természetesen nemcsak helyben dolgoztak, hanem a közeli üzemekbe is bejártak, ebben a korban főképp gyalogosan. Kiváló példa Rekenyeújfalu, ahol csak kisebb bányák voltak, lakosai ezért eljártak a környékbeli bányákba – különösen a szomszédos Rudnára – dolgozni. Emellett sokan foglalkoztak az alapanyagok és az ipari termékek fuvarozásával is.²⁵ Az adatokból az látszik továbbá, hogy az évszázados ipari hagyományok ellenére a mezőgazdaságból élők aránya is magas maradt, mivel a kezdetlegesebb ipari létesítmények kevesebb munkaerőt is igényeltek.

²⁴ *A Magyar Korona Országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882; *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként.* Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902.

²⁵ EISELE Gusztáv (szerk.): I. m. 96.

Rozsnyó környékének nemzetiségi megoszlása

Az iparosodás a térség nemzetiségi összetételére is hatással volt. A németek által alapított Rozsnyó lakossága a 16–17. században túlnyomó részben még német volt.²⁶ 1880-ra azonban jelentős mértékben asszimilálódtak:²⁷ a hivatalos adatok szerint a város népességének csupán valamivel több mint 5%-át tették ki. A szlovákok is nagyobb arányban voltak jelen, több mint 8%-kal, a település túlnyomó többsége azonban ekkor már magyar ajkú volt. Mindez annak volt köszönhető, hogy az ipar és maga a város fejlődése miatt jelentős volt a beköltözés Rozsnyóra, emellett a korszellemnek és az ipari vállalatok vezetőségének is fontos volt a magyarosodás támogatása. Utóbbi tömegességét jelzi az evangélikusok magas aránya: őseik feltehetően mind németek lehettek; és ugyanez feltételezhető a környék többi községének ágostai hitvallású lakosságáról is. Mindezt a levéltári források és családtörténeti kutatások során készített interjúk is alátámasztják. A térség településein ekkoriban túlnyomórészt magyar nyelvű lakosság élt, kimutatható német és attól is nagyobb létszámú szlovák népességgel. A szláv nemzetiségűek is az ipar fejlődésének következtében települtek be – aminek az is oka volt, hogy a magyar–szlovák nyelvhatár is itt helyezkedett el. Rekenyeújfalú például szinte teljesen szlovák nyelvű falu volt már, és az egyházközség más településeitől északra szintén szláv többségű helységek voltak. Az ipar hatására történő bevándorlást alátámasztja, hogy a szakirodalom alapján a vele szomszédos Rudna lakossága is eredetileg magyar volt, a bánya fellendülésével azonban német és szláv nyelvű telepek is érkeztek.

²⁶ Uo. 56–60.

²⁷ Az 1880-as népszámlálás kérdőpontjai közé került fel először az anyanyelv, azonban a fogalom nem volt pontosan definiálva, így az összeírásokat végző statisztikusoknak lehetőségük volt azt szabadon értelmezni. A Rozsnyó környéki települések történetével, az anyakönyvekben szereplő családnevekkel összevetve azonban a táblázatban szereplő adatok mindenképp tükrözik az egyes nemzetiségek jelenlétét. KÖVÉR György: „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon. *Századok*, 2016/5. 1223–1225.

2. táblázat. *Rozsnyó környékének nemzetiségi megoszlása az 1881-es népszámlálás idején*

Település	Össz-lakosság	Magyar	Szlovák	Német	Egyéb	Beszélni nem tudó ²⁸
Rozsnyó	4737	3884	400	259	75	119
Berzéte	928	853	30	13		32
Csucsom	380	329	19	6	3	23
Kőrös	304	285	6	1		12
Nadabula	489	373	69	18	8	21
Rudna	323	269	27	6	12	9
Ujfalu (Rekenye-)	381	5	363	2		11

A rozsnyói evangélikus és római katolikus egyházközség házassági anyakönyvei, 1880–1895. I. m.

Házasodási szokások a 19. század utolsó évtizedeiben

Kivel kötötték össze életüket a környékbeli ipari munkások? Milyen felekezeti, társadalmi, települési jellemzők rajzolódnak ki? A házassági anyakönyvek bejegyzéseibe sajnos nem minden esetben került bele a párok – mivel ebben az időben főképp a férfiak, vagyis leginkább a vőlegények viseltek állást – és a szülők foglalkozása, azonban összességében megfigyelhető, hogy az ipari társadalom létszáma magasabb volt a római katolikusok körében.

A munkásság, ahogy a környék iparát elemző fejezetben is látható volt, számos iparágban tevékenykedett, ami változó kere-

²⁸ Az 1880. évi népszámlálás idején a személyeket egyenként kérdezték meg, hogy milyen anyanyelvűek. Ennek volt egy buktatója is: a legkisebb gyermekek erről természetesen nem nyilatkozhattak, így kénytelenek voltak egy „Beszélni nem tudó” csoportot is létrehozni. KÖVÉR György: I. m 1223.

seti lehetőségeket biztosított, így életszínvonaluk sem volt egyforma, sőt társadalmi presztízszük sem. Rozsnyóban, az évszázados műltra visszatekintő bányavárosban és több környékbeli, bányalélőhelyekkel rendelkező faluban (Nadabula, Csucsom, Rudna) természetesen sokan foglalkoztak vasércbányászattal. Az egyszerű bányamunkások álltak a társadalmi hierarchia legalsó fokán, felettük helyezkedtek el a mesterek, mai szóhasználatnál a művezetők. A körzetközpontban, Rozsnyón és a környékbeli falvakban is több kisebb üzem működött, amelyeknek munkavállalóit munkás, gyári munkás elnevezéssel találjuk az anyakönyvekben, esetleg a konkrét gyárat is megemlítve – például így: porcelángyári segéd. Ezt a réteget az előmunkások és mesterek csoportja irányította. Rajtuk kívül az ipari társadalomban található még a kisiparosok, akik minden faluban tevékenykedtek (például asztalosok, ácsok, kőművesek), legnagyobb arányban természetesen a körzetközpontban, Rozsnyón. Ebből adódóan ott a szolgáltatásszektor is jóval kiterjedtebb volt. Ők sem voltak mindnyájan önálló iparosok: náluk is dolgozhattak segédek, tanulók.

A munkásság – és az egész környékbeli lakosság – szokásait vizsgálva döntően felekezeti endogámia figyelhető meg. Az évszázados múlttal rendelkező szakma képviselői, a bányászok döntő többsége római katolikus volt. Több mint kétharmaduk bányászok lányait, valamint megözvegyült feleségeit vették el. Az evangélikusok esetében azonban kevésbé látható egymás közötti házasodás a bányászok körében, és nem mutatható ki egyik foglalkozási csoport dominanciája sem. Emögött feltehetően felekezeti, nemzetiségi okok álltak, amelyek jóval fontosabbnak bizonyultak, mint a foglalkozás. Az ágostai hitvallásúak egyébként is jóval kisebb közösséget alkottak, így amennyiben hasonló felekezetű párt szerettek volna választani, jóval kisebb lehetőségük volt. Mindezt nehezítették a nyelvi akadályok, például a döntően evangélikus Rekenyeújfalu esetében, ami Nadabulán is megfigyelhető volt. Emellett az evangélikus bányászoknál is jellemző, ugyanúgy, mint a római katolikusoknál, hogy a völegény apjának tevékenysége zömében a bányászathoz köthető, így bányászgenerációkról beszélhetünk.

A másik ágazatot, a gyári munkások világát vizsgálva, azt állapíthatjuk meg, hogy esetükben az após általában üzemi munkás, bányász vagy helybeli kisiparos volt, de nem volt ritka a mezőgazdasági foglalkozás sem mindkét felekezetnél. A római katolikusok körében sem mutatható ki bármelyik foglalkozásbeli csoport felülreprezentáltsága. Itt is látható az a tendencia, hogy a vőlegény édesapja is sok esetben az iparhoz kötődött, így a bányászokhoz hasonlóan számos munkásgeneráció alakult ki a térségben.²⁹

Mi lehet az oka, hogy a bányászok és a munkások esetében sem tapasztalható, hogy csupán egymás között házasodnának – annak ellenére, hogy már az előző generáció is az iparból élt? Mégsem volt olyan zárt ez a réteg a társadalmi érintkezés szempontjából, mint ahogy például Lackó Miklós összegezte munkáiban?³⁰ Ennek egyik magyarázata az, hogy a Rozsnyó környéki falvakban a fizikai dolgozók tovább művelték földjeiket, tehát kétlaki életet folytattak, így szó sincs arról, hogy a korábban szegényebb társadalmi helyzetben lévő ipari munkások módosabb gazdák lányait vették el. Sőt, a földművesek sem rendelkeztek nagy kiterjedésű és jó minőségű földterületekkel, inkább az volt a jellemző, hogy saját magukat tudták csak ellátni abból, esetleg a helyi piacokra tudtak terméket vinni. A korábbi technológia mellett a kisebb ipari üzemek sem működtek állandóan, így azok munkásai sokszor csak időszakosan dolgoztak az iparban. A helyi lakosság tehát – különösen a falvakban – továbbra is erősen kötődött a mezőgazdasághoz, attól az ipari munkavállalása esetén sem szakadt el. Ha a családfő vagy bármelyik családtag – ebben az időben, és a nehéziparban különösen férfi munkásokról beszélhetünk – valamelyik üzemben helyezkedett el – ami természetesen a helyi kisebb földek művelésénél stabiler és jövedelmezőbb állást jelentett –, szabad idejében tovább végezte otthoni feladatait az agráriumban. Emellett ekkor a ház-

²⁹ A rozsnyói evangélikus és római katolikus egyházközség házassági anyakönyvei, 1880–1895. I. m.

³⁰ LACKÓ Miklós: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968; LACKÓ Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1961.

tartásban élő nők és a gyermekek, idősek szerepe nőtt meg a ház körüli munkákban. Összességében inkább az feltételezhető, hogy a házasságban a társadalmi helyzetnek volt fontos szerepe, tehát egy munkás vagy napszámos vagy egy szegényebb paraszt lányát vehette el.

Azt is figyelembe kell venni, ha egy üzem termelése csökkent, egykori dolgozók arra kényszerülhettek, hogy teljesen visszatérjenek az agráriumba. Különösen igaz ez erre az időszakra, amikor a technológiai változás következményeképpen számos kisüzem megszűnt a térségben. Például két római katolikus bányász Dusza Márton lányait vette feleségül. Az após foglalkozási rubrikájában előbb vasöntő, majd második házasságkötésekor „földész” – vagyis földműves – megnevezés szerepel. Emellett sokan éltek fuvarozásból is, amely foglalkozást nem tüntetik fel az anyakönyvek. Őket feltehetően a mezőgazdaságból élőkhez sorolták, mivel a szállítás inkább keresetkiegészítés lehetett a konjunktúrától, a termeléstől, az üzemek működésétől függően, és „főállásuk” az agráriumban volt.

A római katolikus bányászok esetében településen belüli endogámia is megfigyelhető, különösképpen Nadabulán, ahol a bányászok nagyrészt egymás között házasodtak. A bányászcsaládok között kötött házasságok esetében több mint 80%-ban mindkét fél nadabulai származású. Mivel itt egyébként is nagyon magas volt a bányászatból élők aránya, és a római katolikus bányászok jelentős része szlovák ajkú volt, ennek nyelvi okai is voltak. Kivételt jelent, hogy egy Görgőről származó nadabulai bányász lányát egy falucsikai tanító vette el. Falucska közel fekszik Görgőhöz, így feltehetően a korábbi személyes ismeretség is szerepet játszhatott a frigyben, habár a párok eltérő társadalmi rétegekből származtak.³¹

A nadabulai homogén házasodási szokásokat árnyalja, hogy a községben magas volt a bevándorlók aránya. Különösen az északra fekvő Kis- és Nagy-Hnyilec (magyarul Szepespaták, illetve Nyilas) községekből települtek be sokan, amely szintén

³¹ *A rozsnyói evangélikus és római katolikus egyházközség házassági anyakönyvei, 1880–1895. I. m.*

bányásztérség volt a Gömörtől északra fekvő Szepes megyében, döntően római katolikus szláv ajkú lakossággal. Mivel ebben az időben a helyi ipar jelentősége csökkent, számos család vándorolt délebbre, például Rozsnyó térségébe, vagy az ebben az időszakban folyamatosan fejlődő borsodi szénbányák környékére. Nadabulán szintén volt egy szláv nyelvű közösség, amelynek tagjaival könnyen meg tudták értetni magukat. Speciális házassági sajátosság nem figyelhető meg esetükben, ugyanúgy házasodtak nadabulai származású bányászok lányaival, mint egyéb települések – családnevük alapján szintén szláv eredetű – lakóival. Nadabulára és a szomszédos Rekenyeújfaluba és Rudnára is érkeztek munkások a szintén bányász hagyományokkal rendelkező Szepes megyei Merényből (német nevén Wagendrüssel) és környékéről,³² akik származási helyük alapján inkább szepeségi, vagy a helybeliek közül családnevük alapján szintén szláv eredetű párt választottak maguknak.³³

E szokások mögött a bevándorlók és a már korábban itt élők nyelvi különbségei állhatnak. Feltételezhető, hogy jóval többen tudtak szlovákul, mint amennyien annak vallották magukat a népszámlálásokban. Ez főképp a felgyorsuló asszimilációval magyarázható: bár magyarnak tartották már magukat, több generáción át beszélhették még felmenőik nyelvét. E folyamatot a magyarosító közigazgatás és az iparvállalatok is segítették. A később betelepülők könnyen találhattak már itt élő, nem környékbeli, hasonló nyelvű társat maguknak, amit a vezetéknevek vizsgálata is megerősít.³⁴

A Rozsnyó környéki falvakban a bevándorlókon kívül a fiatalok főképp falun belül, esetleg a környékbeli településeken talál-

³² HAJNÓCI R. József: *A szepesi bányavárosok története. A Szepesmegyei Történelmi Társulat millenniumi kiadványai. VII. kötet.* Szepesmegyei Történelmi Társulat, Lőcse, 1903.

³³ *A rozsnyói evangélikus és római katolikus egyházközség házassági anyakönyvei, 1880–1895.* I. m.

³⁴ *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás...* I. m.; Dr. JEKELFALUSSY József (szerk.): *A Magyar Korona Országainak helységnevtára.* Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal Budapest, 1892; *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként.* I. m.

tak párt maguknak. Néhány esetben előfordult, hogy a könyékről származó, de már máshol élő munkás saját származási helyéről választott menyasszonyt magának. Így például a rozsnyói eredetű, de már a Borsod megyei Nádasdón élő Szedelini János bányász rozsnyói mátkával kötötte össze életét.

A környék települései közül Rekenyeújfalu szlovák többséggel rendelkezett, így a nyelvi különbségek miatt a helybeliek falun belül házasodtak. Egyetlen kivételtől tudunk, egy rudnai lánnyal kötött frigyről, ám édesapja foglalkozása nem ismert.

Rozsnyó szerepe szintén egyedülállónak tekinthető. A településen nemcsak nagyipari munkások és a bányászok éltek nagyobb arányban, hanem a városi élethez, a körzetközponthoz kapcsolódóan számos kisiparos is. Utóbbiak esetében jól látható a társadalmi mobilitás. Több völegénynek az apja még munkás vagy bányász volt, ám fiaik már például cipészként, kőművesként dolgoztak. Munkavállalóból önálló iparossá válni a munkásság egyik felemelkedési lehetősége volt. A másik az üzemükön belül előmunkássá és mesterré, mai szóval csoportvezetővé és művezetővé válás. Az egyszerű munkás- és bányászcsaládokból lett kisiparosok közel 80%-a olyan lányokat tudott feleségül venni, akiknek apja szintén nem volt iparos: bányászként, munkásként vagy éppen napszámosként tevékenykedett. Megfigyelhetők emellett kisiparoscsaládok is, sőt az is, hogy a fiú továbbviszi édesapja szakmáját: így jöttek létre bádogos- és kőműves-generációk is. A származás a házasságokban is szerepet játszott: ők elsősorban kisiparosok lányait vették feleségül. Továbbá szerepet játszott a völegények származási helye is. Rozsnyó évszázadok óta város volt már, így természetesen kialakultak helybeli iparogenerációk is. Fele-fele arányban egymás lányait és a környékbeli községek iparosainak gyermekeit vették feleségül, valamint munkások és bányászok gyermekeivel házasodtak. Ebben az esetben sem lehet beszélni a kisiparosok közötti endogámiáról. Megfigyelhető egyfajta bevándorlási minta észak felől, a szláv nyelvű területről, de még inkább a környékbeli községekből: e csoportba tartozóknak az édesapja jellemzően még bányász volt, azonban fiuk már iparosszakmát választott. Feltehetően azért, mert Rozsnyón könnyebben tudtak munkalehetőségeket találni

maguknak. Az anyakönyvek adataiból úgy látszik, hogy rozsnói menyasszonyt választanak ugyan, de arájuk születési helye szerint egykori falujukból, annak térségéből származik. Ennek főképp az lehetett az oka, hogy feltehetően ismerték egymást a környékről a városba került családok. Lehetséges mentalitásbeli indok is: hiába lett valakiből iparos, és hiába költözött a városba, mégis kötődött a falubeli gondolkodásmódhoz, ezért hasonló közegből érkező feleséget szeretett volna. Természetesen szerepet játszottak a nyelvi különbségek is, mivel Rozsnyón is élt egy német vagy szláv nemzetiségű, már elmagyarosodott, de származási identitását valószínűleg még őrző réteg. Emellett, ahogy említettük, Rozsnyótól északra már szláv lakosságú falvak voltak, és az innen származók előtt a városba kerülve nyilván jelentősek lehettek a nyelvi akadályok, ami a párválasztásban is szerepet játszhatott.

A rozsnói ipari népesség körében a római katolikus munkások és bányászok túlsúlya figyelhető meg, míg a kisiparosok között egyaránt található katolikusok és evangélikusok is. Az evangélikus iparosok szívesen választottak maguknak párt a közeli, Rozsnyótól északra fekvő Dobsináról is.³⁵ Dobsina nagyon hasonló jellemzőkkel bírt, és hasonló történeti utat is járt be, mint Rozsnyó. A 14. század első felében itt is németeket, szászokat telepítettek le, akik szintén a vasérc bányászatával és feldolgozásával foglalkoztak. 1417-ben Zsigmond királytól vásártartási jogot kapott, valamint bányaváros, 1756-ban pedig szabad királyi város lett. 1680-ban itt épült meg az ország első nagyolvasztója, így Dobsina évszázadokon keresztül a környék vasiparának központja volt. A németesség – akik magukat buléreneknek nevezték – Dobsinán őrizte leginkább hagyományait.³⁶ A Rozsnyó és Dobsina közötti kapcsolat azt bizonyítja, hogy a házasság evangélikusok az egykor betelepített németek leszármazottai lehetnek, akik szoros társadalmi kapcsolatban álltak egymással a 19. század végén is.

³⁵ *A rozsnói evangélikus és római katolikus egyházközség házassági anyakönyvei, 1880–1895.* I. m.

³⁶ EISELE Gusztáv (szerk.): I. m. 64–69.

Az anyakönyvi bejegyzések arról tanúskodnak, hogy a nagyiparban dolgozók nemcsak egymással, hanem a kisiparosokkal is szívesen házasodtak. Sajnos az anyakönyvek nem jelzik mindig, hogy önálló kisiparostesterről vagy segédről van-e szó, de feltételezhető, hogy a segédek vagy a szerény körülmények között működő iparosok választottak maguknak munkáslányt, vagy éppen fordítva, egy munkás vette el egy idős, szerény életszínvonalú kisipari alkalmazott gyermekét.

A munkásság vezetői, a művezetők pár kivételtől eltekintve egymás között házasodtak, ám több esetben választottak maguknak párt a településen kívülről. Ezt az is indokolta, hogy létszámuk a munkásság egészéhez mérten csekély volt, és fontosnak tartották a társadalmi helyzetüknek megfelelő házasságokat. A lucskai bányafelügyelő lányát például a dobsinai bányafelügyelő, Heutschy Simon vette el. A társadalmi felemelkedést – amellyel együtt járt a presztízs növekedése is – kiválóan illusztrálja, hogy a vőlegény apja még csak egyszerű bányász volt.

Az ipari tisztviselők zöme protestáns volt, ami a párválasztásban nem befolyásolta őket: szívesen kerestek más felekezetű feleséget maguknak. A csekély számú helyi értelmiségi néhány kivétellel egymás között házasodott, de – a hasonló társadalmi státusz szempontját szem előtt tartva – hajlandóak voltak távolabb lakó mátkát is választani. A kivételek közé tartozik Pósch Pál László bányahivatalnok, aki a források szerint egy rozsnyói kertész lányát vette feleségül. Dubravszky Sándor porcelángyáros két fia pedig egy-egy mézeskalács-kereskedő családjába nősült be.³⁷

A házassági kapcsolatot vizsgálva érdekes kivételek is megfigyelhetők. A gömörpanyiti, nemesi származású, de szegény sorsú földművescsaládból származó Czékus István evangélikus püspök³⁸ Gizella nevű lánya például egy érsekújvári vasúti ellenőrhez ment feleségül, és fia ugyan a rozsnyói lelkész lányát

³⁷ *A rozsnyói evangélikus és római katolikus egyházközség házassági anyakönyvei, 1880–1895.* I. m.

³⁸ STOMP László: Czékus István (1818–1890) a tiszai ev. egyházkerület püspöke. *Evangelikus Egyház és Iskola.* 1890. február 8. 1–3.

választotta, de ő maga mozdonyvezető volt.³⁹ Czékusnak egyébként kilenc gyermeke volt, egyik unokája, Túróczy Zoltán pedig később lelkész lett, tehát volt a családnak olyan ága, amely az értelmiségi réteghez tartozott.⁴⁰ A Czékusok érdekes párválasztását talán az magyarázhatja, hogy édesapjuk a nász idején már nem élt, azonban külön figyelemre méltó mindkét házasság esetében a vasúti kapcsolat.

Összegzés

Rozsnyó környéke, ez a középkortól jelentős bányászati és kohászati térség az iparosodás korszakában, a 19. század második felében is számottevőnek számított. Ez a vidék nemcsak az ipari üzemek és a bányák tekintetében volt sokszínű, hanem felekezeti és nyelvi is heterogén képet mutatott. Itt éltek az egykori evangélikus német telepések leszármazottai, a falvak római katolikus magyarsága és szlovák kisebbsége, valamint az ipar fejlődésével a környékre távolabbi vidékekről, északról érkező római katolikus szláv nyelvű népesség. A helybeliek generációk óta a bányászatban, a kitermelt érceket feldolgozó kemencék körül, a hámorokban dolgoztak már, de a 19. század utolsó évtizedeiben a konjunktúra – a nagyvállalatok térnyerésének és a kisebbek beolvadásának, megszűnésének – árnyékában az ipar, a mezőgazdaság, a fuvarozás között váltogatták állásaikat. Mellettük jelentős réteget képviseltek a szintén többgenerációs rozsnyói iparosok és kereskedők; egy részük még az egykori német iparosok leszármazottja, akik a körzetközpontban, a városban a szolgáltatói szektorban számíthattak jövedelemre.

Ez a változatosság a házassági szokásokban is megmutatkozott. A munkásság fontosnak tartotta a hagyományoknak meg-

³⁹ *A rozsnyói evangélikus és római katolikus egyházközség házassági anyakönyvei, 1880–1895.* I. m.

⁴⁰ CZENTHE Miklós: Túróczy Zoltán budavári püspöki beiktatásának 50-ik évfordulója – 2007. Forrás: <https://zope.lutheran.hu/honlapok/turoczy/referatumok/referatumok/09czente> (Letöltve: 2022. 10. 15.)

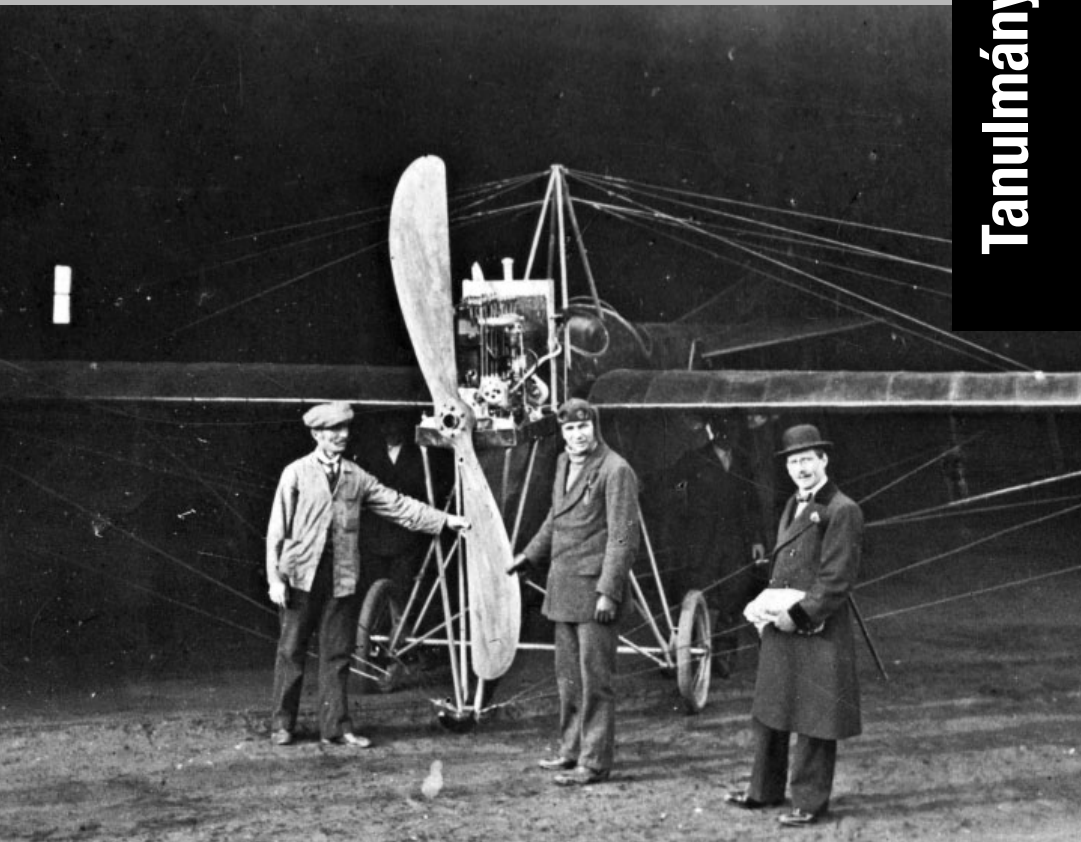
felelő felekezeti endogámiát, azonban a nyelv és a társadalmi státusz is meghatározó volt. Az anyakönyvek vizsgálata alapján is látható, hogy a munkásság nem alkotott zárt közösséget, és különösen a gyors változások időszakában az e rétegbe tartozók nemritkán választottak földműves vagy éppen kisipari segédek családjából párt maguknak, akik a társadalmi ranglétra hasonló fokán álltak. A presztízs a bányafelügyelők, valamint a tisztviselők esetében még fontosabb szerepet játszott, ami a csoport szűk létszámából adódóan a felekezet fontosságát is felülírhatta. Minden csoportban történtek azonban kivételesnek mondható párválasztások is, mutatva, hogy az anyagi helyzet, az életszínvonal, a hierarchia, az elvárások nem mindig jelentettek akadályt.

A vizsgált korszak legvégén már megjelent a térségben a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., amely a századfordulón az Andrásyak ipari birodalmának megvásárlásával a környék meghatározó iparvállalata lett. Az állami bányák megmaradtak, a kisebb társulatok azonban tönkrementek, vagy átkerültek a terjeszkedő új iparvállalat tulajdonába. A 20. század elejére tehát végbement az ipar átalakulása, és a következő évtizedekben a Rima és az állam érdekeltségébe tartozott Rozsnyó szinte egész környéke. A századforduló utáni években a társadalom ennek megfelelő átalakuláson ment keresztül, ami már egy új korszak nyitányát jelentette.

Légcsavaros repülőgép, 1919.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Szent-Istvány Dezső

Tanulmány

VÖRÖS BOLDIZSÁR

„Itt azonban már a nap sugarai is motorokat hajtanak”

A kommunizmus technikai fejlettségének víziói a Magyarországi Tanácsköztársaságban*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.7>

Néhány évvel a halála előtt, 1902-ben Verne Gyula egyebek mellett ezeket nyilatkozta egy bécsi újság tudósítójának: „Szerencsés embernek tekintem magam, mert olyan században születtem, amikor szemünk láttára nagyon sok kitűnő felfedezés és még több csodálatos találmány született. Nem kételkedhetünk a tudomány azon hivatásában, hogy sok meglepőt és csodálatosat adjon az embereknek. Sőt többet mondok: meggyőződésem, hogy a tudósok felfedezései teljesen megváltoztatják az életfeltételeket a Földön, és sok csodálatos felfedezés a jelenlegi nemzedék szeme láttára fog megszületni. [...] A folyók és vizesések sokkal több energiát adnak majd, mint jelenleg. Ugyanakkor a léghajózás feladatai is megoldódnak. [...] A huszadik század új korszak lesz”.¹ Joel Mokyr amerikai-izraeli gazdaságtörténész évtizedekkel későbbi meglátása szerint pedig a 20. század megértette: a technológiának nincsenek korlátai, képes ugrásszerűen fejlődni, és a haladását csak az korlátozza, hogy a társadalom hajlamos lerombolni növekedése feltételeit.²

* E tanulmány rövidített előadás-változata elhangzott a Magyar Nemzeti Múzeum, a MNM Vay Ádám Múzeális Gyűjteménye, Vaja Város Önkormányzata és a Vay Ádám Múzeum Baráti Köre által rendezett Heckenast Gusztáv emlékkonferencián, Vaján, 2022. szeptember 23-án.

¹ Idézi Jevgenyij BRANDISZ: Verne Gyula elfelejtett élete. In: KUCZKA Péter (szerk.): *A rejtélyes Verne Gyula*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1978. 85–86.

² JOEL MOKYR: *A gazdaság gépezete. Technológiai kreativitás és gazdasági haladás*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 202.

A 19. század végén és a 20. század elején a technikai fejlődésről megalkotott elgondolások összekapcsolódhattak olyan jövővíziókkal is, amelyekben a fennálló gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok radikális átalakítása jelent meg. Az első világháború nyomán kialakult történelmi helyzetben pedig sor került arra is, hogy e nézetrendszerek képviselői hatalomra juthassanak, és megkísérelhessék valóra váltani ezeket a célkitűzéseket, köztük technikai fejlesztéseket is, immár az új világ megteremtésének folyamatában. 1919 tavaszán–nyarán erre törekedtek a szociáldemokrata–kommunista irányítású Magyarországi Tanácsköztársaság döntéshozói – nyilvánvalóan azon művekben megfogalmazottak hatására is, amelyeket e politikai csoportok még a diktatúra létrejötte előtt tettek közzé. Az illetékes vezetők terveiről, intézkedéseiről az új rendszer sajtójában számos hosszabb–rövidebb írás látott napvilágot, amelyek e tanulmánybeli ismertetései, elemzései, önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is szemléltethetik, hogy a technikai fejlesztések miként illeszkedhettek egy gazdasági–társadalmi–politikai, utópisztikus jövővízió egészébe.

A 20. század elején az eljövendő korszak technikai fejlettségéről kialakított elgondolások ugyanis megjelentek fontos, baloldali beállítottságú szerzők Magyarországon közreadott műveiben is. August Bebel *A nő és a szocializmus* című könyvét a magyarországi szociáldemokraták már 1919. március 21. előtt is több ízben kiadták; a Tanácsköztársaság idején e művet az egyesült szociáldemokrata–kommunista párt könyvkiadó–hivatala tette közzé.³ A német szociáldemokrata politikus munkájában az

³ Lásd például BEBEL Ágost: *A nő és a szocializmus*. Népszavakönyvkereskedés, Budapest, 1918. A műről és annak hatásáról lásd például KENNETH R. CALKINS: The Uses of Utopianism. The Millenarian Dream in Central European Social Democracy before 1914. *Central European History*, 1982/2. 126–134.; LUCIAN HÖLSCHER: *Weltgericht oder Revolution. Protestantische und sozialistische Zukunftsvorstellungen im deutschen Kaiserreich*. Klett-Cotta, Stuttgart, 1989. 307–318.; MADARÁSZ Aladár: A sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához. Utópiák a múlt század végén a szocializmusról. In: KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor (szerk.): *Egy remény változatai. Fejezetek a szocializmusgondolat történetéből*. I. *Elmélet és realizáció*. Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 187–237. A 20. század elején a *Népszava* könyvhirdetésének közreadói

is olvasható, hogy a majdani szocialista társadalomban „a motorikus erők meg a legtökéletesebb gépek és eszközök kiterjedt alkalmazása, a legmesszebbmenő munkamegosztás és a munkaerők ügyes kombinálása a termelést oly tökéletességre fogják juttatni, hogy a megkívánt mennyiségű szükségleti cikkek előállítására céljából *a munkaidőt jelentékenyen le lehet szállítani*”.⁴ Jövővizóját a szerző nemegyszer korabeli szakteknitély megálapításának felhasználásával is alátámasztotta,⁵ ami jelezhetné nézetei megalapozottságát olvasói számára, így a következőkben is: „Folyóvizeink, a tenger apálya és dagálya, a szél, a napfény megszámlálhatatlan lóerőket szolgáltatnak, mihelyt értünk kellő kihasználásukhoz. »[...] A nap melegének koncentrálásával igen magas hőfokot lehet előállítani és ezzel együtt minden egyebet, átvihető mechanikai munkát, akkumulátor-töltést, világosságot és meleget, vagy elektrolízis segítségével egyenesen tüzelőanyagot.« [...] Az az ember, aki ezt a perspektívát megnyitja, nem valami ábrándozó, hanem a berlini egyetem tiszteletre méltó professzora és a birodalmi fizika-technikai intézet elnöke, olyan férfiú, aki a tudományos világban első helyet foglal el.”⁶ Bebel szerint az új világban „a közlekedésügynek a tökéletesség legmagasabb

---

pedig a műben megjelenített jövőképet ismertetve egyben annak megvalósítására mozgósították a reménybeli olvasókat, ami jól mutatja, hogy azt realizálhatónak is tartották. Szerintük a német szerző „olyan megragadóan állítja elénk a kommunisztikus termelési alapon felépülő új társadalom képét, hogy az olvasó nem vonhatja ki magát hatása alól és kénytelen belátni, hogy az út, amelyet Bebel kijelöl, minden nőnek és férfinak egyetlen helyes [!] útja.” Lásd BEBEL: A nő és a szocializmus. *Népszava*, 1908. március 4. 13. A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

⁴ BEBEL Ágost: I. m. 404. Ugyanakkor könyve bevezetésében Bebel félreérthetetlenül tudatta olvasóival: „Mihelyt az ember a reális valóság alapjáról távozik és a jövőendő alakulások festésébe bocsátkozik, tág tere nyílik az elmélkedésnek. Kezdődik a vitatkozás arról, hogy mi valószínű és mi valószínűtlen. Azért mindaz, amit erre vonatkozólag ebben a könyvben kifejtünk, csupán csak a szerző *egyéni* felfogásának tekintendő és így az esetleges támadások is csak az ő *személye* ellen intézendők; amit mond, azért ő maga viseli a felelősséget.” Uo. 9.

⁵ Lásd erről Jürgen SCHMIDT: *August Bebel. Social Democracy and the Founding of the Labour Movement*. I. B. Tauris, London–New York, 2019. 82.

⁶ BEBEL Ágost: I. m. 405. A német szociáldemokrata politikus könyvében, az idézethez kapcsolt lábjegyzetben közölte is a felhasznált mű adatait: „Die Energie der Arbeit und die Anwendung des elektrischen Stromes, von Fr. Kohlrausch.

fokára kell jutnia; talán akkor a léghajó lesz a legelterjedtebb közlekedési eszköz”.⁷ A mezőgazdaságban pedig a „föld művelési viszonyaira nézve nagyon fontos egy kiterjedt, tervszerű folyó- és csatornahálózat, amely tudományos elvek szerint alkotandó meg”.⁸ Itt a politikus nem a jelen, hanem a jövő esetében hangsúlyozta a tudomány fontosságát az új létesítmények megalkotásánál. A leírásaiban alkalmazott felsőfokok („legtökéletesebb”, „megszámlálhatatlan”, „a tökéletesség legmagasabb foka” stb.) az új világ eszményi voltát hivatottak jelezni, ugyanakkor szemléltetik ábrázolásának utópisztikusságát⁹ is.

A jövőben elérendő ideális világrendről kialakított, a Bebeléhez nem egy vonatkozásban hasonló,¹⁰ legfontosabb kommunista elgondolásokat Nyikolaj Ivanovics Buharinnak *A kommunisták (bolsevikiek) programja* című munkája tartalmazta. E kiadványt már a Tanácsköztársaság létrejötte előtt több ízben is megjelentette magyar fordításban a Kommunisták Magyarországi Pártja, 1919. március 21. után pedig a Közoktatásügyi Népbiztosság egyik, a diktatúra rövid távú céljainak elérése érdekében kifejtett propagandatevékenységet szervező csoportja, a Szocializmus Állami Propagandája bocsátotta közre.¹¹ A szerző szerint a „kom-

---

Leipzig, 1900. Duncker & Humblot.” Uo. Friedrich Kohlrusch (1840–1910): német fizikus.

⁷ BEBEL Ágost: I. m. 426.

⁸ BEBEL Ágost: I. m. 429.

⁹ Ehhez lásd például KUCZKA Péter–SZERDAHELYI István: Utópia. In: SZERDAHELYI István (szerk.): *Világirodalmi lexikon*. XVI. U–Vidz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 252–253.; CZIGÁNYIK Zsolt: Utópia és utópizmus: egy irodalmi és politikai fogalompár nyomában. *Korunk*, 2019/2. 11–22.

¹⁰ A Tanácsköztársaság idején, a Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott munkájában pedig Dénes Zsófia a következőket írta Bebel művéről: „A szociáldemokrata Bebel Ágost a nőkérdés megoldásában megbízható belső forradalmisággal ítélkezik. *A nő és a szocializmus* című nagy munkája – a legterjedelmesebb és legsúlyosabb munka, mely a szocializmus irodalmában a nő felszabadításával foglalkozik – céljai kihangoztatásában eléri a kommunista társadalom mértékét. (Aminthogy a kommunizmus végcélja Bebelnek az egész vonalon, csupán megvalósításának egyetlen eszközét, *a fegyveres forradalmat* alkussza le szociáldemokrata alapon!)” DÉNES Zsófia: *A nő a kommunista társadalomban*. Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 26.

¹¹ Lásd például BUCHARIN Nikoláj: *A kommunisták (bolsevikiek) programja*. Kommunisták Magyarországi Pártja, Budapest, 1919. A műről és annak hatásáról lásd például A. G. Löwy: *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*.

munista rendben” „[a] munka csakis a legnagyobb gyártelepeken, csakis a legjobb gépekkel folyik [...] mindent úgy osztanak el, hogy minden termelési ág a neki legalkalmasabb helyre kerül, ahol a munka mindennél jobban folyik, ahol minden a legkönnyebben áll rendelkezésre, ahol az emberi munkaerő legtöbbet termelő lehet”.¹² A programban pedig Buharin a végső célt ekként jelölte meg: „Legvégül az egész világnak egyetlen munkásüzemé kell lennie, ahol az egész emberiség egyetlenegy, szigorúan kidolgozott, kiszámított és kimért terv alapján, minden munkáltató és tőkés nélkül, a legjobb gépekkel és a legnagyobb műhelyekben dolgozik a maga számára.”¹³ A felsőfokok („legnagyobb”, „mindennél jobban”, „az egész világ” „egyetlen munkásüzem” stb.) alkalmazásával ábrázolt eszményi világrend utópisztikus leírásában tehát fontos szerepe volt a technika fejlettségének. Ugyanakkor e külföldi munkák nemcsak egyes, idézett részleteikkel, hanem nagyszabású jövővízióik egészével is komoly ösztönzéseket adhattak az 1919 tavaszán, Magyarországon létrejövő új rendszer közvélemény-formálóinak saját, ilyen tárgyú szövegeik¹⁴ megalkotásához.

Célkitűzések, intézkedések, tervek a közeli jövőre

A Tanácsköztársaság döntéshozóinak megnyilatkozásaiban a technikai fejlesztések a nagyarányú gazdasági-társadalmi átalakulásokkal összefüggésben jelentek meg. Varga Jenő, a szo-

---

Leben und Werk Nikolai Bucharins. Promedia, Wien, 1990. 103., 111–115., 397.; Wladislaw HEDELER: *Nikolai Bucharin – Stalins tragischer Opponent. Eine politische Biographie.* Matthes & Seitz, Berlin, 2015. 177–178., 553. A Szocializmus Állami Propagandájáról lásd SZABÓ Viktor: *A kommunizmus büvöletében. A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája.* TIT Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, [h. n.], 2019. 16–29.

¹² BUCARIN Nikoláj: I. m. 13.

¹³ BUCARIN Nikoláj: I. m. 15.

¹⁴ Lásd ezekről például VÖRÖS Boldizsár: „a közös munka eredményéből mindenkinek egyaránt jut”. Utópisztikus jövőelképzelések a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: LIGETI Dávid–VÖRÖS Boldizsár (szerk.): „...minden édennek neve vad poklokat büvöl...” *A Magyarországi Tanácsköztársaság.* Országgház Könyvkiadó, Budapest, 2020. 91–107.

ciális termelés egyik népbiztosa, a népbiztosság közlönye, a *Szociális Termelés* 1., május 3-ai számának vezércikkében azt írta, hogy „a tulajdonképpeni nagy feladat: a termelés rendszerezésének révén eljutni a többtermeléshez, minden jólét és kulturális haladás előfeltételéhez”. Szerinte ehhez, az egyik legfontosabb tényezőként szükséges „[a] rendszeres műszaki gazdálkodás, amelynek intézménye a műszaki felügyelet lesz. Ez fog arról gondoskodni, hogy a termelés mindenkor a legjobb termelőeszközökkel, a legkitűnőbb szerszámok igénybevételével, a legjobb és legújabb eljárások felhasználásával történjék”.¹⁵ Kelen József, a szociális termelés másik népbiztosa *A Munka*, a Közoktatásügyi Népbiztosság sajtótudósító lapja május 7-ei számában napvilágot látott nyilatkozatában azt állította, hogy „készítjük elő a jövő termelését, azt a termelést, amely minden dolgozó ember minél több szükségletét, minél jobban kielégíteni tudja”.¹⁶ A távlati tervek és az aktuálisan megoldandó feladatok összefüggéseiről pedig Hevesi Gyula, a szociális termelés harmadik népbiztosa utóbb, 1959-es könyvében azt írta, hogy „[a] Szociális Termelés Népbiztosságának külön távlati tervezési osztálya nem volt. Ettől függetlenül azonban úgyszólván valamennyi ágazati szakosztály foglalkozott távlati tervezéssel. A népbiztosság arra törekedett, hogy a Tanácsköztársaság a legégetőbb szükségleteinek kielégítését célzó intézkedéseit is egy elképzelt, de műszakilag és gazdaságilag lehetőleg megalapozott perspektív fejlődés előrelátásának alapján tegye meg.”¹⁷

A közeljövőben megvalósítandó nagyszabású technikai fejlesztések egyike volt az az asztalosüzem, amelyről a Szociális

¹⁵ VARGA Jenő: Szociális termelés. *Szociális Termelés*, 1919/1. 2.

¹⁶ Kelen József népbiztos elvtárs a szocializálás munkájáról és a jövő termeléséről. *A Munka*, 1919/17. 9. A megvalósítandó feladat ismertetésénél a politikus kijelentésében megfigyelhető egyfajta óvatosság, minden bizonnyal az aktuális történelmi helyzetből következő lehetőségekkel számolva: míg célcsoportként „minden dolgozó ember”-t jelölt meg, felsőfok alkalmazásával, a szükségletekről és azok kielégítéséről szólva már csupán a „minél több” és a „minél jobban” szókapcsolatokat használta, ekként jelezve: tisztában van azzal, hogy belátható időn belül valamennyi szükséglet teljes mértékű kielégítésére nem lesz mód.

¹⁷ HEVESI Gyula: *Szociális termelés. A Magyar Tanácsköztársaság iparpolitikája*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 95. Lásd még uő: *Egy mérnök a forradalomban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 231–233.

Termelés Népbiztossága faipari szakosztályának vezetője áprilisban, egyebek mellett, ezeket is nyilatkozta: „A szakosztály műszaki csoportja jelenleg a több ezer munkást foglalkoztató asztalosüzem tervezetén dolgozik, mely nemcsak az országban, hanem az egész kontinensen is mintául szolgáljon. Éppen úgy, mint ahogy a tanítás szempontjából demonstrációkra és múzeumokra van szükség, kell, hogy mintagyárak létesüljenek, amelyek minden tekintetben példaképpül szolgáljanak az iparnak”¹⁸ – így tehát technikai fejlettségükkel is. Az új rendszerben a feltalálók, a találmányok sorsáról Hevesi Gyula a következőket állította: „A műszaki tudományok fejlesztése sokkal tervszerűbben és rendszeresebben fog történni a kommunisztikus termelésben, mint ahogyan azt a magángazdasági rendszer termelése tette. [...] minden feltalálói tehetség érvényesülésének biztosítását tervszerű és rendszeres tudományos iparfejlesztési munkával, valamint mindazon tudományágaknak tervszerű fejlesztésével, amelyek az ipari termelés szolgálatába bevonhatók, fogjuk elérni.

– A *Szociális Termelés Népbiztossága* körében már meg is alakult a *találmányi és kísérleti szakosztály*, amely megkezdte az ily természetű munkálatok megszervezését. Minden találmányt és feltalálói gondolatot megvizsgálunk és kiadunk az illetékes ipari szakosztálynak megvizsgálás és további kidolgozás céljából. Az arra alkalmas gyári laboratóriumokat a legkiválóbb munkaerők bevonásával nagyszabású kísérleti üzemekké fogjuk kifejlesztetni, és ezekben fogunk megvizsgálni és kidolgozni minden találmányt s újítást, amelyet bárki, vagy bármely üzem az illető szakmából javaslatba hoz. Az eddig titokban végzett mindenmű kísérleti munkának *nyilvánossá tétele* is lényegesen előbbre fogja vinni a technikai haladást, mert minden kutató és feltaláló tájékozva lesz arról, mi történt már másutt ugyanazon probléma körül. Ily módon lehetővé válik a kiváló tehetségek munkájának *racionális összeszervezése*.¹⁹ A vízi energia hasznosításá-

¹⁸ Mintabütorgyárak épülnek. Megkezdődik a tömegbütorgyártás. *A Munka*, 1919/6. 3–4.

¹⁹ A műszaki tudomány és a kommunizmus. Hevesi Gyula termelési népbiztos nyilatkozata. *Fáklya*, 1919. május 1. 3–4. A feltalálókkel és a találmányokkal kapcsolatban lásd még LASZLÓ Artur: A találmányok és a kommuniz-

ról pedig Kelen József május elején ezeket mondta: „A vízerőmű telepek kérdésével szintén foglalkozunk. Győr és Pozsony között a Duna meg nem szállott oldalán 45 ezer lóerős vízmű üzem előmunkálatait kezdtük meg. A soroksári Duna-ágban egy 20 ezer lóerős vízmű építését folytatjuk. A vízerőművek elektromos áram fejlesztésére szolgálnak. Általában arra törekszünk, hogy elektromos áram alakjában osszunk szét minden energiát, mert így érhetjük el, hogy az energiát ott termelhetjük, ahol azt termelni a leggazdaságosabb és függetlenül a termelés helyétől, ott használhatjuk fel, ahol annak felhasználása a legcélszerűbb.”²⁰ A *Munka* június 17-ei számának egyik cikke arról számolt be, hogy a megvalósításhoz közel áll a Duna-Tisza-csatorna terve, végleges döntés született ebben a régóta húzódó ügyben. Az írás szerint „az egész mélyvágású csatorna vízával mintegy 40 ezer katasztrális hold öntözhető”. Továbbá: „Háromezer lóerőnyi vízi energiát is nyerünk a csatorna megépítésével, amely gazdasági szempontból felette fontos ezen a fa- és szénszegény vidéken. A csatorna építőmunkálatai még ebben az évben megkezdődnek és legfeljebb 8-10 évig fognak tartani.”²¹ Az új világ megteremtésénél a távlati célok, az ekkor elkezdett fejlesztések mellett tehát sor kerülhetett már a diktatúra létrejötte előtt több mint két évszázaddal kialakított elgondolások, megindított munkálatok

---

mus. *Darwin*, 1919/8. 98–99.; A Tanácsköztársaság jutalmazza a feltalálókat. Megszűnnek a gyártási titkok. – Fix fizetés a feltalálóknak. – A külföldi feltalálók járuléka. – *A Munka*, 1919/19. 3–4.; Találmányi és kísérletügyi munkaprogram. *Vörös Újság*, 1919. május 20. 7.; A Népgazdasági Tanács 52. N. T. számú rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. június 21. 1.; A Népgazdasági Tanács 53. N. T. számú rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. június 21. 1–2.; Feltalálók a kommunista társadalomban. *Szociális Termelés*, 1919/8. 1–3.; HEVESI Gyula: *Szociális termelés*. I. m. 189–201.; Uő: *Egy mérnök a forradalomban*. I. m. 233.

²⁰ Kelen József népbiztos elvtárs. I. m. 7. Lásd ehhez még A pozsonyi Duna-ág vízi erejének hasznosítása. *Fáklya*, 1919. május 14. 8.

²¹ Vízügyi munkaprogram. A kereskedelmi kikötő. – Budapest – Csongrád – szegedi Duna-Tisza-csatorna. – A balatoni munkálatok. – Baja – dunaharaszti lecsapoló csatorna. *A Munka*, 1919/51. 6–7. Lásd még Megépítik a DUNA-TISZA-csatornát. Megkezdődött a csatorna vonalának trasszírozása. *A Munka*, 1919/29. 10. Lásd ehhez például KÁROLYI Zsigmond: *A Tanácsköztársaság vízgazdálkodása. (A Tanácsköztársaság vízgazdálkodási programja és a vízügyi szolgálat tevékenysége 1919-ben)*. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest, év nélkül, 18–19.

folytatására is. Ugyancsak *A Munka* július 21-ei számában közölt szöveg arról tudósított, hogy „[a] soroksári Duna-ág felső és alsó torkolatában már huzamosabb idő óta két vízi erőtelepet építenek. Ezeknek igen nagy jelentőségük lesz, minthogy összes teljesítményük 6500 lóerőre van tervezve. Az a terv, hogy a két vízi erőtelepet a fővárosi elektromos telepek kooperációs hálózatába vonják be. Ezzel nagy mennyiségű szénmegtakarítás lesz elérhető. Ugyanakkor az olcsó üzemi erőnek a bekapcsolása a villamosáram-árak alakulására is befolyást tud gyakorolni. A két vízi erőtelephez fűződő fontos érdekekre való tekintettel megtették mindazokat a lépéseket, amelyek a két vízi erőtelep építkezési munkálatainak mielőbb való befejezését és üzembe helyezését elősegíteni alkalmasak. Megjegyzendő, hogy eleinte a két telep teljesítménye nem lesz maximális; egyelőre körülbelül 300 lóerőre fog rúgni. A teljesítőképesség azonban a Duna-ág kotrásával arányban fokozatosan fog emelkedni, mert a kotrási munkálatok előrehaladásával a vízi tömeg, illetve a hajtó vízerő állandóan növekedni fog.”²²

A távoli jövő víziói

E leírások mellett azonban a diktatúra kiadványaiban napvilágot láttak olyan munkák is, amelyek szerzői már a távolabbi jövő – a majd egykor kialakuló ideális rendszer – technikai fejlettségét is ábrázolták. Az ilyen szövegek egy részét pedig nem fikciókként jelentették meg közreadóik, sőt, különféle tényezők éppen annak érdekében érvényesülhettek, hogy olvassák a jövőben megvalósuló viszonyok reális ismertetéseként értékeljék ezeket. Így az Ifjűmunkások Országos Szövetségének és a Közoktatásügyi Népbiztosság Ifjűmunkás Propaganda Ügyosztályának hivatalos lapja, *Az Ifjú Proletár* április 20-ai számának *Proletáriskola* rovatában, a *Természettudomány* című részben, *A természettudomány, technika és társadalom* című, folytatásosra tervezett munka első részében a szerző azt ígérte

²² Új vízi erőtelepek. *A Munka*, 1919/80. 7.

olvasóinak: „Megnézzük, hogy a kapitalista társadalom bukása után ezen technikai eszközök [a cikk szerint köztük: vasút, táviró, telefon, gyárak, »és a bennük gyártott eszközökben és anyagokban jelentkező technikában«], amelyek eddig csak néhány ember előnyét szolgálták, hogyan fognak az egész emberiség javára válni a természettudomány minden gyönyörű alkotásával egyetemben. Meg fogjuk látni, hogyan viszik a dolgozó emberiséget egy folyton jobb jövő felé, amelynél a bőség lesz az uralkodó s nem utópia már, hogy közel a kor, amelynél napi néhány órai munka eredményeképpen minden ember kívánságához képest automobilhoz és repülőgéphez fog jutni.”²³ Azt, hogy az olvasók e leírást a majdani valóság ábrázolásaként fogadják el, elősegíthette az újság egyik kiadójának, a Közoktatásügyi Népbiztosság Ifjűmunkás Propaganda Ügyosztályának feltüntetése a lapszámon, a *Proletáriskola* rovatcím, a rész és a cikk címe, amelyek azt jelezheték: a közreadók csak nagyon gondosan megalapozott fejtegetéseket jelentetnek itt meg. Mindezek mellett ezt szolgálhatta az is, hogy a szöveg a szerző nevének feltüntetése nélkül látott napvilágot, ami kifejezésre juttathatta: ez a szerkesztőség egészének felfogását tartalmazza.

A *Vegyipari Munkás* című szaklap május 1-jei számában látott napvilágot Helfgott Árminnak *A vegyipar jövője a főváros környékén* című cikke. A szerző azt állította magáról, hogy rá „többek között az újpesti vegyi üzemekkel való sáfarkodás gondja nehezedik”, és az eljövendő rendszer technikai fejlettségéről ezeket tette közzé: „Bármily tökéleteseknek is látszanak egyes mostani vegyi üzemek, primitív, kezdetleges berendezések lesznek azokkal az üzemekkel szemben, melyeket a kommunista társadalom, ahol minden ember dolgozni fog és mindenki örömmel fog dolgozni, mert azt a munkát fogja végezni, mely tehetségeinek, hajlamának legjobban megfelel, a tudomány minden eredményének fölhasználásával fog fölállítani. Az is valószínűnek látszik, hogy ezeket az üzemeket nem a főváros közelében fogják majd megteremteni. A távolság az új társadalomban nem fog szerepet

²³ A természettudomány, technika és társadalom. *Az Ifjú Proletár*, 1919/13. 9–10.

játszani. Az országot sűrűen behálózó, óránként 100–200 kilométer sebességgel behálózó [sic!, nyilván: haladó] elektromos gyorsvasutak, valamint a légi közlekedés lehetővé fogják tenni a munkásoknak az ipartelepek gyors elérését akkor is, ha azok lakóhelyüktől 50–200 kilométer távolságban lesznek.”²⁴ Az ábrázolás legalább egy részének a jövőbeni valóság leírásaként elfogadtatását az olvasókkal ez esetben nemcsak a szerző önmagáról írott szavai segíthették elő, amelyek azt juttatták kifejezésre, hogy felelős pozíciót, sőt pozíciókat betöltő személy, tehát olyan valaki nyilatkozik, aki komoly szakmai tudás birtokában van, s kellő megfontoltsággal szólal meg – hanem az is, hogy a leírás egyik elemét a szerző csak valószínűként jelenítette meg, ami viszont azt érzékeltethette közönségének: más mozzanatok minden kétséget kizáróan meg fognak majd valósulni!

A *Szociális Termelés* május 3-ai számában látott napvilágot *A műszaki munkások mezőgazdaságunkban* című cikk, amelyben, egyebek mellett, az áll, hogy „[a]z új világrend, amelynek jel-szava nem a jog és a bürokrácia, a *termelés*, elsősorban a *technikus* és a *gazdász* társadalmon fog fölépülni. [...] A végcél az, hogy Magyarország összes termőföldje mint egyetlen gazdaság vezetessék egy óriási, de helyesen decentralizált és teljesen szakszerű szervezet által, amely a legfejlettebb eszközökkel és eljárásokkal a végsőkig fokozza a termelési lehetőséget. [...] Hiszen ha a gazdálkodásnak erre a legtökéletesebb módjára, amelynek bázisa a technikai vívmányoknak a legteljesebb kihasználása, nem törekednénk: akkor kár és hiba lett volna a szociális gazdálkodáshoz egyáltalán hozzáfogni. *Mert kommunizálni és maradi gazdálkodást folytatni, a társadalomra még károsabb eljárás volna, mint a háború előtti földesúri rendszerünk változatlan fenntartása!*

Hatalmas gazdasági gépgyárak, nagy, decentralizált gép-, szerszám- és anyagraktárak, nagy javítóműhelyek, műtrágyagyárak, vegyi és geológiai laboratóriumok, gazdasági műszaki főiskola stb. beletartoznak a kommunizált birtokpolitika fogal-

²⁴ HELFGOTT Ármin: A vegyipar jövője a főváros környékén. *Vegyipari Munkás*, 1919/5. 6. Ehhez lásd ÁCS Andrásné: Helfgott Ármin (1878–1942). *Párttörténeti Közlemények*, 1976/3. 207–208. Lásd még HASKÓ Lajos: A magyar vegyészeti ipar képe és jövője. *Vegyipari Munkás*, 1919/5. 3.

mába.”²⁵ Az itt megjelölt célkitűzések, feladatok megvalósíthatóságát az olvasók számára nemcsak a lap kiadója, illetve jellege: a Szociális Termelés Népbiztosságának közlönye jelezhette, hanem az is: a szerző nevének feltüntetése nélkül látott napvilágot, ami azt juttatta kifejezésre, hogy nem egy, esetleg vitatható egyéni állásfoglalást, hanem szerkesztőségi felfogást tartalmaz.

Az eljövendő kommunizmus ábrázolása pedig fikcióként is megjelenhetett a Tanácsköztársaság fennállásának százharminchárom napja alatt. A Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott *Néptanítók Lapjának* május 8. és július 24. közötti számaiban látott napvilágot Zigány Zoltán tanárnak, a lap szerkesztőjének *Rasz Ali ben Ibrahim Agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútjáról* című, a fantasztikus útleírás műfaji konvencióival megalkotott, folytatásos, utópisztikus államregénye.²⁶ E mű jelen idejében, vagyis 2020-ban az aga utazást tesz az immár a kommunizmusba érkezett Magyarországon: ennek során tanulmányozza az itteni emberek mindennapi életét, a gazdasági, a társadalmi viszonyokat, és persze a technika vívmányait is. Így például az utazót Magyarországra szállító magyar vasútról azt írja, hogy „mesébe

²⁵ A műszaki munkások mezőgazdaságunkban. *Szociális Termelés*, 1919/1. 5–6. E cikk előzményének tekinthető az az 1919. április 1-jei keltezésű, vitaanyagának szánt átirat, amelyet a Földművelésügyi Népbiztosság hozzájárulásával Fasching Antal, a műszaki osztály vezetője készített. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K 26 PTI 605. f. 2. d. II/2. ó. e. 167–174., továbbá uo. 215–217., valamint SZEMERE Vera: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963. 193., 268. A Fasching-féle vitaanyagban még az is benne volt, hogy a munka során a termelési lehetőség végsőkéig fokozandó, „tekintet nélkül az időjárási viszonyokra”. A *Szociális Termelés* cikkében viszont ez a mozzanat nem kapott helyet, minden bizonnyal azért, mert ezt a kortársak már irreálisnak értékelték. Az április 1-jei irat ismeretében pedig nem alaptalanul lehet feltételezni, hogy az azzal kapcsolatos vita eredményeinek felhasználásával készült a *Szociális Termelés* május 3-ai számának cikke, amely így egy meglehetősen kirelélt összegzésnek is tekinthető. Lásd továbbá Séta a jövő falujában. *Az Ifjú Proletár*, 1919/28. 1.

²⁶ Lásd ehhez például KUCZKA Péter–SZERDAHELYI István: Utópisztikus irodalom. In: SZERDAHELYI István (szerk.): *Világirodalmi lexikon*. XVI. I. m. 253–254.; Wilhelm VOSSKAMP: Utopie. In: Ulfert RICKLEFS (Hrsg.): *Das Fischer Lexikon. Literatur*. III. N–Z. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main, 2002. 1935–1937.

való előrelátással, tömérdek találékonysággal van építve és vezetve. Tanult mérnök írhatná csak le apróra mindazokat a célszerű, kényelmes és takarékos berendezéseket, amelyeknek láttára én egészen el voltam bűvölve. [...] Nagy távolságra menő gyorsvonatok végén úgynevezett röplő-kocsik vannak, amelyek a vonat megállása nélkül sorban lekapcsolhatók [...] az egyes állomások előtt, ahol aztán a kocsikat a vezetők fékkel állítják meg a peronon. Az én vonatom pl. Fiumétől Budapestig (több mint 600 km) csak háromszor állott meg, a közbeeső nagyobb állomásokon azonban körülbelül 12 kocsit kapcsoltak le a vonatról. Ahol a gépnek kifogy a vize, ott a vágányok között keskeny, de mély betonvályúban víz folydogál, s a haladó vonat gépkocsija egy vastag gumi tömlőcsövet bocsát bele a vizes vályúba, amelyből menetközben teleszivattyúzza a kazánját. Órákat nyernek így a gyorsvonatok, és a sok megállás mellőzésével nagyon kímélhetik is a mozdonyokat és a kocsikat. A kazánokat földgázzal fűtik, s a mi abesszínia[i] nehéz szenes kocsijaink helyett itt magán a gépen van négy gáztartó, amelyeket a megállóhelyeken cserélgetnek. A gépész másodmagával vezeti a vonatot; négyóránként felváltva dolgoznak abban a kis gépészfülkében, amely egy gyógyszer-tári laboratóriumhoz hasonlít. [...] Egyszóval célszerű rend, előrelátás és takarékoság nyilvánul mindenben.”²⁷ A közlekedési eszköz kiváló voltát hivatottak érzékeltetni a szövegrészben a „mesébe való”, „tömérdek”, „tanult mérnök írhatná csak le”, „egészen el voltam bűvölve” megfogalmazások. A leírás elején és végén olvasható értékeléssorozat ugyanakkor jelzik, hogy a szerző milyen tényezőket tartott ilyen esetben a legfontosabbnak. Az első helyen a célszerűség áll mindkét felsorolásban, a másodikon a kényelmesség, illetve az előrelátás, a harmadikon a takarékoság, szintén mindkét részletnél. Ugyanakkor az előrelátás fontosságát jelzi, hogy említése a vonat kapcsán már a leírás elején is helyet kapott. Az idézetbeli záró értékelésnél a „mindenben” szó használata pedig azt juttatja kifejezésre, hogy

²⁷ ZIGÁNY Zoltán: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútról. *Néptanítók Lapja*, 1919/18–19. 4–5.

a felsorolt tényezők általában is meghatározóak a kommunista rendszerben.

A beszámoló egy másik szakaszában az aga leírja urának „a termelési technikának néhány leleményes remekét, hogy elképzelhesd, mi mindent produkált a kommunista emberek tanultsága és becsületes buzgósága”. Az egyik ismertetésénél azt állítja, hogy „[a] természeti energiákat nagyon következetes takarékosággal aknázzák ki s ezzel tömérdek emberi erőt mentenek fel a nehéz munkák alól. Hogy a víz és a szél erejét villamos akkumulátorok töltésére használják, az már mielőttünk sem új dolog: itt azonban már a nap sugarai is motorokat hajtanak. Óriási gyűjtőlencsék koncentrálnak a nap melegét, s ezt gőzgépek hajtására alkalmazzák. Az Adriai-tenger partján, a hullámcsapásos helyeken, hosszú sorban állanak olyan szövőgépek, amelyeket a tengernek fel- s leszálló hullámmozgása szünet nélkül hajt.”²⁸ A fennálló rendszer kiválóságát ez esetben nemcsak a technikai eszköz „leleményes remek”-ként értékelése hivatott kifejezésre juttatni, hanem annak említése is, hogy az ilyen alkotásokat „kommunista emberek” hozták létre. A „becsületes” jelző pedig azt érzékeltethette az olvasóknak, hogy az új világban erkölcsileg is kiváló emberek tevékenykednek – így Zigány műve, egyebek mellett, morális utópia is.²⁹ Noha a „jelentés” fikció, a szerző személye, diktatúrabeli pozíciója: a folyóirat szerkesztője;

²⁸ ZIGÁNY Zoltán: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútjáról. (7). *Néptanítók Lapja*, 1919/27–28. 4.

²⁹ A kommunizmus technikai fejlettségének regénybeli ábrázolása pedig része volt annak a propagandának, amelyről Zigány a *Néptanítók Lapja* június 26-ai számában közzétett, a *propaganda* című vezércikkében, egyebek mellett, ezeket írta, buzdítva a tanítókat: „Sarkalatos elvként tartjuk szemünk előtt állandóan azt, hogy a letűnt korszak iránti szeretetet, a kegyeletes hagyományokat irtjuk ki a nép lelkéből s ébresszük fel ezek helyett a jövő életforma iránti vágyakozást. Az érzelmekre és a fantáziára támaszkodjunk; az értelmi felvilágosításnak magában véve igen csekély hatása van a nagy tömegekre. A kapitalista gazdasági rendnek s az osztályuralomnak igazságtalanságait s a méltánytalan szenvedéseket idézzük fel a múltból és ezzel a szomorú, megható hangulattal állítsuk szembe a nép fantáziája elé [sic!] a kommunizmus reménysegeit: a gazdagabb, egészségesebb, műveltebb, egyszóval a jobb és szebb életet. [...] Nekünk tapintatra, művészetre, valóságos poézisre van szükségünk, hogy az új igazságokat elfogadtassuk és megszeretessük a tömegekkel. [...] A kommunizmus olyan

a regényt tartalmazó kiadvány: a Közoktatásügyi Népbiztosság lapja; a munka terjedelme: 8 részes, jól mutatják jelentőségét, és jelzik azt, hogy, ha minden részletében nyilvánvalóan nem is, de leglényegesebb elemeit tekintve egy olyan jövőképet vetít olvasói elé, amely összhangban volt a Tanácsköztársaság irányítóinak elgondolásaival.

„Technikusok” vezető szerepekben?

A technika nagy jelentőségű eredményeinek az új rendszerben történő hasznosításával kapcsolatban többen is foglalkoztak ekkor a műszaki értelmiség szerepével, e csoport feladataival. A *Vörös Újság* újságírójaként is tevékenykedő Antal Sándor³⁰ *A Munka* május 9-ei számában közzétett, *A termelés intenzitása a kommunista államban* című cikkében egyenesen azt állította, hogy a kommunizmusban a technika szakembereinek kezében lesz a vezetés: „Azok lesznek a kommunista állam vezetői, akik a termelés megkönnyítése érdekében a legjobb gépeket szerkesztik meg, akik az árukat a legegyszerűbb módon, a leggyorsabban tudják eljuttatni az egyénekhez, akik megtalálják a módját, hogy minél kevesebb erő és anyag befektetésével hogyan lehet a legjobb szükségleti cikket a leggyorsabban termelni, a legtesztetesebb formában, az emberi életre a leghasznosabb összeállításban előállítani.”³¹ E felfogással vitatkozva jelentette ki Hevesi Gyula az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetsége (AMOSZ) nevű, szélsőségesen technicista szemléletű, baloldali mérnök-szakszervezet³² május 29-ei taggyűlésén tartott beszédében: „meg kell állapítanom, hogyha a kommunista termelést és társadalmat nagymértékben nevezhetjük is a technika társadalmának, mert az anyaggal, erővel, tudománnyal való racionális gaz-

---

szép és jó életforma, hogy azt felesleges erőszakolni, mert hiszen nagyon meg lehet azt szeretetni.” ZIGÁNY Zoltán: A propaganda. *Néptanítók Lapja*, 1919/26. 2.

³⁰ Antal Sándorról lásd például SZABÓ Viktor: I. m. 71., 137., 248.

³¹ ANTAL Sándor: A termelés intenzitása a kommunista államban. *A Munka*, 1919/19. 2.

³² Erről lásd például PÉTERI György: *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 69., 72.

dálkodás a legnagyobb jellemzője a kommunista termelésnek és amellett egyidejűleg az emberi étellel való racionális gazdálkodást is jelenti, ha tehát ennek nevezzük is, de semmi esetre se lehetne ezért azt a következtetést levonni, hogy ez a társadalom ugyanolyan értelemben a technikusok társadalma is lesz. Nem lesz, hanem az összes dolgozók társadalma, mert semmiféle foglalkozási kategória, semmiféle foglalkozáshoz tartozó egyének összessége, vagy egyének külön-külön, pusztán az ő foglalkozásuk címén nem vindikálhatnak maguknak előjogokat a többivel szemben.”³³ Az AMOSZ június 1-jei taggyűlésének határozata pedig, egyebek mellett, a következőket rögzítette: a kommunista állam „kiépítése nemcsak politikai, hanem ugyanolyan mértékben technikai és szervezési probléma, hiszen a kommunista cél: a dolgozó tömegek jóléte, életszínvonalának emelése csupán a termelés határfokának javításával és az elosztás tökéletesítésével érhető el.

A kommunista állam alapja a több és jobb termelés. Ezt pedig csak szakemberek szervezhetik és vezethetik. Ezen szakemberek felruházandók az üzemek gazdaságos megszervezéséhez és azok műszaki vezetéséhez szükséges teljes hatáskörrel.” A határozat szerint az AMOSZ gyűlése rámutatott arra, hogy a diktatúra fennállásának első két hónapjában a termelés vezetésére hivatott műszaki szakembereket mellőzték. Ám „[a] proletariátus nagy érdekei azt követelik, hogy a politikai hatalom védelme alatt a kommunista termelést sürgősen megszervezzük, hogy a külföldnek mielőbb bizonyíthassuk azt, hogy a kommunista termelés és elosztás eredményesebb és gazdaságosabb, mint a kapitalista termelés és elosztás, hogy ezzel a proletárállamot belsőleg-külsőleg egyaránt megszilárdítsuk.”³⁴

³³ A mérnöki munka, mint szellemi munka. (Az A. M. O. Sz. május 29-iki taggyűlésének jegyzőkönyve. Gyorsírói feljegyzések szerint.) AMOSZ, 1919/4. 17.

³⁴ A mérnök munkaköre a termelésben. Az A. M. O. Sz. 1919. június 1-jén tartott taggyűlésének határozatai. AMOSZ, 1919/4. 1. Lásd még PÉTERI György: I. m. 227–230.; HEVESI Gyula: *Szociális termelés*. I. m. 73.; Uő: *Egy mérnök a forradalomban*. I. m. 240–255.; DEVICS József–KÁROLYI Zsigmond–ZÁDOR Mihály: *A magyar műszaki értelmiség és a Műegyetem a Tanácsköztársaság idején*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969. 71–76.

A technika fontosságára hivatkozva igyekeztek megtalálni helyüket, életlehetőségeiket az új rendszerben „a proletárok”³⁵ közé legalábbis nem egykönnyen besorolható magyar vaskereskedők is. Ezt a törekvésüket juttatta kifejezésre a *Magyar Vaskereskedő (Eisenhändler-Zeitung)* című szaklap április 6-ai számának vezércikke. Eszerint: „A kommunista társadalom előtérbe helyezi a fejlett technikai irányítást, mert ezzel is végcélját szolgálja: a szükségletek minél tökéletesebb kielégítését. Azok a szakemberek, akik eddig a technikai szükségletek kielégítésével foglalkoztak s ezen a téren értékes szakismeretekre s tapasztalatokra tettek szert, az árulosztás szervében, a technikai s termelési erők támogatásában a kommunista társadalomnak hasznos és jól megfizetett tagjai lesznek. Ezek közé fognak tartozni a vaskereskedők, akiknek szaktudásában s tapasztalataiban jelentékeny helyet foglal el a technikai alkalmazkodás [sic!], készség és ismeret.

A kommunista társadalom s gazdasági berendezkedés fejlődésével az önálló üzletek állandóan csökkenni fognak, s a fogyasztás kielégítése a »fogyasztó közösségek« (kommünök) segítségével történik, melynek természetesen meglesznek a szakma szerinti csoportja[i], s ahol, egy technikai fejlődés alapján berendezett társadalomban természetesen a vas-, fém- és műszaki szakmának igen jelentékeny szerep jut.”³⁶ A szerző neve nélkül megjelent, tehát szerkesztőségi állásfoglalást tartalmazó vezércikk közreadói igyekeztek az adott körülmények között minél pontosabban meghatározni e csoport helyét az új rendszerben. Törekvéseik komolyságát a diktatúra illetékesei felé pedig azzal is jelezheték, hogy a „fogyasztó közösségek”-ről írottak összhangban voltak a Buharin-féle pártprogramban megfogalmazott célkitűzésekkel: „arra kell törekedni, hogy a lakosságot kötelezően egyesítsék *fogyasztói kommünökben*. Mert csak akkor történhet meg helyesen a termékek szétosztása, ha a lakosság, amely a kérdéses terméket kapja, nagyobb csoportokká van szervezve és egyesítve, és

³⁵ Ehhez lásd például FARAGÓ Miklós: *Ki a proletár?* Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919.

³⁶ Az új társadalmi rendszer és a vaskereskedők. *Magyar Vaskereskedő (Eisenhändler-Zeitung)*, 1919/14. 10.

így e csoportok fogyasztása pontosan kiszámítható.”³⁷ Azt pedig, hogy a fennmaradásuk érdekében végzett tevékenységük nem volt sikertelen, jelzi a *Magyar Vaskereskedőnek* a diktatúra idején végrehajtott nagyszámú újságbetiltás és -szüneteltetés ellenére is folyamatos megjelenése; az utolsó tanácsköztársasági szám augusztus 1-jei dátummal látott napvilágot.³⁸

A jövőábrázolások eszközei – és funkciói

Az itt ismertetett, idézett tanácsköztársasági jövőleírások az idő-utópiák csoportjába tartoznak. Az új világ, abban pedig a technika eredményeinek nagyszerűségét az egyes szövegek szerzői, közreadói különféle felsőfokok alkalmazásával is igyekeztek kifejezésre juttatni: így például „a termelés mindenkor a legjobb termelőeszközökkel, a legkitűnőbb szerszámok igénybevételével, a legjobb és legújabb eljárások felhasználásával történjék” (Varga Jenő); a kialakítandó mintagyárak „minden tekintetben

³⁷ BUCCHARIN Nikoláj: I. m. 59.

³⁸ Lásd ehhez például JÓZSEF Farkas: *Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 154–159. A vaskereskedelem Tanácsköztársaság alatti helyzetéről pedig a *Magyar Vaskereskedő (Eisenhändler-Zeitung)* 1919. szeptember 21-ei számának egyik cikkében az áll, hogy „A vaskereskedelem *relatív*e annyit nem szenvedett ezen örült gazdálkodás alatt, mint más szakmák. A vaskereskedések közüzembe való átvételére csak akkor került a sor, amikor az új Messiásokban már kezdett az a belátás derengeni, hogy mégsem lesz jó a kereskedelmet egy csapással összezúzni, ahogy ezt eredetileg tervezték. A leltározással, az egyesületben folytatott megbeszélések értelmében sikerült egy jó darabig elhúzni a kommunizáló terv megvalósítását, a vashivatalban is volt a kereskedelemnek több jó barátja, úgyhogy a vaskereskedők, bár sok izgalom, sok megpróbáltatás árán, megfogyva bár, de törve nem, kerültek ki ebből az istenítéletre emlékeztető, hátborzongató időszakból.” Dr. KÁDÁR Gyula: A vaskereskedelem jövője. *Magyar Vaskereskedő (Eisenhändler-Zeitung)*, 1919/23. 10. A lap szeptember 28-ai számának egyik cikkében arról lehet olvasni, hogy „A vaskereskedők a háború és a százharminckét napig tartó rablógazdaság alatt igen sokat szenvedtek. Üzletét azonban a legtöbb vaskereskedő folytatta s a legnagyobb nehézségek, akadályok, korlátozások mellett is fenntartotta.” A társadalmi béke és a vaskereskedelem. *Magyar Vaskereskedő (Eisenhändler-Zeitung)*, 1919/24. 9. Lásd még A „Magyar Vaskereskedő” a bolsevizmus alatt. *Magyar Vaskereskedő (Eisenhändler-Zeitung)*, 1919/21. 11.

példaképpül szolgáljanak” (*A Munka*); „minden feltalálói tehetség érvényesülése”-t el fogják érni (Hevesi Gyula); „minden ember kívánságához képest automobilhoz és repülőgéphez fog jutni” (*Az Ifjú Proletár*); a kommunista társadalomban „mindenki örömmel fog dolgozni” (Helfgott Ármin); a mezőgazdaságban „a legfejlettebb eszközökkel és eljárásokkal” kell termelni (*Szociális Termelés*); „célszerű rend, előrelátás és takarékoság nyilvánul mindenben” (Zigány Zoltán); „legjobb gépek”, „leggyorsabban termelni” (Antal Sándor).

Nem egy leírásban figyelhető meg a „múlt negatívumai”-nak és a „jelen, illetve a jövő pozitívumai”-nak szembeállítás is, az utóbbiak ábrázolásának hatásosságát fokozandó: Hevesi Gyula szerint a műszaki tudományok fejlesztése sokkal tervszerűbben és rendszeresebben fog történni a kommunisztikus termelésben, mint ahogyan az a „magángazdasági” rendszerben volt; számos technikai eszköz addig, a kapitalista társadalomban csak néhány ember előnyét szolgálta, ám az új világban az egész emberiség javára fognak válni (*Az Ifjú Proletár*). Zigány államregényéből pedig az derül ki, hogy 2020-ra a kommunizmus még nem diadalmaskodott az egész földkerekségen, így Abesszíniában sem, ahonnan az utazó aga Európába érkezett. Ez az ábrázolás lehetőséget nyújtott a szerzőnek arra, hogy a még nem kommunista rendszerű, „elmaradottabb” ország viszonyainak leírásával, az ellentétek alkalmazásával, így a vonatok üzemanyagainak említésénél is, még jobban hangsúlyozhassa az új világ pozitívumait. Ám e szövegek esetében arra is van példa, hogy a Tanácsköztársaság idején a közvélemény-formálók által a közeljövőben kivitelezendőként tárgyalt néhány létesítmény az utópisztikus jövőleírásban immár sokkal nagyobb arányban áll a társadalom rendelkezésére: ez figyelhető meg a vízi energia hasznosításával foglalkozó újságcikkek és Zigány „jelentése”-nek összevetésében. Ez pedig összhangban volt az aktuális feladatok és a távlati célkitűzések azon kapcsolataival is, amelyekről Hevesi Gyula írt 1959-es könyvében.

A közeljövőben végrehajtandó fejlesztések és a távolabbi jövőre előirányzott teendők rendszerének kialakításánál a tanácsköztársasági döntéshozóknak útmutatást adhattak a már koráb-

ban megjelent, általuk is ismert, a majdani új világgal foglalkozó munkák is. Így például Bebel *A nő és a szocializmus* című könyvéből a vízi energia, a tenger apálya és dagálya, a napfény hasznosításáról már idézett kijelentések hathattak a magyarországi tervezésekre és Zigány Zoltánra is utópiájának megalkotásakor; a csatornázásról írottak pedig az 1919-es csatornakonceptiókra. Buharin víziója az egész világról mint egyetlen, egy terv alapján vezetett, a legjobb gépekkel dolgozó munkásüzemről példa lehetett a *Szociális Termelés* mezőgazdasággal foglalkozó cikke szerzőjének, amikor megfogalmazta azt a célkitűzést, hogy Magyarország összes termőföldje egyetlen gazdaságként vezetessék, egy óriási szervezet által, amely a legfejlettebb eszközökkel és eljárásokkal dolgozik. A szovjet-ország szerzőnek a „fogyasztói kommunök”-ről papírra vetett elgondolásai pedig a vaskereskedőket segíthették saját törekvéseik kialakításánál és közzétételénél.

E rendkívül pozitív tartalmú jövőábrázolások a Tanácsköztársaság időszakában alkalmasak lehettek arra, hogy legitimálják a diktatúra irányítóinak radikális intézkedéseit,³⁹ köztük a terrort is – e logika szerint ezekre éppen az ideális viszonyok létrehozása érdekében volt szükség! A technika vívmányainak és ezek széles körű hasznosításának ábrázolásai az utópisztikus jövőleírásokban arra is szolgálhattak, hogy szemléltessék az új világ nagyszerűségét az olvasóknak. Ugyanakkor az utópiák hivatottak voltak mozgósítani az új, a korábbiakhoz képest jobb világ megteremtésére – amint ez a *Szociális Termelés* mezőgazdasággal foglalkozó cikkének idézett részleteiben is megfigyelhető. Továbbá megtörténhetett, hogy egy közvélemény-formáló a technika vívmányait alkalmazó gyárat mintaként, követendő példaként szándékozott bemutatni belföldön, de a külföldnek is: így a

³⁹ Lukács György azt állította visszaemlékezésében: a Tanácsköztársaság idején „rendkívüli mértékben el volt terjedve az a hit, hogy mi egy nagy forradalmi hullám elején vagyunk, amely néhány év alatt el fogja árasztani Európát. Olyan illúzióink voltak, hogy rövid idő alatt a kapitalizmus minden maradványát felszámoljuk. A diktatúra számos utópikus intézkedését ez a hangulat határozta meg.” Nyilatkozatok a Magyar Tanácsköztársaságról és hagyományainak felhasználásáról. *Társadalmi Szemle*, 1969/3. 15., lásd ehhez HAJDU Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. *Múltunk*, 1994/1–2. 15.

Szociális Termelés Népbiztossága faipari szakosztályának osztályvezetője a több ezer munkást foglalkoztató asztalosüzemet. De sor kerülhetett arra is, hogy akár a termelés egészét jelenítsék meg, bizonyítandó az új rendszernek a korábbiakhoz képest magasabb rendű voltát a még kapitalista viszonyok között élőknek: így az AMOSZ határozatának megalkotói a jól megszervezett kommunista termelést. Ezek az eljárások pedig összhangban voltak a Tanácsköztársaság propagandájában különösen kiemelkedőként értékelt Lenin⁴⁰ azon megállapításával, amelyet *A Munka* május 8-ai számának egyik írása ekként ismertetett: „A szocialista agitáció leghatalmasabb eszköze – Lenin szerint – az eredményekkel való agitálás. [...] Módunkban lesz egyes kimagasló eredményeket követendő példaképpen odaállítani.”⁴¹ A fentiekben ismertetett, idézett szövegek hatását pedig fokozhatta az, hogy nemegyszer az egyik kiadványból átvették és esetleg kisebb módosításokkal újraközölték egy másik újságban annak közreadói – *A Munka* megjelentetői több ízben fel is szólítottak erre.⁴² Így például a bútorgyárakkal foglalkozó cikk nagy részét *Mintabútorgyárak épülnek* címmel adta közre a *Vörös Újság* április 24-ei száma.⁴³ Kelen Józsefnek *A Munka* május 7-ei számában közzétett fejtegetései megjelentek a *Vörös Újság* május 8-ai,⁴⁴ a *Fáklya* május 8-ai,⁴⁵ valamint a *Vas- és Fémmunkások Lapja*

⁴⁰ Lásd ehhez például VÖRÖS Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? *Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. 85–100., 105.

⁴¹ „A MUNKA” szerkesztősége: Pro domo! Megyei direktóriumok jelentése az ország gazdasági átalakulásáról. *A Munka*, 1919/18. 13. Lásd ehhez LENIN: Beszéd a szovjetek harmadik kongresszusán. In: Uó: *A harc útja. Levél a taktikáról. Beszéd a szovjetek harmadik kongresszusán*. Magyarországi Szocialista Párt, Budapest, 1919. 39.

⁴² Lásd például Miért kell zár alá venni az irodai berendezéseket? *A Munka*, 1919/2. 11.; Savanyított káposzta forgalomba hozatala. *A Munka*, 1919/16. 16.; Pro domo [...]. *A Munka*, 1919/26. 15.

⁴³ *Mintabútorgyárak épülnek*. Megkezdődik a tömegbútorgyártás. *Vörös Újság*, 1919. április 24. 4.

⁴⁴ Kelen József népbiztos elvtárs a szocializálás munkájáról és a jövő termeléséről. *Vörös Újság*, 1919. május 8. 4.

⁴⁵ A szociális termelés programja. Kelen József népbiztos nyilatkozata. *Fáklya*, 1919. május 8. 4.

június 6-ai számában⁴⁶ is. Antal Sándor elgondolásai pedig *Kik lesznek a kommunista állam vezetői?* címmel láttak újra napvilágot nyomtatásban a *Somogyi Vörös Újság* május 22-ei számának hasábjain,⁴⁷ majd eredeti címmel a *Vas- és Fémmunkások Lapja* május 30-ai számában⁴⁸ is.

Mindezeket figyelembe véve úgy gondolom, hogy az itt tárgyalt munkák vizsgálatai nem csupán a különféle utópisztikus jövőábrázolások egyes tulajdonságainak szemléltetéséhez és a Magyarországi Tanácsköztársaság eszmevilágának, propagandájának megismeréséhez járulhatnak hozzá, hanem, figyelembe véve a Verne által mondottakat, a 20. század első évtizedei – Heckenast Gusztáv által alkalmazott kifejezésekkel – „technikai műveltsége”⁴⁹ egészének feltérképezéséhez is.

⁴⁶ Kelen József népbiztos elvtárs a szocializálás munkájáról és a jövő termeléséről. *Vas- és Fémmunkások Lapja*, 1919/23. 3.

⁴⁷ Kik lesznek a kommunista állam vezetői? Megszűnik az anarchisztikus termelés. *Somogyi Vörös Újság*, 1919. május 22. 2.

⁴⁸ ANTAL Sándor: A termelés intenzitása a kommunista államban. *Vas- és Fémmunkások Lapja*, 1919/22. 4.

⁴⁹ „[...] minden műveltség, így a technikai műveltség is, csak viszonyítva értékelhető” – állította Heckenast Gusztáv. Lásd HECKENAST Gusztáv: Erdély technikai műveltsége Bethlen Gábor korában. *Századok*, 1981/4. 731. – E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Kövér Györgynek és Romsics Ignácnak.

Szemle

A Mussolini-mítosz árnyékában*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.8>

Paul Corner 1944-ben született az angliai Yorkshire városában, fő kutatási területe Mussolini Olaszországa és az olasz fasizmus. Neve a történészek körében nem cseng ismeretlenül, korunk egyik elismert Mussolini-szakértője, aki legújabb, 2022-es könyvében Olaszország és az olaszok fasizmusához való viszonyát választotta tárgyául. Corner már egy 2000-es cikkében a fasiszta rezsim elnyomó és erőszakos voltát hangsúlyozta, amely a diktatórikus uralom technikáira jellemző mechanizmusok egész során keresztül merev társadalmi ellenőrzést működtetett.¹ Egy 2022-es tanulmánykötetben megjelent írásában pedig jelezte, hogy a fasizmus rehabilitációjának egyfajta sajátos tendenciája figyelhető meg az európai totalitárius rendszerek kutatásának főáramában.²

Új kötetének első, bevezető fejezetében (*History, memory, and amnesia*) a szerző siet tisztázni markáns állásfoglalását, hogy az olasz fasizmus része a totalitárius rezsimnek kánonjának (14.).

* Paul CORNER: *Mussolini in the Myth and Memory. The First Totalitarian Dictator*. Oxford University Press, Oxford, 2022. 192 p.

¹ Paul CORNER: Italian Fascism: Whatever Happened to Dictatorship? *The Journal of Modern History*, 74/2. (June 2002) 325–351. DOI: <https://doi.org/10.1086/343410>

² Paul CORNER: Beyond Consensus: Rethinking Fascism. In: Andrea DI MICHELE–Filippo FOCARDI (eds.): *Rethinking Fascism: The Italian and German Dictatorships*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin–Boston, 2022. 73–87. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110768619-005>. Lásd még Giulia ALBANESE: *Rethinking the History of Italian Fascism*. Routledge, London, 2022. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003092933>

Ahogy a könyv címe is egyértelműen kimondja, hogy Mussolini egy totalitárius rezsim diktátora volt. Mi sem szolgálhat erre jobb bizonyítékul, mint a rendszer véres és könyörtelen politikájának mérlege: a több mint 500 ezer ember halála.

Ugyanakkor érdemes megemlíteni Hannah Arendt először 1951-ben megjelent könyvét, *A totalitarizmus gyökereit*, amelyben az Európát elárasztó fasiszta mozgalmakról is szó esik. Arendt szerint azonban a „totalitárius állam” kifejezést olyannyira kedvelő Mussolini nem próbálkozott meg azzal, hogy teljes értékű totalitárius rendszert építsen ki, megelégedett a diktatúrával és az egypártrendszerrel.³ Arendt és Corner abban ugyan egyetértenek, hogy az olasz fasizmust és a német náciizmust nem lehet teljesen azonosítani, de végső konklúzióikban mutatkozik eltérés. Corner egyértelmű kritikával illeti az arendti fasiszta képet, mert az túlságosan megengedő, mintha leértékelné Olaszország második világháborús emberveszteségét, holott szerinte 1938 után már több párhuzamot lehet vonni a fasizmus és a náciizmus között.

Minderről a jelenlegi olasz kollektív emlékezet képes megfelelkezni. Az olasz jobboldal egyre inkább a fasiszta múlt felé tekint vissza, olykor a *ventennióból* (a fasizmus húsz éve) merített attitűdöket utánozva. Gondoljunk csak Silvio Berlusconi egykori olasz miniszterelnök nézeteire, aki ugyan elítélte a politikai erőszakot és a totalitarizmust, de kizárólag Pol Pot rezsimjére utalva, nem pedig Mussoliniére – állítja Corner (6.).

Corner úgy véli, a „puha” fasizmus mítosza jóváhagyást nyert a kollektív emlékezetben, amely kiválasztja, amire emlékezni kíván, és elfelejti a borzalmas eseményeket és tetteket (15–16.), még ha ez nem is jelenti Mussolini rehabilitációját. A könyv értelmezési keretét a realitás és a mítosz dichotómiája képezi, és Corner törekszik az utóbbi cáfolatára (21.). Véleménye szerint a kollektív emlékezet szintjén Olaszország előszeretettel bújik a társadalmi konszenzus mítosza mögé, amely az emlékezet egyik sarokkövévé vált (erről részletesen lásd később). Mindennek ellentmondá-

³ Hannah ARENDT: *The Origins of Totalitarianism*. A Harvest Book Harcourt Brace & Company, San Diego–New York–London, 1973. 258.

sossága többek között abból eredeztethető, hogy az olasz társadalom még nem tisztázta a fasizmushoz való viszonyulását. Az olaszok identitását képezte a saját ártatlanságuk képe, és arról a sztereotípiáról, hogy ők eleve „jó emberek” (*brava gente*), konszenzus jött létre. Ebből pedig logikusan az következhet, hogy akkor a fasizmus nem is lehetett olyan rossz (21–22.).

A második fejezetben („*Good-natured Fascism*”) a szerző megállapítja, hogy a fasizmus értelmezéséhez el kell döntenünk, hogy annak mely tényezői meghatározóak, és melyek csak esetlegesek. Corner szerint a Mussolini-mitoszban például az erőszak nem köthető közvetlenül a rezsimhez, a Ducéra nem úgy emlékeznek, mint egy emberre, akinek vér tapad a kezéhez. Ennek számos oka lehet. A történeti emlékezetben a Mussolini alakjára összpontosítás elvonta a figyelmet rendszerének elnyomó mechanizmusairól. A kutatásokban az utóbbi években az ideológiai és kulturális vonatkozásokra, sőt a fasizmus szubjektív és érzelmi „értelmére” helyezett hangsúly hajlamos a kulturális tényezőket fontosabbnak láttatni annál a szerepnél, amelyet az erőszak játszott a rezsim létrehozásában (38.). Miért is fontos számunkra az erőszak monopóliumának a kérdése? Corner az erőszak fogalmából kiindulva kívánja lerombolni az „*un fascismo bonario*” (a jóindulatú fasizmus) mítoszát, mert szerinte az erőszak központi szerepet játszott a fasizmusban az elejétől a végéig. Azaz a rendszer egyik fő jellemzője volt, nem csupán az uralom megteremtésének és fenntartásának döntő tényezője, hanem a fasizmus önmagáról alkotott képének szerves része – olyan valami, amire a fasiszták rendkívül büszkék voltak.

Corner be is mutatja az erőszak meghatározó szerepét a fasizmus kialakulásának éveiben. Az 1920-as évek elején Közép- és Észak-Olaszország nagy részén, délen Pugliában a baloldali munkásszervezetek tehetetlenné váltak, vidéken a mezőgazdasági munkások megszervezéséért felelős szocialistákkal könnyörtelen módon leszámoltak, vezetőiket likvidálták, gyakran a rendvédelmi szervek és az igazságszolgáltatás cinkos közreműködésével. A munkaerőpiacot a földbirtokosok irányították. Ilyen körülmények között a mezőgazdasági munkásoknak választaniuk kellett a politikai lojalitás és a mindennapi túlélés

között; akik továbbra is szocialista eszméket vallottak, könnyen munkanélkülivé váltak.

Nem csoda tehát, hogy 1921 tavaszától kezdődően az újonnan alapított fasiszta szakszervezetekben gyorsan növekedett a taglétszám – ezt a bővülést a fasiszták természetesen a munkásoknak a szocializmustól való megtéréseként és egy mellettük kialakuló „spontán konszenzusként” hirdették (33.). Corner saját korábbi könyve⁴ mellett hivatkozik Mimmo Franzinelli 2003-as munkájára is, amelyben az olasz történész egy gyilkosságot ír le nagyon „naturális” módon.⁵ A kommunista Giuseppe Valentininek annyi volt a bűne, hogy önvédelemből megölt egy fasisztát. Valentinit sarokba szorította egy fasiszta rohamcsapat (*squadra*), így nem volt más választása, mint menekülni; a környező területekről időközben megérkező fasiszta erősítésnek többnapos hajszája után sikerült elfognia. Először súlyosan bántalmazták, eltörték mindkét karját, majd meglőtték az arcán, végül egy autó motorháztetejéhez kötözték, és hosszú autóút után a fasiszták főhadiszállására érkeztek vele, ahol kényszervallatásnak vetették alá, végül leszúrták és lelőtték. 1921–1922-ben számtalan ilyen esetről tudunk. Valentini esetében valószínűleg egy nyilvánosan elkövetett rituális gyilkosságról beszélhetünk, amelynek célja nem csupán az ellenség megfélemlítése és a további ellenállás megtörése volt, hanem – ami talán még fontosabb – lenyűgözni a báméskodókat és a törvényes igazságosság látszatát kelteni egy közönséges kivégzésnél. Ez kifejezte a fasizmus egyik meghatározó jellemzőjét: az erőszak szakralizálását mint a viták megoldásának eszközét (34–35.).

A fasizmus „engedékenységét” hangoztató nézettel szemben Corner arra mutat rá, hogy minél több történész vizsgálta a rezsimit, annál inkább felfedezhetők benne a totalitárius rezsimek jellemzői. A fasiszta rendszer ellenőrizte a lehetőségekhez és az erőforrásokhoz való hozzáférést, a bürokratikus állam kiterjesztésével gyorsan átjárta az országos és helyi közigazgatás legtöbb

⁴ Paul CORNER: *Fascism in Ferrara, 1915–1925*. Oxford University Press, Oxford, 1975. 137–169.

⁵ Mimmo FRANZINELLI: *Squadristi. Protagonisti e tecniche della violenza fascista, 1919–1922*. Mondadori, Milano, 2003. 133–137.

szektorát, és e szervek működésén keresztül érvényesíteni tudta a kívánságait. A személyi döntéseket gyakran politikai szempontok alapján hozták meg – a fasizmushoz való lojalitás volt a legkiemelkedőbb –, nem pedig az érdekek, a kompetencia vagy a rászorultság kritériumai alapján (38.). A rezsim a „normális” élet szinte minden területét ellenőrizte, kivéve az egyházat, amely maga is betöltötte ezt a funkciót. Röviden: mint minden totalitárius rezsimben, itt is nehéz – valószínűleg lehetetlen – volt „nem normális” életet élni anélkül, hogy valaki ne kerüljön szembe a fasiszták által irányított államgépezettel. Akár tetszik, akár nem, ez egy olyan struktúra volt, amelyet a függőségi viszony létrehozására terveztek. A fasizmus szükség esetén erőszakkal irányította az emberek életét, de hosszú távon még hatékonyabban tudta azt befolyásolni a megfélemlítés rejtett formáival.

A sokat hirdetett fasiszta „rend” – amelyre egyesek manapság hivatkoznak – nagymértékben a diszkrecionális kontrollon és az elkerülhetetlen függőség megteremtésén alapult, mert a rezsimmel való bármiféle együttműködés közvetett módon számos helyzetben kényszerűség volt, még a fasizmussal szemben ellenségesek számára is. Pontosan az ilyen típusú együttműködés generálta azt a cinkosságot a fasizmussal, amelyet a rezsim mindig is megpróbált kialakítani, kényszerítve az embereket a bűnrészesség elfogadására, legitimitásának, ha vonakodva is, de elismerésére. Még az antifasiszták is meghajoltak a szükség előtt, és felvették a fekete inget, amikor a családi vagy a munkahelyi körülmények nem hagytak más lehetőséget.

Az eddig festett kép a Nemzeti Fasiszta Párt (Partito Nazionale Fascista, PNF) és a fasiszták által irányított államgépezet működését tükrözi. Azonban a rendőrség szerepét sem szabad elhanyagolni. Mussolini szinte mindennap találkozott rendőrfőnökével, Arturo Bocchinivel (aki 1926 és 1940 között töltötte be e tisztséget),⁶ hogy áttekintse a közbiztonság és a közrend helyzetét. Minden jel arra mutat, hogy a rendőrség és különösen az

⁶ Giovanna TOSATTI: Il Ministero dell'Interno e le Politiche Repressive del Regime. In: Guido MELIS (ed.): *Lo Stato negli anni Trenta*. Il Mulino, Bologna, 2008. 138. Mussolini azt állította róla, hogy a fasizmus végső erőtlenségének az egyik oka Bocchini idő előtti halála volt.

1927-ben megalakult Politikai Rendőrség (Polizia Politica) nagyon hatékony volt. Utóbbinak elsődleges feladata – az egyéni nézeteltérések visszaszorításánál vagy a „disszidens” fasiszták gondos figyelésénél – az volt, hogy megakadályozza a rendszer ellenzőinek bármilyen egyesületbe tömörülését, és ebben nagyrészt sikeres is volt. Kémek és besúgók segítségével jelentős mértékben vissza tudta szorítani az antifasiszta tevékenységet, és ami talán még fontosabb, sikerült elültetnie a feljelentéstől való félelmet a társadalomban. Corner szerint ugyanis ez egy olyan világ volt, amely kihasználta a fasiszta „igazságosság” bizonytalan és diszkrecionális természetétől való félelmet, ahol bátorították a feljelentéseket, széles körben használtak besúgókat, csapdákat állítottak, vallomásokat csikartak ki zsarolással (néha kínzással), az árulásokat pedig megjutalmazták. Az 1930-as évek végére a feljelentéstől való félelem széles körben elterjedt.

A társadalom fasisztává alakulásához először a korábbi társadalmi és politikai kultúra lebontására, majd egy új kiépítésére volt szükség. A rendőrség minden bizonnyal kivette a részét ebből a folyamatból, és valószínűleg hatékonyabban végezte elnyomó munkáját, mint ahogy a fasiszta párt képes volt ellátni mozgósító szerepét. Corner hasonlóságot vél felfedezni a Szovjetunió társadalmi kontrolljának aspektusaival, még ha a rendszerellenes magatartásra irányuló megtorlások nyilvánvalóan eltértek az olasz és a szovjet rendszerben. A társadalmi kontroll meghatározó szerepe azonban mintha kikerült volna az olasz történeti emlékezetből. A politikai szempontok a polgári élet számos fontos területét áthatották, és a legtöbb embernek nem volt más választása, mint megpróbálni e kritériumok szerint élni. Lehet, hogy eligazodtak közöttük – ahogy az emberek mindig, még a totalitárius rendszerekben is eligazodnak –, de az irányítás kondicionáló hatása mindig ott volt. Ez elkerülhetetlenül elvezet bennünket a „konszenzus” kényes kérdéséhez (41–42.).

Corner a harmadik fejezetben (*Italy: a nation of fascists?*) fejt ki részletesen a Renzo De Felice-féle tömegkonszenzus-elmélethez való viszonyulását. Renzo De Felice, az olasz fasizmust kutató egyik vezető történész Mussolini-életrajzának harmadik kötetében azt állította, hogy 1929 és 1936 között általános „konszen-

zus” alakult ki a rendszerrel kapcsolatban.⁷ Erről már Cristopher Duggan angol történész megállapította, hogy De Felice nem az egyszerű emberek gondolkodásának vizsgálatára alapozta kijelentését, hanem az ellenszegülés bármiféle látható vagy kézzelfogható jelének a hiányára.⁸ Corner pedig arra mutat rá, hogyan értelmezték félre De Felice teóriáját, bemutatva a kérdéssel kapcsolatos emlékezeti viták alakulását.

Corner úgy véli, itt nem kizárólag egy történelmi problémával nézünk szembe, hanem voltaképpen az olasz önképpel. Tényleg fasiszták az olaszok? Ennek a kérdésnek mélyreható személyes és politikai vonatkozásai vannak. A „közös” álláspont az egész *ventennio* alatt alapvetően az volt, hogy az olaszok és a fasiszták valójában azonosak. Ehhez képest a második világháború utáni antifasiszta hagyomány azt állította, hogy az olaszok alapvetően a fasizmus áldozatai, akik nem voltak támogatói a rezsimnek, ezért annak hosszú fennállását az elnyomásnak és az ellenzéki fellépés lehetetlenségének tulajdonították. A baloldali mítosz – a gonosz rezsimmel szemben „Italiani brava gente” (az olaszok jó emberek) – a világháború utáni helyzetben közvetlen politikai célokat is szolgált. A vita akkor alakult ki, amikor az 1970-es években De Felice történészként megkérdőjelezte ezt a hiedelmet, és a tömegkonszenzus-elméletével gyakorlatilag megfordította a rezsim hagyományos értelmezését. Ebből ugyanis az következett, hogy az olaszok nem áldozatok, hanem bizonyos értelemben elkövetők, készséges cinkosai voltak Mussolininek.

A De Felice által használt tömegkonszenzus kifejezés politikai vonatkozásai miatt keserű vita tárgyát képezte. A baloldal elutasította azt az elképzelést, hogy egy erőszakos elnyomó rezsim általában népszerű lehetett volna: a „közönséges emberek” – a baloldal fő támogatói – értelemszerűen nem lehettek fasiszták. A jobboldal nyilvánvalóan lelkesen fogadta az új tézist, mert a népszerűséget (ahogyan a tömegkonszenzust félreértelmezték) egyben igazolásnak tekintették. Meglepő módon a nemzeti fele-

⁷ Renzo DE FELICE: *Mussolini il Duce. Gli anni del consenso (1929–1936)*. Einaudi, Torino, 1974.

⁸ Cristopher DUGGAN: *A bódult nemzet. A Mussolini-imádat anatómiája*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2005. 10–11.

lősség, sőt talán a büntudat következményei miatt De Felice tézise általánosan elfogadottá és a rendszerrel kapcsolatos kommentárok egyik közhelyévé vált. Ahogy egy történész fogalmazott: „már senki sem tagadja a tömegek rezsimben való részvételét” (45.). Ugyanakkor a (félre)értelmezésnek lett egy másik fontos eleme: eszerint ha mi, olaszok mindannyian fasiszták voltunk, de egyben „brava gente”, vagyis jó emberek is, akkor a fasizmus nem lehetett olyan rossz. Ez pedig lehetővé tette a fasizmus mint „jóindulatú rezsim” értelmezésének megszilárdítását. Így boldogan befogadhatóvá vált az a diktátor, aki egyetlen „hibát” követett el: szövetséget kötött Hitlerrel, és belépett a második világháborúba.

A tömegkonszenzus érvelésének ez az instrumentális használata inkább akadályoz, mint segít minden történelmi rekonstrukciós kísérletet, fátylat borít a nyilvánvalóan szerteágazó valóságra. A kérdés összetettsége pedig azt sugallja, hogy nem jogos a „leegyszerűsített” tömegkonszenzus formula alkalmazása, amely a fasizmussal kapcsolatos általános önfeloldozáshoz vezetett. Sőt, az önfeloldozást eltávolítás és amnézia követte, ami ismét akadályozta a rezsim alatti események további elemzését. Ennek az amnéziának az indítékait nem nehéz azonosítani. Politikailag és egyénileg egyaránt kényelmes volt elfogadni a fasiszta múlt egyfajta megnyugtató megközelítését – megnyugtató tudni, hogy mindannyian készséges utasok voltunk ugyanabban a csónakban, még ha a hajó végül zátonyra futott is. Így a tömegkonszenzus koncepciója meggyőzte az embereket arról, hogy a fasizmust a szőnyeg alá lehet söpörni, és nincs vele kapcsolatban több megválaszolandó kérdés.

Corner szerint tehát a fasizmus tömegkonszenzusa a rezsimmel kapcsolatos egyik nagy mítosszá vált. Ami nem azért mítosz, mert ne lett volna valamilyen egyetértés, sőt, bizonyos pillanatokban spontán és széles körű konszenzus is kialakult, ezért nem szabad lekicsinyelni a rezsim kétségtelenül létezett támogatottságát. A nacionalista és mazzinista érzelmek erősek voltak a közép- és az alsó középosztályban, és kétségtelenül nem fenyegetett egy szocialista forradalom Olaszországban, mert az olasz szocialisták megosztottak, rosszul szervezettek voltak koherens politikai terv hiányában. Azt sem szabad figyelmen kívül hagy-

ni, hogy az olasz katolikus egyház, amelyet az első világháború alatt és után szintén erősen megfertőzött a nacionalizmus, semmi esetre sem volt közömbös a fasiszta rezsim antikommunista álláspontja iránt. Még az egyház hazafias és vallásos retorikája is átalakult, és végül szinte megegyezett a nemzeti-fasiszta hit nyelvével.

Az elnyomó diktatúra körülményei között azonban, érvel Corner, a nyílt és hangos tiltakozás hiánya aligha értelmezhető konszenzusként. A fasiszta Olaszországban az elkerülhetetlen függőséget és a kötelező együttműködést egy további tényező is erősítette, amely az idő előrehaladtával egyre inkább éreztette jelenlétét. Ez az alternatívák hiánya volt, nemcsak a hatalommal való elkerülhetetlen érintkezésben, hanem azért, mert a rezsim gyakorlatilag bezárta a kaput egy fasizmuson kívüli lehetőség előtt.

Luisa Passerini munkája a torinói munkásokról a két világháború között azt sugallja Corner számára, hogy akik meggyőződéses szocialisták voltak, nem valószínű, hogy lelkes tagjaivá váltak a fasiszta pártnak 1930 után⁹ (50.). E személyek körében gyakori szlogen volt a „párttag igen, fasiszta nem” (*tesserato sì, fassista no*), amivel a későbbi években próbálták a fasizmushoz való csatlakozásukat magyarázni.

Természetesen a katolikus egyház kínált egy lehetséges menedéket, de az egyház és a fasizmus szövetsége az 1930-as években ezt a menedéket részlegessé tette. A fasizmus mindenhová behatolt. A rezsim az elemi iskolától hirdette saját erényeit, már a csecsemőket is a Duce szeretetére tanították, és szinte azonnal tisztelgésre lendíteni a jobb karjukat, amint megtanultak járni. Az emberek úgy érezték, nem maradt más választásuk, mint elfogadni a rezsim valóságát (52.).

Corner a totalitarizmus egyik paradoxonjának tartja, hogy az ilyen rendszerek a magánszférát a totális állami szférába kívánták beépíteni, ezzel lényegében megszüntetve a magánszférát, valójában mégis a közszféra számos funkciójának privatizáció-

⁹ Luisa PASSERINI: *Torino operaio e fascismo. Una storia orale*. Laterza, Rome-Bari, 1984.

ját részesítették előnyben. Megállapítja, hogy a politikusok korrupciója természetesen nem korlátozódik a totalitárius rendszerekre, de úgy tűnik, a fasiszmus idején különösen elterjedt volt Olaszországban. Ehhez kapcsolódik az az általánosabb kérdés, hogy akkor mi is volt pontosan az állam? A fasiszták az államot a kormánnyal és egyre inkább a kormányfővel azonosították.

Corner a negyedik fejezetet (*Things were better when HE was in charge...*) azzal a felütéssel kezdi, hogy a fasiszta ideológusok, mint például Paolo Orano, még addig a pontig is eljutottak, hogy azzal érveljenek: az állam a Duce személyében testesül meg, és az állam funkciója csupán az ő irányelveinek a végrehajtása. Ezzel szemben Corner a fasiszmust osztályrezsimnek tekinti. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy újjáéleszt valamilyen ortodox marxista nézőpontot, amely a fasiszmust kizárólag monopolkapitalizmus kifejeződésének tekinti, és nem tagadja, hogy a fasiszta totalitárius teoretikusok a mozgalmat egy forradalmi kísérletnek tekintették. A szerző értelmezésében ez egyszerűen azt jelenti, hogy a tömegek mindennapi életére gyakorolt hatásait tekintve a gyakorlatban a fasiszmus bizonyíthatóan osztályrezsim volt, mivel egyes társadalmi csoportokat egyértelműen diszkriminált – legnyilvánvalóbban a gazdasági szférában.

Világosan láthatjuk ugyanis, hogy a fasiszta rendszer idején a vesztesek elsősorban az ipari munkások és a föld nélküli mezőgazdasági munkások voltak, míg a nyertesek – legalábbis egy ideig – főként a közép- és az alsó középosztály, különösen az állami alkalmazottak, valamint a nagyipar és az agrárérdekek képviselői, akik egyre gyakrabban foglaltak el magasabb pozíciókat a rendszer struktúrájában. A Mussolini alakjára összpontosítás, véli Corner, elhomályosítja ezt a fasiszta haszonhierarchiát. A fasiszta társadalmi „szolidaritás” a juttatások egyértelmű disztribúcióján alapult, formálisan a nemzet, valójában bizonyos társadalmi osztályok érdekében. Ebben az osztályalapú kontextusban az az elképzelés, hogy a vállalatok valamilyen állítólagos „kollektív harmóniára” törekszenek, természetesen olyan illúzió volt, amelyben csak a fasiszta jövő legelszántabb hívei hihettek (75–76.). A fasiszták helyi hatalomszerzésének hatása már a híres római menetelés előtt is megmutatkozott abban, hogy 1921

júliusa és 1922 októbere között az ipari reálbérek 21%-kal csökkentek (76.). Az országos hatalom megszerzése után pedig ugyanez a politika érvényesült, így végül 1938-ra az ipari munkások reálértéken 20%-kal kevesebbet kerestek, mint 1923 elején – ráadásul hosszabb ideig dolgoztak. A körülmények különösen rosszak voltak az 1930-as évek második felében. A mezőgazdasági munkások helyzete sem volt jobb, amelyet a drasztikus bércsökkenés, a szerződések figyelmen kívül hagyása és a foglalkoztatás bizonytalansága jellemzett. A napszámosok tiltakozása pedig azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy nem találnak újra munkát, és a házukat is elveszíthetik.

Corner ugyanakkor foglalkozik a rezsím modernizációs törekvésének jelentőségével is, szerinte irreális lenne tagadni a lakosságra gyakorolt bizonyos jótékony hatásokat. A rezsím például jelentős erőfeszítéseket tett a nagycsaládosok támogatására, miközben igyekezett megerősíteni a családon belül az apai szerepet, míg a nők helyét egyre inkább az anyaság és az otthon szempontjából határozta meg.¹⁰ A statisztikák azonban azt mutatják, hogy sokak számára ez nem volt elég ösztönző több gyermek vállalására, a nagycsaládosok külön juttatása nem tudott felülmúlni más tényezőket.

Az ötödik fejezetben (*Mussolini: twentieth-century statesman?*) Corner kísérletet tesz Mussolini alakjának és politikai karrierjének rövid, de lényegre törő elemzésére. Elmarasztalja azokat a jelenkori történészeket, akik nem akarnak emlékezni arra, hogy az olasz katonák egy piszkos háborút vívtak a németek oldalán a második világháborúban. A Mussolinit védelmezők többek között azzal érvelnek, hogy 1940-ben ugyan tévedett, de addig növelte Olaszország nemzetközi presztízsét, és jelentős európai szereplővé tette az országot. Ez pedig nagyon különbözik attól az alárendelt pozíciótól, amelyet Olaszország 1945 után töltött be a nemzetközi színtéren. Ezzel szemben Corner rámutat, hogy Mussolini mint államférfi valójában a mítosz része, amelyet a fasiszta mozgalom teremtett és formált meg.

¹⁰ Martina SALVANTE: *La paternità nell'Italia fascista. Simboli esperienze e norme 1922–1943*. Viella, Rome, 2020.

Ráadásul úgy látszik, Mussolini mai tisztelői és az őt dicsőítő történészek számára nem okoz gondot, ha valaki egy független állam ellen fegyveres agressziót követ el, ahogy tette az olasz diktátor Etiópia lerohanásával. Utóbbi háború pedig nagymértékben befolyásolta Mussolini későbbi külpolitikai irányvonalát, és Corner szerint 1940. júniusi döntései teljes mértékben az 1930-as években folytatott politikájából következnek. De a probléma talán ennél is mélyebben gyökerezik. Corner azt állítja, hogy Mussolini expanzív háborús gondolata Etiópia inváziójával kezdődött, és megfelelnek az 1923-as olasz–görög krízisről, Korfu megszállásáról. Azt ugyan említi, hogy már az első világháború után felfedezhetők egyfajta expanzív külpolitikai irányvonal kontúrjai, de mégsem említi meg az 1923-as konfliktust (105–106.).

Ezekon túlmenően Corner részletesen elemzi a második világháborúban Mussolini politikai döntéseinek főbb elemeit, kitér a náci Németországgal kötött szövetség „buktatóira”, a Molotov–Ribbentrop-paktumból való kizárásának okaira, valamint antiszemita nézeteire is.

A hatodik fejezetben (*Mussolini as modernizer*) Mussolini Olaszország modernizációjára irányuló intézkedéseit tekinti át röviden a szerző. Konklúziója szerint Olaszország alapvető problémája a tőkehiány volt, amely szükséges lett volna az iparosodási folyamat előmozdításához. Mussolini gazdaságpolitikájáról megállapítja, hogy egy illuzórikus gazdasági kép jellemezte, nem pedig a valós gazdasági helyzet realitása. Bizonyos politikai döntéseinek – például az 1930-as évek közmunkaprogramjainak – pedig kártékony hatásai is voltak az olasz gazdaságra (136–137.).

A hetedik, záró fejezetben (*Mussolini: myth and memory*) a szerző összefoglalja könyvének főbb elemeit, majd megállapítja, hogy a Mussolini-mítosz voltaképpen nem feltétlenül magáról a diktátorról szól, hanem az olasz kollektív emlékezet alakulásáról, amelyet Mussolini alakja és megítélése jelentősen befolyásol.

Corner monográfiája összességében egy illuzórikus képet próbál megsemmisíteni. Mussolini rezsimjét az erőszakkal és az elnyomással szövetségre lépő korrupció és megfélemlítés jellemezte, míg a háborúk, amelyeket Olaszország akkor vívott, kétségtelenül a Duce háborúi voltak. Mussolini nem volt több am-

biciózus értelmiséginél, aki meg volt győződve, hogy az akarata számít, és hogy ő léptette Olaszországot a modernizáció útjára. Propagandistái azt hirdették, hogy mindig mindenben igaza volt, a legmélyebb és legkomplexebb kérdésekben azonban kevés kivétellel rendre tévedett.

Paul Corner könyve elgondolkodtatja az olvasóját, amikor arra keresi a választ, hogy mennyire alapszik legendákon és mítoszokon mindaz, amit Mussoliniról és a rezsimjéről tudunk. Az egyik fő ok, amiért nem megfelelő perspektívából látjuk az olasz fasizmus igazi arcát, talán az évtizedek alatt felgyülemlett kutatási eredmények és szakkönyvek labirintusában való eligazodás nehézsége. Corner, az olasz fasizmus kiváló szaktekintélyének legújabb, összefoglaló műve az eligazodáshoz nyújt segítséget határozott véleményével és állásfoglalásával.

Szabó Gábor

De az emlék megmarad*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.9>

A történészek többsége hagyományosan fenntartásokkal kezeli a retrospektív jellegű, „narratív” forrásokat, még hozzá szubjektivitásuk miatt: mivel egyéni nézőpontból láttatják a múltat, legfeljebb azt tudhatjuk meg belőlük, hogy az egyes személyek hogyan látták, hogyan élték át „a” történelmet. Az utóbbi időben sokan érveltek már amellett, hogy ezeket a tanúságokat nem szabad alábecsülni, még a jó öreg eseménytörténet művelői számára sem. Hiszen a kutató nem nyerhet közvetlen ismereteket egy múltbéli eseményről, az arról szerezhető ismeretei így csakis a résztvevők és szemtanúk beszámolóiból származhatnak. A felismerés, hogy egy múltbéli esemény csak a róla szóló tanúságok által létezik, így csak általuk ismerhető meg róla minden megismerhető, sokakat késztetett e forrásuk újfajta kezelésére.¹ Ők már nem objektív tényeket kívánnak kinyerni e szövegekből, hanem mint szövegeket, nyelvi konstrukciókat vizsgálják azokat.

Így jár el Boros Anikó is, aki a Fejér megyei Pusztavámon 1944. október 16-án történt tömeggyilkosságot kutatja: ezen a napon a falu határában több mint kétszáz zsidó munkaszolgálatost öltek meg német katonák – nagy valószínűséggel a helyi volksbundista vezetők közreműködésével. A szerző számára vi-

* BOROS Anikó: *Pusztavám 1944. Tanú(ság) – vallomás – emlékezet*. Ford.: VITÁRI Zsolt. Kronosz Kiadó, Pécs, 2022. 375 p.

¹ Az ezzel kapcsolatos nézeteimet máshol részletesebben kifejtettem: TAKÁCS Tibor: *A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

lágos: forrásai nem a múltra néző ablakok, amelyeken keresztül megláthatja a kutatott tárgyat, ám nincs más választása, ha valamit meg akar tudni és el akar mondani róla, figyelmét ezen „ablakokra” kell irányítania. Ugyanakkor nem „az események pozitivista szellemben való rekonstrukciójára” törekszik (24.), és szándékosan nem tesz eleget az elvárásnak, hogy rekonstruálja a pusztavámi esemény *valódi* történetét; azt ugyanis – mint az egyik alfejezet címében is jelezte (306.) – lehetetlennek tartja. Ehelyett azt vizsgálja, hogy a rendelkezésre álló források alapján mi tudható meg a pusztavámi tömeggyilkosságról. Ehhez a tudáshoz pedig csakis a tanúságokon keresztül vezethet az út, így elemzésének fókuszába ezeket helyezte: megnézte a formai sajátosságait, a nyelvezetüket, a fogalmazásmódot, a szerkezetüket és így tovább. Azaz munkájának a tárgya nem az *esemény*, hanem a *tanúság*.

Boros alaposan körbejárja a tanú, a tanúság és a tanúvallomás definíciójának problémáját, rámutatva, hogy azt több évszázados teológiai, jogi és tudományos tradíció formálta. Saját tipológiát is felállít, ami azonban meglátásom szerint érdemben nem sokat tesz hozzá az egyébként kitűnő elemzéshez. A lényeg ugyanis nem az, hogy egy vallomást „jogi” vagy „morális” tanúságnak kell-e tekinteni, hanem az, hogy miben áll például egy rendőrség előtt tett vallomás és egy videóinterjú közötti különbség: a szerző kitűnően bemutatja, hogy a különböző közegek más és más beszédaktusok érvényesülését engedték meg, illetve tették lehetővé, ami hatással volt a tanúságok tartalmára, nyelvezetére, formájára is.

A szerző mindvégig hangsúlyozza, hogy a tanúságok párbeszéd eredményeként, társas interakcióban jönnek létre, tehát azok mindig feltételezik egy „másik” (a szerző által valamiért „harmadiknak” nevezett) személy jelenlétét: „E szemközti fél, a harmadik személy a tanúskodási folyamat szükséges részeként egyrészt látenszen, másrészt közvetlenül befolyásolja a tanút, s ezáltal felismerhetővé válnak a tanúskodásban megnyilvánuló, jelenhez kötődő diskurzusok és elvárások.” (327.) A „hallgatóságra való odafigyelés” (335.) ugyanis minden emberi közlés, így minden tanúságtétel sajátja: nemcsak a Jad Vasem számára

készült videóinterjúké, amelyekben a „másik” arccal, hanggal és névvel is megjelenik, hanem a jogi eljárásokban keletkezett vallomásoké is, amelyekben csupán a kérdezők (rendőrök, ügyészek, bírók) neve volt feltüntetve, és sokszor a kérdéseket sem rögzítették. Sőt, a nyelvi alkalmazkodás még a levélformában megírt vallomások esetében is tetten érhető, a fizikailag jelen nem lévő „másik” még ilyen esetben is „ellenőrzést” gyakorol az elbeszélő felett.² (A címzett virtuális jelenlétét, egyben a levelek dialogikus természetét a megszólítási formula teszi láthatóvá [183].)

A tanúság ugyanakkor nemcsak társas, hanem társadalmi gyakorlat, fejt ki Boros, azaz nem kizárólag a kérdező személyes elvárásait kell figyelembe venni, hanem a tanúság tágabb szociális, kulturális közegének elvárásait is. A tanúságtételek nem légtüres térben, hanem meghatározott társadalmi és intézményi keretek között jönnek létre. Ilyen közeget jelent mindenekelőtt a nyelv: az egyéni emlékek „performatív aktus” révén oszthatóak meg másokkal, azaz válnak közölhető narratívává (66.). Az egyéni tapasztalat ugyanis csakis meghatározott szabályoknak, konvencióknak megfelelő elbeszélések révén válik mások számára befogadhatóvá. Magyarán, a „tanúk hajlamosak arra, hogy megszokott, konvencionális toposzokhoz folyamodjanak, hogy narratívájukat a szemközti félnek érthetővé tegyék és átvigyék” (334.). Ez a „konvencionalizálás” biztosítja, hogy az egyén elbeszélését mások „igaznak” fogadják el. A módszer különösen akkor válik láthatóvá, ha valaki nem tud, vagy nem akar igazodni a konvenciókhoz, ami aztán kiváltja a beszélgetőtárs ingerültségét.

Végső soron a társadalmi és intézményes közeg szabja meg azt is, hogy kiből lesz egyáltalán tanú, kinek a tanúságát rögzítik, kinek az elbeszélése marad fenn, és áll rendelkezésre a történeti kutatások számára (65.). Hiszen, figyelmeztet már a munkája elején Boros, „a források csak a tanúk egy részét engedik szóhoz jutni” (16.). A keletkezési szituáció emellett nagy hatást gyakorol nemcsak a vallomások formájára, de a tartalmára is. A szerző az emlékezetpszichológiai kutatások nyomán azt hangsúlyozza,

² F. C. BARTLETT: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány.* Ford.: PLEH Csaba. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 373.

hogy „az emlékeket és ezáltal a tanúskodást a beszédaktus mindenkori pillanatához igazítjuk” (202.). A tanúság keletkezési közegét ezért a vallomás integráns alkotóelemének tekinti, és nagy teret szentel annak bemutatására.

A szerző tehát hangsúlyozza: a tanúvallomások vagy levelek formájában előhívott emlékeink is társas, társadalmi konstrukciók, ami az emlékezetközösségekre irányítja a figyelmet. (276.) Ő maga is ilyen emlékezetközösségek (tanúcsoportok) mentén elemezte a tanúságokat. Ebből viszont az következik, hogy nem lehet élesen elhatárolni egymástól a saját tapasztalatokat hordozó egyéni emlékezetet és „a szubjektum tartományának határán” túllépő (275.) kollektív emlékezetet. Boros mindenesetre az előbbit „tanúság”, utóbbit pedig „emlékezet” címszó alatt tárgyalja. Ám a merev elkülönítés problémás voltát jelzi a „helyettesítő tanúk” esete, azoké a túlélőké, akik az elpusztult társaik helyett emlékeznek. A szerző is jelzi, hogy itt nem lehet szó saját tapasztalatokról, ami sokak (köztük sok túlélő) szemében megkérdőjelezi ezen tanúságok autentikusságát. Ezért például Kertész Imre csak a fikció területén látta lehetségesnek a holokausztról való tanúságtételt (306–307.). (Abba most nem mennék bele, hogy ez esetben sem beszélhetünk éles határokról, hiszen nagyon sok nem fikciós műfaj, így az igazságszolgáltatás vagy a történetírás is szükségszerűen használ fikciós elbeszélői technikákat.)

Boros Anikó könyvéből kiderül, hogy a pusztavámi tömeggyilkosság kulturális emlékezetének alig van közvetítője. Írásos megemlékezésekből csak mutatóban akadt egy-kettő, a 2010-es években viszont már egy sem. A budapesti Kozma utcai izraelita temetőben lévő síremlékek (valamint Takács József, a kivégzett eszperantista nagymarosi emléktáblája)³ mellett a megkövült emlékezetet leginkább a falu maga képviseli. Még akkor is, ha a szerző nem vette észre: a helyi művelődési ház falán 1970-ben állított emléktábla a 2010-es években egy felújítás után valóban nem került vissza a helyére (284–285.), ám a település központjában, a katolikus templomkertben egy betontárgyon felállított-

³ Ennek a képét közli ugyan (342.), de egy szót sem ejt róla.

ták.⁴ Ez az „emlékmű” azonban eltörpül az első és a második világháborús emlékoszlopok mellett – ha tetszik, a helyi hősi halottak emléke „elnyomja” a helyben legyilkolt zsidó mártírok emlékét. A térképek tanúsága szerint a helyet ráadásul „Katolikus Világháborús Emlékműveknek” nevezik: az emléktábla idehelyezése már-már bizarrnak hat. A – konkrét és átvitt értelemben vett – átpozicionálást mindenestre megkönnyítette, hogy a táblán már eredetileg is elsikkadt az áldozatok zsidó mivolta. Az tudniillik a kádári emlékezetpolitika termékeként az antifasiszta narratívát képviselte, amely inkább a tettesekre fókuszált, és az áldozatok között sem szán kitüntetett szerepet a zsidóságnak: alig utal voltaképpen tárgyára, és eufemizmussal „magyar munkaszolgálatosként” azonosítja az áldozatokat, miközben nagy betűkkel szerepel rajta: „Soha többé fasizmust!” Más kérdés, hogy az 1989–1990-es rendszerváltás utáni, új emlékezetpolitikai közegben a hangsúly a holokausztra helyeződött, ami egyre inkább annak a képzetnek az erősödését eredményezte, hogy a fasizmus csak a „zsidók” ügye, emlékezzenek rá ők. *Nota bene*, a kommunizmus áldozatainak van emléknapja hazánkban, a fasizmusénak viszont nincs, utóbbi helyét a holokauszt emléknapja foglalja el – mintha a fasizmusnak csak a zsidók lettek volna az áldozatai.

De térjünk vissza a tanúságokra. A munka kiválóan tárja elénk, hogy a politikai kontextus változásai miként hatottak a különböző bünvádi eljárásokra, az eljárások alakulása (például a fővádlottak személyének változása) pedig milyen hatással volt a tanúvallomásokra. Egy volt munkaszolgálatos például 1961-es meghallgatása során a kivégzés okaként a legyilkoltak kommunista voltát említette, amiben megint csak a szovjet tömb emlékezetpolitikájának (az illető Losoncon lakott) domináns narratívája érhető tetten, amely a fasizmus politikai áldozataira koncentrált, olyannyira, hogy a vallomásban a pusztavámi áldozatok (és a tanú saját) zsidósága is háttérbe szorult (105–106.). De megemlíthetjük azt is, ahogy a második világháború után indított

⁴ Lásd POLGÁR Péter Antal: Néhány észrevétel. *Élet és Irodalom*, 2022. december 9. 2.

népbíróvási eljárás fókuszja a német katonákról egyre inkább a pusztavámi németekre, a Volksbund tagjaira és vezetőire, mindegyik előtt Stammler Ferencre helyeződik, melynek következtében a tanúk elbeszéléseinek a főszereplői is ők lesznek (133–139.). Azt viszont nem tartom megalapozott állításnak, hogy Pusztavám magyar lakóinak a Volksbundtól való fenyegetettségéről beszámoló 1946-os tanúvallomás „teljesen a kihallgató államrendőrség szellemében alakult, mivel a magyarországi németek általános démonizálása elűzésük legitimálását szolgálta”. (132.) Úgy állítja be ugyanis, mintha ez a démonizálás az államrendőrség sajátja lett volna, pedig ha már „szellemről”, akkor sokkal inkább korszellemről beszélhetünk, amely nem kizárólag a rendőrség révén gyakorolt hatást a vallomásra.

A keletkezési szituáció hatása különösen akkor mutatható ki, amikor ugyanannak a személynek különböző közegben előadott, különböző elvárásoknak megfelelni kívánó vallomásait veti össze, feltárva, miként módosul az elbeszélői perspektíva, hogyan kerülnek máshova a hangsúlyok, és így tovább. Az emlékek tehát nem lehetnek állandóak, ugyanazon emlékező esetében is változhatnak a felidézési szituációnak megfelelően, és azért is, mert idővel újabb tapasztalatokra is szert tesznek, amelyeket a vallomásokba integrálnak (118.). Ez azonban nem jelenti azt, hogy „hamis” tanúvallomásokról lenne szó, legalábbis a történettudományos mezőben nem erről az oldalról érdemes megközelíteni a kérdést: „A döntő folyamat itt a narratívaképzés, amely ezeket a különböző, mégis hasonló vallomásokat eredményezi, miközben mind az igazságszolgáltatás érdekei, mind a tanú személyes súlypontjai [sic!] nyomon követhetők.” (129.)

Boros Anikó leszögezi: az emlékek természetüknél fogva hiányosak és változékonyak, ennél fogva bizonytalanok (64.). Épít azokra a kutatási eredményekre, amelyek cáfolják azt a népszerű elképzelést, miszerint az ember képes mindent pontosan megfigyelni, azokat teljes egészében elraktározni, majd hiánytalanul előhívni. E kutatások régóta bizonyítják, hogy emlékeinket igazából nem felidézzük vagy előhívjuk, hanem létrehozuk, megal-

kotjuk.⁵ Ám ha nem várható el, és egyáltalán nem is fontos, hogy az emlékeink a részletekbe menően pontosak legyenek, akkor nem világos, mihez képest értelmezhetőek annak „hiányai” vagy „hibái”. A szerző ugyanis a tanúvallomást befolyásoló számtalan tényezőt „hibaforrásnak” nevezi, amelyek „meghamisíthatják” vagy „torzíthatják” azokat (62–63.). Mintha az emlékeknek létezne egy eredeti, torzulás- és hamisításmentes formája. Az ilyesfajta „normatív” megközelítés az elemzés során is felbukkan. Egyhelyütt például „a tanúság szemantikai eltorzulásáról” ír (162.), ám ha az emlék mindig konkrét helyzetben jön létre, tehát nincs egy, a tanú elméjében rejtő „ideális” formája, akkor nem világos, hogy az mihez képest „torzulhat”. Talán pontosabb volna inkább (lehetséges) *változatokról* beszélni.

Az emlékeknek már csak azért sem lehet „eszmei”, minden romlástól mentes formája, mert az emlékek megalkotásának, a tanúskodásnak sincs ilyen ideális, semleges közege. A szerző ennek kapcsán szintén adós marad azzal, hogy mihez képest lehet egy környezet „átpolitizált”. Konkrétan a hivatalos eljárásokban felvett vallomások esetében beszél a tanúk „politikai pozicionálásáról” (167.). A népbírósi eljárások célja a háborús bűnösök elítélése volt, ami nem tisztán jogi, hanem politikai kérdés is volt, így a politikai pártok delegáltjainak részvétele természetes, sőt szükségszerű volt azokban. Vagyis nem érték egyet a szerző Deák István nyomán tett kijelentésével, miszerint a népbírósi góknak politikai funkcióik is voltak a háborús bűnösök elítélése *mellett* (125–126.) – a jogi és a politikai funkciót nem lehet szétválasztani. Ám gondolkozhatunk bárhogyan a népbírósi gók „politikai elfogultságáról”, nem tartom helytállónak, hogy Boros Anikó azok működése kapcsán a „sztálinizmus politikai igazságszolgáltatásáról” beszél (126.).

A széles értelemben vett politikai közeg minden emlékezésre hatással volt, ami azt is jelenti, hogy nemcsak a kelet-közép-európai németek elűzésére vonatkozó 1950-es évekbeli adatgyűjtés, az úgynevezett Ost-dokumentáció tekinthető „történetpoli-

⁵ Ezek kiváló összegzése: KESZEI András: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidezésében*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.

tikailag motivált” projektnek (189.), hanem a túlélőkkel készített videóinterjúk is. Még akkor is, ha egyáltalán nem gondolom, hogy össze lehetne vetni a kétféle motiváció etikai dimenzióit. Mert természetesen van olyan legitim narrativa, amelyben az otthonukból elűzött magyarországi németek áldozatként jeleníthetők meg, ám az Ost-dokumentáció vagy a geretsriedi helytörténeti kiállítás és legfőképpen Stammler Ferenc vallomásai⁶ mégiscsak elhallgatnak, relativizálnak egy tömeggyilkosságot. (A pusztavámi németek nagyrészt a bajorországi Geretsriedben nyertek új otthonra, sőt a település alapítóinak tekinthetők. Mindebben nagy szerepe volt Stammler Ferencnek, akit valóságos mózesi figuraként jelenítettek meg, mint aki az elűzött pusztavámiakat új otthonukba vezette.) Érthető, ha a németek számára a menekülés és az elüldöztetés volt a „jelentős múlt” (293.), ám látni kell, hogy áldozatként való elismerésükre való igényüket kimondatlanul a zsidók, ebben a konkrét esetben a Pusztavámon meggyilkolt zsidók áldozatával konkurálva fogalmazzák meg, miközben ez az emlékezeti konkurenciaharc látens marad, nem reflektálnak rá sem a vallomásokban, sem a *Heimatbuch*-ban, sem pedig Stammler narratíváját reflektálatlanul fenntartó és intézményesítő geretsriedi városi múzeumban – hangsúlyozza Boros Anikó. Az, hogy a holokauszt nem vált saját történetük részévé, jól mutatja, miként hullott ki az egyetlen pusztavámi zsidó család pusztulása a helyiek és az egykori helyiek emlékezetéből (232–233.).

A „makulátlan múlt” (297.) a volt pusztavámiak önazonosságának alapja, amellyel a munkaszolgálatosok legyilkolásának megemlézése sem fér össze. (Stammler narratívájában ez az esemény csak a németek meggyanúsításának eszközeként jelenik meg.) A közösség identitása tehát elhallgatáson (én úgy fogalmaznék, hazugságon) alapul: „a reprezentáció hiánya egyúttal egy bűncselekményt is elfed, és tagadja annak legitimitását a közösség kollektív emlékezetében” (304.). Ez is jelzi, hogy a tanúvallomások az identitás vizsgálatára is használhatók: Boros

⁶ Stammler Ferenc az Ost-dokumentáció részeként 1960-ban levélben írta le emlékeit, 1974-ben a frankfurti államügyészség hallgatta meg tanúként, majd az 1978-as *Heimatbuch*-ban jelent meg a visszaemlékezése.

is utal erre (igaz, tartózkodik a kifejezés használatától), amikor rámutat, hogy a „vallomás a személy integráns része”, amely a személyt magát is megalkotja (118., 329.).⁷ Az identitás ugyanis elbeszélésekben, személyes történetekben jön létre, például tanúvallomásokban, amelyek szándékolatlanul, de arról is sokat elárulnak, hogy az elbeszélő miként gondolkodik önmagáról. Ez kollektív szinten is vizsgálható, és nemcsak a németek esetében. A szerző bemutatja, hogy a pusztavámi magyarok a népbírószági eljárás folyamán magukat is Stammler és a Volksbund (potenciális) áldozataként jelenítették meg, vagyis magukat a zsidó áldozatok helyébe tették (135.). Lehetséges persze egy olyan magyarázat is, mely szerint a magyar tanúk egyértelművé kívánták tenni saját pozíciójukat a tettes-áldozat relációban, azaz nem annyira a zsidókkal konkurálva, mint inkább mellettük akartak áldozati státuszt kivívni, és így elhatárolódní a tettesnek tekintett németektől.

Boros munkája jól mutatja, hogy az olyan kollektív entitások, mint „német”, „magyar” vagy „zsidó”, valójában *elképzelt közösségek*, nincsenek állandó és zárt határaik. Megállapítja például, hogy a pusztavámi németek egysége mítosz, a Volksbund (vagy Stammler) megítélése még évtizedekkel később is megosztotta az (egykori) helyieket. De már 1944-ben sem mindenki viselkedett ugyanúgy, hiszen volt olyan pusztavámi német, aki segítette a zsidó munkaszolgálatosoknak menekülni, és akit ezért nem is telepítettek ki később; ez a magyarországi németek kollektív bűnösségének tarthatatlanságát is jelzi. Abban pedig van valami ironikus, hogy az „igazi” németek által lakott városrészt Geretsriedben a helyiek „magyar negyedként” emlegetik (299.).

Ilyen (a szerző által) „elképzelt” közösségek azok a tanúcsoportok (zsidók, pusztavámiak, elmenekült/kitelepített pusztavámi németek, katonák), amelyek mentén Boros Anikó elemzi a vallomásokat. Ami, talán említeni sem érdemes, nem jelenti azt, hogy ne alkotnának releváns elemzési keretet. Nyilván szükség volt az óriási forrásanyag strukturálására ahhoz, hogy egyál-

⁷ A szerző – szintén a fogalom használata nélkül – kiválóan elemzi (dekonstruálja) Stammler Ferenc identitását is (209–210.).

talán vizsgálni lehessen azt, a szerző pedig úgy döntött, hogy az 1944-ben elfoglalt pozíció alapján csoportosítja a tanúkat, ez alapján azonosnak, de legalábbis nagyon hasonlóknak tételvezve a nézőpontjukat. (Az elemzés aztán megmutatta az előzetesen felállított csoportokon belüli különbségeket is.) Ám azt is látni kell, hogy nemcsak a szerző által felállított tanúcsoporthoz alapján beszélhetünk különböző perspektívákról, hanem a tanúskodást lehetővé tevő/kikényszerítő közegekben elfoglalt pozíció alapján is. (A szerző is jelzi, hogy a kettő átmetszi egymást [310.], de Stammler és a helyi Volksbund morális felelősségének kérdése is csak interpretációs kerettől függően jelenik meg.) Meggyőződésem szerint, ha a tanúság – és ennek révén a tanú – meghatározott közegben jön létre (mely közeg integráns részét képezi a tanúságnak), akkor megalapozottabb lett volna a keletkezési szituáció alapján csoportosítani a tanúkat és elemezni a vallomásokat.⁸ Ezzel kikerülhető lett volna az is, hogy a *Heimatbuch*-ban megjelent visszaemlékezéseket kétszer is, először tanúságként, majd a kollektív emlékezet hordozójaként is vizsgálja, sőt az áldozati narratívákról szóló alfejezetben újból kitér rá.

Boros Anikó munkája eredetileg német nyelven készült, ami nyomot hagyott a magyar szövegen is. Jelzi például, hogy lemond a kettős megnevezésről (pusztavámi nők és pusztavámi férfiak) (24.), ami a magyar szövegben irreleváns kitétel, hiszen nyelvtani nemek hiányában a magyar nyelv eleve gendersemleges (lásd pusztavámiak). A II. főfejezet történeti bevezetése is láthatóan német célközönségnek készült, mert a magyar *mintaolvasó* számára tudható dolgokat tartalmaz (ráadásul megtöri a munka mikrotörténeti perspektíváját azzal, hogy makroszintű értelmezési keretbe helyezi a tárgyát). A magyar olvasónak az 1956-os „felkelést” (a magyar szakirodalomban inkább a forradalom kifejezés a bevett) is szükségtelen hivatkozni, és főleg nem két német nyelvű átfogó munkával (141.). A szakirodalmi hivatkozásokat is jó lett volna magyarítani: nem a vonatkozó hazai szakirodalom

⁸ Én nemcsak így jártam volna el, hanem saját kutatásomban így is jártam el: TAKÁCS: I. m. 80.

hiányára gondolok (ezt a felhasznált irodalom imponáló mennyisége miatt nem is ildomos számonkérni), hanem arra, hogy például Pierre Bourdieu vagy Jacques Derrida idézett munkáinak is van magyar fordítása. (Kertész Imre több műve viszont mindkét nyelven szerepel az irodalomjegyzékben.) Más téren viszont soknak érzem a fordítást: a német (és angol) nyelvű forrásokból való idézeteket a lábjegyzetben eredeti nyelven is olvashatjuk, ami a hitelesség felesleges túlbiztosításának tűnik.

Sajnos a fordítás egyenetlensége mellett nem lehet szó nélkül elmenni. Van, hogy „a tanú személyes súlypontjai”-ról (129.) vagy a „kikérdezés értéksúlypontjai”-ról olvashatunk (176.); mindkét esetben magyarosabb lett volna „hangsúlyai” kifejezés. „Johann Wüsch kétséges alakja” (178.) is inkább „ellentmondásos”; egy „gyanús” személy (209., 210.) a szövegösszefüggés alapján inkább gyanúsított vagy felelős. A tanú nem „biztosítja az evidenciákat” (200.), inkább bizonyítékot szolgáltat; Pusztavám egykori német polgárai pedig ma nem „messzemenően” (263.), hanem túlnyomórészt Németországban laknak. Az viszont már érdemi fogalomhasználati hibát eredményez, hogy többször is Pusztavám „polgármesteréről” van szó; lehet, hogy a német nyelvű források így utalnak a település vezetőjére, de akkor is illet volna jelezni, hogy abban az időben a magyarországi községek élén bírók álltak (polgármesterük csak a városoknak volt).

Nem tudom, hogy a németországi keletkezési közeggel függ-e össze, mindenestre zavaró a munka következetlen anonimizálási gyakorlata: nem világos, mi az a „védelmi kötelem” (156/414. l.), amelybe valaki beleesik, más meg nem, vagyis miért szerepel valaki a teljes néven, míg mások monogrammal. A magyar szabályozás megengedné, hogy a történelmi megismeréshez szükséges mértékben megnevezzen bárkit; a szerző állításával szemben (141/361. l.) a magyar állambiztonsági dokumentumokban szereplő „védendő neveket” sem anonimizálják automatikusan, a kutatók csupán a szenzitív adatokat nem ismerhetik meg. Ha már dokumentumok: a hazai levéltárakban található iratokra nem a bevett, szabatos formában hivatkozik a szerző; önmagában nem ez a gond, hanem az, hogy az olyan jelzetek, mint például „Stammler, ÁBTL, O-14922/71” vagy „Termann,

BFL 19923/1949”, értelmezhetetlenek, ezáltal a konkrét iratok (jegyzőkönyvek, vallomások) visszakereshetetlenek.

A munka kifogásolható részei azonban eltörpülnek annak érdemei mellett. Boros Anikó könyve kiválóan példázza, milyen eredményekkel kecsegtet, ha egy történész nem nyomozóként vagy a korabeli szereplők felett ítéletet mondó bíróként, hanem történészként, és „emlékezetelméleti perspektívából” (305.) vizsgálja a múltat, pontosabban azt, ami arról fennmaradt. Ezek az eredmények jelentős mértékben bővítik ismereteinket nemcsak 1944-ről, hanem az azóta eltelt időszakról, a 20. század második feléről és a jelenünkről is. Sőt elsősorban arról. A szerző rámutat: „A tanúság a pillanat terméke” (197.), ebből következően az „nem kizárólag a múltról szolgál információkkal, hanem a vallomás keletkezésének kontextusáról is” (106.). Ez nemcsak a különböző tanúságokra igaz, hanem azok összességére is. Emellett sokat megtudhatunk az emberi emlékezet működéséről, a tanúság problémájáról, emlékezetpolitikákról, egyéni és kollektív emlékezeti stratégiákról – és nem utolsósorban a történeti megismerésről, annak lehetőségeiről, módjairól és határaitól. Boros számomra rendkívül szimpatikus történészi magatartást követ, amikor kijelöli saját pozícióját ebben a folyamatban: „elhelyezem magam e munka szerzőjeként, hogy tudatosan utaljak arra: a történeti-kultúratudományi felismerések nem szerezhetők meg állásponttól függetlenül” (19.). Ami nem a mindentudó történész álláspontja: tudatosítja az olvasóban, hogy a történész maga is konstruál, ennek az érvényessége pedig nem abszolút, hiszen mások máskor újabb konstrukciókkal állhatnak elő (309–310.).

„Mi marad?” – teszi fel a kérdést a kötete végén Boros Anikó. Mindenekelőtt a „töredezett és kibékíthetetlen emlékezet” (336–341.), bár a szerzővel ellentétben nem hiszem, hogy a konszenzus vagy a „megbékélés” hiánya önmagában olyan nagy baj volna. A felelősség hiánya már nagyobb probléma: 1944. október 16-án több mint kétszáz embert legyilkoltak, amiért senkit sem büntettek meg, és – a kollektív bűnösség és a szintügy differenciálatlan kollektív felmentés zéró eredményű összjátékának köszönhetően – a (morális) felelősséget sem vállalja senki. Egész egyszerűen nincsenek tettesek: mivel ezt a szerepet senki sem

vállalja fel (mert nem kénytelen felvállalni), az elkövetők nem szólalnak meg. Így áll elő az a különös helyzet, hogy a Pusztavámon történeteket több nézőpontból is megismerhetjük, csak éppen az esemény tulajdonképpeni szereplői, a legyilkoltak és a gyilkosok perspektívája teljes egészében rejtve marad előttünk.

Azaz marad a hallgatás? Van valami félelmetes abban, ahogy Pusztavám egyik volt német lakosa kijelenti: „ezekről a dolgokról semmit nem tudok, és nem is akarok tudni” (213.), ám nem gondolom, hogy így állna a helyzet. Boros Anikó könyve – egyrészt azzal, hogy elmondja, ami elmondható a tragédiáról, másrészt azzal, hogy közli az azonosított áldozatok névsorát (343–346.) – önmagában is cáfolja, hogy csak a hallgatás maradt volna. A kötet nemcsak kiváló történeti munka, hanem az emlékezés helye is.

Takács Tibor

Történetírás vagy emlékezetpolitika?

Egy intézmény a pártállami időkből*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.4.10>

Az egypártrendszerű diktatúrák idején az uralkodó párt saját legitimációs céljaira használja fel a történelmet is – amelynek narratíváit összhangba kell hoznia az állampárt érdekeivel. Ennek a végrehajtására többféle megoldás áll rendelkezésére. Az egyik út az, ha a párt önmaga történelmét ír(at)ja meg. Az erre a célra Magyarországon létrehozott intézmény történetét vizsgálja fel az olvasóközönség számára B. Kádár Zsuzsanna.

B. Kádár Zsuzsanna történész jelenleg (2010 óta) a Wesley János Lelkészképző Főiskola tudományos munkatársa, a Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont tagja; azelőtt (1990 és 2000 között) Budapest Főváros Levéltára főlevéltárosaként dolgozott. A szerző 1986 és 1989 között a Párttörténeti Intézet tudományos gyakornoka volt, írásának tárgyát tehát belülről is megismerhette. 1989 óta foglalkozik a magyarországi szociáldemokrácia 1945 utáni történelmével, amely tárgykörben több műve is megjelent már. E könyv harmadik önálló munkája.¹

A kötet fő kérdései a következők: a több átalakuláson, vizsontagságon és ezektől nem függetlenül átnevezésen (Magyar Munkásmozgalmi Intézet, MSZMP KB Párttörténeti Intézete) át-

* B. KÁDÁR Zsuzsanna: *Állam – párt – történetírás. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet – az MSZMP Párttörténeti Intézete (1948–1989)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021. 136. p.

¹ B. KÁDÁR Zsuzsanna: *Elrabolt remények. A magyar szociáldemokrácia a párt felszámolását követően*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012; B. KÁDÁR Zsuzsanna: *Szertefoszlott remények. Potoczky Mária és Magyarország, 1956*. Kronosz Kiadó–ÁBTL, Pécs–Budapest, 2016.

esett intézmény, melyet a hatalmon lévő állampárt önnön történetének megírására hozott létre, csak Magyarországra jellemző, egyedi jelenség volt-e, avagy hasonló intézményesülés megfigyelhető volt a szovjet blokk más államaiban is? Az intézmény irányításában milyen szerepe volt az egyes személyeknek, a személyi kontinuitásnak és az egyes vezetők pártvezetéshez való viszonyulásának? Milyen művek születtek az intézmény égisze alatt, és ezekre hogyan reagált a szakma, illetve a szélesebb közönség?

A szerző munkájához levéltári források és a kutatott intézmény kiadványai mellett interjúkat is készített volt munkatársakkal, melyek kiegészítik az írásos források hiányosságait. Olykor pedig egyedüli forrásként állnak a szerző rendelkezésére; azaz B. Kádár Zsuzsanna egyes általa kutatott kérdések kapcsán kizárólag e szóbeli közlésekre tudott hagyatkozni.

A könyv az intézetnek otthont adó épület bemutatásával kezdődik (Budapest V. Alkotmány u. 2.). A helyválasztás szimbolikus – itt, a Kúria épületében rendezték a Tanácsköztársaság bukása után a népbiztosok elleni pereket (közöttük a Rákosi-pert, amelynek anyagát könyvben az intézet jelentette meg 1950-ben, és Rákosi 60. születésnapjára az életéről a kiállítást is itt rendezték), majd a második, nagyobb lélegzetű részben magának a Magyar Munkásmozgalmi Intézetnek – 1956 után az MSZMP Párttörténeti Intézetének – történetével folytatódik.

A harmadik rész „Az Intézet historiográfiája” címet viseli. Itt szól a munkásmozgalomtörténet-írás helyzetéről, az intézet által tervezett, megírt, kiadott vagy ki nem adott művekről. Kiemelten kezeli az 1979-es ügynevezett „Kun Béla-ügyet” – politikai rehabilitációja, a róla készült monográfia körüli huzavona ismertetésével. E részben a Párttörténeti Intézet folyóirata (*Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője*, később *Párttörténeti Közlemények*) is bemutatásra kerül, B. Kádár ismerteti annak szemléletét, és elemzi a szakmában – azaz a korszak történész-folyóiratainak mezőnyében – elfoglalt helyét is.

A kötet az intézmény rendszerváltás körüli sorsának, a Politikátörténeti Intézet megalakulásának rövid ismertetésével zárul, a jelen kihívásainak megemlékezésével. E részletes anyagot forrásjegyzék, a benne szereplő személyek annotált névmutatója,

az interjúk jegyzéke, az intézet igazgatóinak és fontosabb igazgatóhelyetteseinek felsorolása, valamint fotójegyzék egészíti ki.

Bár műve nem nagy terjedelmű, a szerző nagyon alaposan feldolgozza témáját, és szinte minden olyan lényeges kérdésre kitér, ami az intézetben annak fennállása alatt történt. A második fejezetben részletezi, hogy az egypártrendszer kiépítésének 1948-tól kezdve milyen következményei voltak a történészszakmára, az milyen intézményi átrendeződéseket és személycseréket eredményezett. A szerző bemutatja, hogyan formálódott ki az akkor még Munkásmozgalmi Intézet néven létrejött intézmény, amelynek elsődleges feladata inkább az archiválás, mintsem a szoros értelemben vett történészi feldolgozás volt. Emellett természetesen az intézet feladatai közé tartozott a munkásmozgalm „harcos és hősi hagyományainak népszerűsítése” is múzeummal, kiállításokkal, könyvtárral. A szerző a kezdetektől hangsúlyt helyez az intézményben dolgozók személyi összetételére, kiemelve, hogy kikből állt az intézet vezetése és tagsága. Főként, nem meglepő módon, pártkáderekből. A korra jellemző gyors és radikális személyi változásokkal összhangban sokuknak eredetileg nagyon alacsony végzettsége volt, csak később „tanultak bele” a levéltári feladatokba. Az intézet nemzetközi kapcsolatai külön alfejezetben kerülnek bemutatásra, amelyből megtudhatjuk, hogy az első években (1949–1953) a hasonló társintézményekkel még nem alakultak ki kapcsolatok, inkább alkalmoszerű látogatósokra került sor, elsősorban a Szovjetunió részéről (47.), 1954-ben pedig a „baráti országok” párttörténéseinek találkozója Budapesten került megrendezésre.

1956 természetesen fordulópontot jelentett az intézmény életében is. A szerző külön ír az „ellenforradalom” történetének feldolgozásáról, amely az intézmény feladata lett volna, valamint az ekörüli bizonytalanságokról az első dokumentumkötet betiltása utáni pártfegyelmikről (52.), a későbbi művek körüli vitákról (59–63.). A kiadvány dokumentálja, hogyan vált az állampárt viszonya ambivalenssé a saját elődje által létrehozott intézménnyel (49.), ahol ebben az időszakban kezdett kialakulni valamiféle történészi műhelymunka. A bizonyos mértékig a Párttörténeti Intézetben is végbemenő történészi professzionalizáció és az ál-

taluk kutatott témák abszolút átpolitizáltsága miatti állampárti igény a narratíva kontrollja iránt sajátos feszültséghelyzetet eredményezett (52–53.) a szakmai normák és a politikai normák ütközése miatt. Ezt a feszültséget – többek között – gyakran személycserékkel (például Kálmán Endre leváltása az intézmény éléről 1959-ben Orosz Nándorra [62.], majd 1961-ben Vass Henrikre [65.]) próbálta mintegy „kezelni” a pártállam. Ebben az időszakban, az 1970-es évek végén játszódott le az a szakmán belül nevezetes ügy, amelyet Borsányi György Kun Béláról írott monográfiája váltott ki. Kun Béla rehabilitációja, a személye körül kialakuló narratívák vitája már azt megelőzően is napirenden volt; a felső pártvezetés bizta meg az intézetet egy életrajz kiadásával, amelyet azonban, bár kiadtak, nem lehetett forgalmazni (100.). A mű körül kialakult véleménykülönbségek végül vezetőváltást is eredményeztek (1980-ban Vass Henrik helyett az őt 1965 és 1966 között már egyszer leváltó Nemes Dezsőt hívták vissza), és az állampárt ismét diszkreditálta saját intézetét.

Az intézet és a „nagyközönség”, illetve a tudományos élet viszonyáról a szerző megállapítja, hogy azok a művek, melyeket az intézet létrehozott, a nagyközönséget nem mindig érték el, vagy nem érdekelték (97.); gyakran példányszámuk is kicsi volt. A szerző külön alfejezetet szentel a Párttörténeti Intézet folyóiratának (*Párttörténeti Közlemények*), különös tekintettel az abban megjelent nemzetközi vonatkozású írásokra. (Ennek a folyóiratnak mintegy „utódjaként” alakult a rendszerváltás után, az ideológiai kontroll megszűnésével a *Múltunk*, amelyet a szintén újonnan, a Párttörténeti Intézet műhelyéből született Politikátörténeti Intézet Közhasznú Nonprofit Kft. adott ki (120.). Többször felmerül a kötetben, hogy történészi körökben a Párttörténeti Intézetnek nem volt valódi szakmai tekintélye, ebben többek között szerepe volt a fentebb már említett feszültségnek a professzionalizáció és a rendkívül szoros állampárti kontroll között, ami az intézet munkatársait jobban kötötte munkásságukban, és a gyakran alacsonyabb végzettségű, szakmailag kevésbé jegyzett pártkáderek lassabb tudományos előrehaladása (90.). A szerző által idézett interjúk tanulsága szerint az intézet és az MTA Történeti Intézete közötti viszony sem volt mindig felhőtlen (92–94.), ez is

hozzájárulhatott, hogy a szakmabeliek tudományos szempontból nem tekintették egyenrangú félnek (95.) az itt dolgozó kutatókat.

Hogyan összegezhetők tehát a kötet erényei és hiányosságai? A három fő kérdés tekintetében, amit a szerző a kötet elején feltesz, két tekintetben kielégítő választ kapunk: az intézet és a párttörténeti kiadványok fogadtatása a szakma és a nagyközönség mellett az állampárt szempontjából is elemzésre kerül, a személyi kontinuitás és diszkontinuitás, személycserék pedig B. Kádár értelmezésében, úgy tűnik, egybeesnek mind a belső, mind a pártvezetés és az intézet közötti külső konfliktusokkal. Ez utóbbiak hatással voltak az intézmény életére, a műhelymunka alakulására, a megjelentetett művek által képviselt véleményekre. Ami viszont a kötetben kevésbé kerül kifejtésre, az a szovjet blokk országaiban működő, hasonló intézmények kialakulása és története, illetve ezek fejlődésének összevetése a hazai fejleményekkel. A szerző sok helyen hagyatkozik az általa készített (vagy korábban megjelent) interjúkra. Ez azért is kiemelendő, mert mint B. Kádár több helyen megjegyzi, bizonyos döntésekről, azok indokairól, valamint egyes eseményekről írásos források egyáltalán nem maradtak fenn. Ebből a szempontból a kötet egyedi nézőpontokat tud ismertetni, és számos új adattal szolgál.

Jól hasznosítható a kötet végén található annotált bibliográfia, illetve az igazgatók felsorolása, amely megkönnyíti a tájékozódást az egyébként meglehetősen tömör szövegben. A szövegminőség szempontjából a kötetnek vannak kisebb hiányosságai: például időről időre előfordulnak benne gépelési, lektorálási hibák, bizonyos esetekben pedig a lábjegyzetek számozása pontatlan.

A kötet alapos betekintést ad az állampárt emlékezetpolitikájának működésébe, és az azt érő kihívásokba, az általa létrehozott történeti intézmény működésének ellentmondásaiba és eredményeibe. Az állampárti időszakban folyó történészszakmai élet megértésének fontos eszköze lehet, míg a nemzetközi összehasonlítás területe mindenképpen továbbgondolásra érdemes.

Dávid Rebeka

ABSTRACTS

ESZTER BARTHA:

The GDR as a Failed Workers' State? Some Lessons From German Historiography and Politics of Memory

The article seeks to link the contemporary historiography of the GDR with the rich traditions of German labour history-writing. It argues that we can better understand the nature of political dictatorship if we focus on the study of the behaviour, mentality, and the social-political ideas or attitudes of the working people in accordance with the legitimating ideology of the workers' state. This article outlines the main arguments and controversies in the totalitarian versus revisionist debate in the scholarship on the GDR, where many revisionist authors refer to the concept of *Eigen-Sinn*, namely that workers were not only passive victims or collaborators, but within certain limits they could live a normal life in the niches of political dictatorship. If we look at examples of everyday resistance, they could even exert an informal pressure on political power. The paper gives an overview of the main directions of labour history-writing in united Germany, while showing that labour history-writing is par excellence a revisionist scholarship in Western Europe. Revisionism is an umbrella term: it indicates the critics and opponents of totalitarianism, who have diverse theoretical and methodological approaches but share a criticism of the omnipotent and monolithic concept of the party state by

arguing that the dictatorship also had its limits as the examples of everyday resistance demonstrate.

Keywords: GDR, workers' state, labour history-writing, totalitarianism, revisionism

ELOISA BETTI–LEDA PAPASTEFANAKI–MARICA TOLOMELLI–SUSAN ZIMMERMANN:

Thinking the History of Women's Activism into Global Labour History

This essay discusses a major theme in the history of the labouring classes that continues to be under-researched: women's activism with a focus on work, a large theme situated at the crossroads between gender and labour history. We discuss the complex historical relationship between these historiographies when 'meeting' in the study of the history of women's labour activism, and present a short historiographic genealogy of gender histories of labour and their relationship to new global labour history. We then zoom in on three large themes which, among others, deserve to occupy central places in engendering the global history of labour: women's labour activism in a multitude of men- and women-dominated contexts; rethinking agency and activism; and the study of female activists' biographies. Overall, the article demonstrates that traditions, ongoing debate, and renewal within feminist labour history make a key contribution to conceptually advancing global gender and labour history.

Keywords: women's labour activism; global labour history; men-dominated labour organizing; women-dominated labour organizing; labour movement; women's movement; historiography of women's labour activism

TIBOR VALUCH:

Between Political Orientations—Changes in the Political Behaviour of Industrial Workers in 20th-Century Hungary

In this paper, I examine changes in the political attitudes and identities of the Hungarian working class in the twentieth century. I seek to answer the question: How did recurrent changes of regime influence the political behaviour of workers? How did the political identity of different groups of workers change? To what extent and why are historical approaches which emphasize the dominant left-wing character of Hungarian workers a myth? What factors and processes of social integration could explain the dynamic changes in the political affiliation of workers? I try to find answers to these questions at the level of national, local, and personal histories.

Keywords: workers, political division, political behaviour and identity, social changes, history of Hungary

TIBOR KLESTENITZ:

***Igaz Szó*—A Christian Socialist Weekly Searching for the Working Class**

The study examines the first years of the Christian socialist periodical *Igaz Szó*, established in 1904. Its operation was largely determined by modest working conditions, so the editorial staff involved its readers in the process of making the paper. The weekly was created as part of Catholic social organisations' efforts to meet the legitimate needs of the working class. Also, it was part of efforts to strengthen denominational consciousness, to create solidarity between Catholics belonging to different social groups, and to establish a unified institutional system. The weekly tried to win over the disillusioned members of the social democratic camp as well. It kept the events of the left-wing workers' movement constantly on the agenda, but its main task was propaganda, and its reports were therefore highly schematic

and often diverged from reality. The authors of *Igaz Szó* also saw their task to inform the Catholic elite about the working of the Christian socialist movement and to persuade them to support it, without much success.

Keywords: Catholic social organization, Christian socialism, Church criticism, social democracy, workers' press

ORSOLYA RING:

Acting in Support of Propaganda in the Rákosi Era

Through theatre-related writings published in the cultural journal of the Rákosi era, *Művelt Nép*, the study analyses the ideological relations that determined the framework of workers' theatre alongside the official theatre of the period. While the era opened theatre doors wide to sections of society who previously had little or no opportunity to attend, the primary task of artistic production was to support political change, to convey optimism, and to radiate progress. An analysis of the language of articles on the theatre provides an opportunity to examine how propaganda and theatre were linked in the ideological re-education of the working class. The study identifies propaganda tools in theatre-related reports, i.e., examining in what ways the Rákosi era used theatre as a medium to disseminate its single ideology.

Keywords: theatre, workers' theatre, audience organisation, political propaganda, Rákosi era

PÉTER NAGY:

Relationships and Marriages on the Border of the Old and New World. Marital Customs of Miners, Plant Labourers, and Craftsmen in the Area of Rozsnyó Between 1880 and 1895

The surroundings of Rozsnyó already had a significant mining and metallurgical history in the era of industrialization. It was

also considered an important industrial area in the second half of the nineteenth century. This land showed diversity of industrial plants and mines, but it was also heterogeneous regarding denominations and languages. This variety was also featured in marital customs. The labourers regarded the customs-tailored, denominational endogamy as important, however language and social status also played a part. Based on the examination of the registers we can state that the labourers did not form an enclosed community, and especially in the period of fast changes they often chose partners from families of peasants and handmen who stood on similar rungs on the social ladder. Prestige had a more important role in the case of mine supervisors and officials, which also overrode the importance of denomination due to the small size of these groups. However, exceptional selections of partners happened in every group, showing that existential status, living standards, hierarchy, and expectations were not always obstacles.

Keywords: labourers, miners, craftsmen, marriage, parish register

BOLDIZSÁR VÖRÖS:

'But Here Even the Sunbeams Drive Engines'. Visions of Advances in the Technology of Communism in the Hungarian Republic of Councils

At the beginning of the twentieth century, ideas about the technical development of the coming era appeared in the works of important leftist authors published in Hungary (e.g., the Hungarian translation of August Bebel's *Woman and Socialism*). These works may have had an impact on the opinion-makers of the Hungarian Republic of Councils of 1919 when creating their own, utopian visions of the future.

In the pronouncements of the decision-makers of the dictatorship, technical developments appeared in connection with large-scale economic and social transformations. Among

the descriptions of the future published in this period, a text was also published, according to which the age is near when, even with a few hours of daily labour, every person will have access to cars and airplanes according to their wishes. During the Republic of Councils, such excessively positive depictions of the future could serve the legitimization of the radical measures of the leaders of the dictatorship, including terror. According to this logic, these measures were necessary in order to establish ideal economic, social, and political conditions. The depictions of future technological achievements and their wide utilization in utopian descriptions also illustrated the greatness of the new world to the readers. At the same time, utopias were also meant to mobilize for the creation of a new, better world. Furthermore, it could also happen that a manager intended to present a facility that uses the achievements of technology as an example to be followed domestically and abroad.

Thus, the investigations of the works discussed in the study can contribute not only to the illustration of certain characteristics of the various utopian depictions of the future and to the understanding of the ideology and propaganda of the Hungarian Republic of Councils, but also to mapping the entire ‘technical literacy’ of the first decades of the twentieth century, using the terms of the historian Gusztáv Heckenast.

Keywords: Hungarian Republic of Councils, history of technology, utopia, propaganda, press.

Contents

Labour History

<i>Eszter Bartha</i> : The GDR as a Failed Workers' State? Some Lessons From German Historiography and Politics of Memory	4
<i>Eloisa Betti–Leda Papastefanaki–Marica Tolomelli–Susan Zimmermann</i> : Thinking the History of Women's Activism into Global Labour History	41
<i>Tibor Valuch</i> : Between Political Orientations—Changes in the Political Behaviour of Industrial Workers in 20th-Century Hungary	83
<i>Tibor Klestenitz</i> : <i>Igaz Szó</i> —A Christian Socialist Weekly Searching for the Working Class	111
<i>Orsolya Ring</i> : Acting in Support of Propaganda in the Rákosi Era	142
<i>Péter Nagy</i> : Relationships and Marriages on the Border of the Old and New World. Marital Customs of Miners, Plant Labourers, and Craftsmen in the Area of Rozsnyó Between 1880 and 1895	163

Study

<i>Boldizsár Vörös</i> : 'But Here Even the Sunbeams Drive Engines'. Visions of Advances in the Technology of Communism in the Hungarian Republic of Councils	186
---	-----

Reviews

<i>Gábor Szabó: In the Shadow of the Mussolini Myth</i>	210
<i>Tibor Takács: But the Memory Remains</i>	223
<i>Rebeka Dávid: Writing History or Making Politics of Memory? An Institution in the Era of the One-Party State</i>	236

Tartalomjegyzék

Munkástörténet

<i>Bartha Eszter: Az NDK mint elbukott „munkásállam”?</i> A német műltfeldolgozás néhány tanulsága	4
<i>Eloisa Betti–Leda Papastefanaki–Marica Tolomelli– Susan Zimmermann: A női aktivizmus története mint a globális munkástörténet része .....</i>	41
<i>Valuch Tibor: Politikai oldalak vonzásában. Az ipari munkásság politikai kötődésének változásai a 20. századi Magyarországon .....</i>	83
<i>Klestenitz Tibor: Az Igaz Szó – egy keresztényszocialista hetilap útkeresése a munkássághoz .....</i>	111
<i>Ring Orsolya: Színjátszás a propaganda szolgálatában a Rákosi-korszakban .....</i>	142
<i>Nagy Péter: Párvasztás a régi és új világ határán. A bányászok, üzemi munkások és iparosok házasodási szokásai Rozsnyó környékén 1880 és 1895 között .....</i>	163

Tanulmány

<i>Vörös Boldizsár: „Itt azonban már a nap sugarai is motorokat hajtanak”. A kommunizmus technikai fejlettségének víziói a Magyarországi Tanácsköztársaságban .....</i>	186
---	-----

Szemle

<i>Szabó Gábor: A Mussolini-mítosz árnyékában .....</i>	210
<i>Takács Tibor: De az emlék megmarad .....</i>	223
<i>Dávid Rebeka: Történetírás vagy emlékezetpolitika? Egy intézmény a pártállami időkből .....</i>	236

John KAY – Mervyn KING

Radikális

bizonytalanság

DÖNTÉSHOZATAL A SZÁMOKON TÚL

napvilag kiadó

RADIKÁLIS BIZONYTALANSÁG

Döntéshozatal a számokon túl

Fordította: Felcsuti Péter

Első nekifutásra a könyv címe kicsit ijesztőnek tűnhet az olvasó számára; nem vitás, hogy a két egészen elsőosztályú közgazdász – **Mervyn King** egyebek mellett a Bank of England kormányzója volt, **John Kay** ugyancsak egyebek mellett a Financial Times kolumnistája – a közgazdaságtan egyik fontos vitájával (több is van), a kockázat és a bizonytalanság szerepével, a kettő közötti lényeges különbségtétellel foglalkozik. Egyszerűbben fogalmazva, hogyan döntenek a gazdaság szereplői, amikor a döntés körülményei bizonytalanok, azaz szinte mindig.

Ha a könyv csupán erről szólna, biztosan nem vállalkoztam volna a lefordítására és kiváltképp nem merném jó szívvel ajánlani az olvasónak. Szerencsére messze nem erről van szó. Bár a kérdés valóban fontos és a szerzőpáros határozottan – mondhatnám radikálisan – szembeszáll nem is egy, jelenleg uralkodó felfogással, de az olvasó (és a fordító) nagy megkönnyebbülésére könnyedén túllép a közgazdaságtanon; **kultúrtörténeti utazásra invitál, amelyben épp úgy megismerkedhetünk Blaise Pascalnak, a nagyszerű 17. századi francia matematikusnak, a valószínűség-számítás atyjának a megoldásával, amelyet egy félbeszakadt kockajáték értékelésére ajánlott** (hogyan kell a díjat helyesen felosztani a játékosok között), **mint Barack Obama amerikai elnök dilemmájával, amikor döntenie kellett, hogy az amerikai különleges egységek megtámadjanak-e egy pakisztáni területen lévő házat, amelyben a feltételezések szerint (de nem biztosan) Oszáma bin Ládén rejtőzött.**

Miért voltak képesek a NASA tudósai pontosan kiszámítani a Voyager űrhajó útját, amely több millió kilométer megtétele után és több év elteltével ráállt a Merkúr bolygó körül pályájára, ezzel szemben miért nem képes a közgazdaságtan előre jelezni a 2008-as pénzügyi válságot? Ettől még az utóbbi természetesen a szerzők szerint is joggal tekinti magát tudománynak, de van helye a szerénységnek.

Egyszerre találkozhatunk mulatságos példákkal – a hosszú éveken át futó, *Kössünk üzletet* kvízzjáték logikájával – és szomorúakkal, amikor egy brit bíróság a statisztikai valószínűség szabályait súlyosan félreértő véleményére alapozva ártatlanul elítélt egy anyát, aki két csecsemő gyermekét veszítette el egymás után.

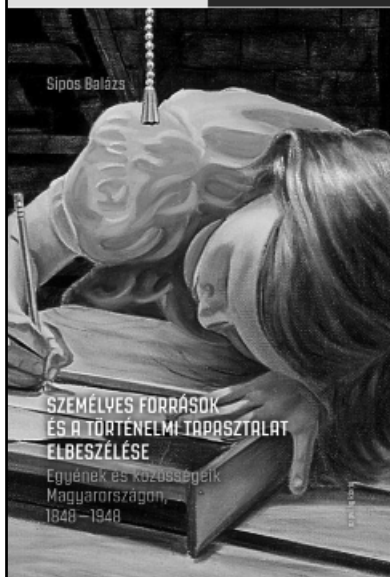
Mély gondolatokkal ismerkedhetünk meg könnyed és színes tálalásban – szórakozva tanulhatunk.

John Kay közgazdász és az Oxfordi Egyetem St. John's College munkatársa, *Mervyn King* a Bank of England volt igazgatója a New York-i Egyetemen és a London School of Economicson tanít.

A NAPVILÁG KIADÓ ÚJDONSÁGAI
www.napvilagkiado.eu

Sipos Balázs: Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948

Hogyan olvassunk naplót, önéletrajzot és más típusú személyes történelmi forrást? Ez a fő kérdése ennek a kötetnek, amely egyrészt konkrét szövegek alapján általános szempontokat, útmutatót kínál a személyes történelmi források értelmezéséhez, másrészt néhány esettanulmány során igen részletesen bemutatja e szempontok használhatóságát.

TOVÁBBI AJÁNJATUNK: A női kommunikáció kultúrtörténete
(Szerkesztette: Sipos Balázs és Krász Lilla)

női levelezés / a női kommunikáció a nemesi családokban / a női művelődés és kommunikáció egymásra hatása / a nőesség és hazafiasság jelentésének változása és viszonya / egy női csoport megszervezésére létrehozott sajtótermék működése / a nőket megcélzó és egyúttal a nőiességet újradefiniálni próbáló propaganda / a nők médiafogyasztása / a társadalmi nem normáinak közvetítése a nőkkel kapcsolatos kutatások során

Zalai Katalin: Idegenbe szakadt hazánk lányai. Magyar nők szovjet emigrációjában a két világháború között

A könyv a két világháború között a Szovjetunióban élt magyar emigráció nőszempontú vizsgálatát vállalta fel. Tartalmaz egy esettanulmányt is, az Arvale lányok történetét. A hat lánytestvér jellegzetes típusai azoknak a 19. század végén, 20. század elején született középosztálybeli lányoknak, akik modern nőknek tartották magukat, és úgy is próbáltak élni. Felnőtté válásuk és politikai szocializációjuk a nagy háború és a forradalmak rendkívül intenzív időszakához köthető.

SZERZŐINK

BARTHA ESZTER

PhD, ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék,
habilitált egyetemi docens

BETTI, ELOISA

PhD, Bolognai Egyetem Történelem és Kultúrtörténet Tanszék, óraadó

DÁVID REBEKA

PhD-hallgató, ELTE BTK TDI Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program

KLESTENITZ TIBOR

PhD, történész, Nemzeti Közszolgálati Egyetem; Országos Széchényi Könyvtár
Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport, tudományos munkatárs

NAGY PÉTER

PhD, történész, MTA Work Lendület Kutatócsoport

PAPASTEFANAKI, LEDA

PhD, Ioanninai Egyetem Görög Gazdaság- és Társadalomtörténet Tanszék, docens,
Institute for Mediterranean Studies-FORTH (Görögország), munkatárs

RING ORSOLYA

PhD, történész, tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont
Politikatudományi Intézet

SZABÓ GÁBOR

politológus

TAKÁCS TIBOR

PhD, történész, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

TOLOMELLI, MARICA

PhD, Bolognai Egyetem Történelem és Kultúrtörténet Tanszék, docens

VALUCH TIBOR

DSc, történész, egyetemi tanár, EKKE Történettudományi Intézet; kutatóprofesszor,
TK Politikatudományi Intézet

VÖRÖS BOLDIZSÁR

CSc, ELKH BTK Történettudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

ZIMMERMANN, SUSAN

PhD, CEU (Bécs) Történelem tanszék, kiemelt egyetemi tanár

A totalitárius–revizionista vita a sztálinizmus angol–amerikai historiográfiájában még jóval a rendszerváltás előtt, az 1970-es és 1980-as években lezajlott. Ez a vita a revizionisták győzelmével végződött; a totalitáriusok ideiglenesen kiszorultak az akadémiai mainstreamből. A kelet-európai rendszerváltások után azonban megint nagy keletje lett a világot a „jó” demokráciák és a „gonosz” diktatúrák szembenállásával magyarázó ideológiáknak, hiszen az új rendszerek éppen a harcok antikommunizmusra építették legitimációjukat. Így, miközben a levéltárak megnyílásával korábban elképzelhetetlen tömegű forrás áll a kutatók rendelkezésére, a Sheila Fitzpatrick által elképzelt „poszt-revizionista” (vagyis egy ideológiai vitákkal terhelt korszakot meghaladó) világ helyett megint sok helyen visszatértek a hidegháborúból örökölt sztereotípiák, és előtérbe kerültek a totalitárius megközelítések.

*Bartha Eszter: Az NDK mint elbukott „munkásállam”?
A német múltfeldolgozás néhány tanulsága*

Elég gyakoriak és markánsak voltak a 20. században a teljes társadalmi és politikai reorientációs kényszerek az ismétlődő rendszerváltások miatt. S szintén fontos hatást gyakoroltak az alkalmazkodási és a túlélési stratégiák is. Ennek megfelelően sokan viszonylag rugalmasan változtatták meg identitásukat, orientációjukat jobboldal és baloldal között, alkalmazkodva a különböző szintű, feltételezett vagy valóságos politikai elvárásokhoz. Mindez nem valamiféle szélsőséges opportunizmusnak, hanem a modern kori magyar történelemben gyakori rendszerváltásoknak volt a következménye.

Valuch Tibor: Politikai oldalak vonzásában. Az ipari munkásság politikai kötődésének változásai a 20. századi Magyarországon

Bolti ára: 1200 Ft
Előfizetőknek: 900 Ft